

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADAM FERGUSON'IN
SİVİL TOPLUM YAKLAŞIMININ
MODERN TOPLUMDA HUKUK VE POLİTİKA
İLİŞKİSİNİN ŞEKİLLENMESİNDEKİ ROLÜ

Caner BİRDAL

2501181858

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. Mehmet Tevfik ÖZCAN

İSTANBUL-2022

ÖZ
ADAM FERGUSON'IN
SİVİL TOPLUM YAKLAŞIMININ
MODERN TOPLUMDA HUKUK VE POLİTİKA İLİŞKİSİNİN
ŞEKİLLENMESİNDEKİ ROLÜ
CANER BİRDAL

Bu çalışmada, İskoç Aydınlanması düşünürlerinden Adam Ferguson'ın sivil toplum yaklaşımının modern toplumda hukuk ve politika ilişkisinin şekillenmesindeki rolü açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmada Ferguson'ın düşüncesini şekillendiren arka plan içerisinde yaşadığı yüzyıl olan 18. yüzyılda İngiltere ve İskoçya'da yaşanan gelişmelere, düşünürün de bu geleneğin bir parçası olduğu İskoç Aydınlanması geleneğine ve düşünürün iki önemli çağdaşının fikirlerine yer verilecektir. Ferguson'ın ahlak felsefesi düşüncesi ve sivil toplum anlayışından hareketle hukuku nasıl algıladığı ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Ferguson'ın hukuka etik ve sosyal düzen açısından düalist yaklaşımı üzerinde durulacak, hukuka sivil toplumun bir getirisi olarak bakılmasının sebepleri tartışılacaktır. Düşünürün görüşleriyle hukuk ve politika ilişkisinin temellerine dair fikir sahibi olunabilecektir.

Anahtar Kavramlar: Adam Ferguson, sivil toplum, ahlak, insan doğası, hukuk, politika.

ABSTRACT

**THE ROLE OF ADAM FERGUSON'S CIVIL SOCIETY
APPROACH IN SHAPING THE RELATIONSHIP OF LAW AND
POLICY IN MODERN SOCIETY**

CANER BİRDAL

Adam Ferguson is one of the Scottish Enlightenment philosophers. In this study, the role of the civil society approach of Adam Ferguson in shaping the relationship between law and politics in modern society will be tried to be explained. In the study, the developments in England and Scotland in the 18th century, the tradition of the Scottish Enlightenment, and the ideas of the philosopher's two important contemporaries will be included. Ferguson's perception of law will be examined in detail based on his moral philosophy and understanding of civil society. Ferguson's dualist approach to law in terms of ethics and social order will be emphasized, and the reasons for considering law as a result of civil society will be discussed. It will be possible to have an idea about the foundations of the relationship between law and politics by the help of the philosopher's views.

Keyword: Adam Ferguson, civil society, morality, human nature, law, politics.

ÖNSÖZ

“Daha derinlere indi ve suyu buldu”

“Adam Ferguson'ın Sivil Toplum Yaklaşımının Modern Toplumda Hukuk ve Politika İlişkisinin Şekillenmesindeki Rolü” başlıklı yüksek lisans tezi, Aydınlanma döneminde yaşamış bir düşünürün yaklaşımından hareketle pozitif hukukun liberal temellerini kavrama isteğinden ortaya çıkmıştır. Bu isteği besleyen temel saik, konunun temellerinin incelenmesiyle doğal hukuk ve hukuki pozitivizm meselelerinde daha tutarlı ve sağlam bir bakış açısına sahip olunacağıdır. Hukukun mahiyetine ilişkin yapılan tartışmalarda genelde hukukun temeline yönelik bir bilgi eksikliğinin var olduğu ve hukukla politika arasındaki ilişkinin göz ardı edildiği dikkat çekmektedir. İşte bu çalışmada da amaçladığımız, bir geçiş ve dönüşüm çağı olan on sekizinci yüzyıla bakarak, bir Aydınlanma düşünürünün görüşlerinden hareketle hukuk ve politika ilişkisinin temellerini açıklamak ve pozitif hukukun doğmasını sağlayan felsefi arka planı gözler önüne sermektir.

Öncelikle tez konumu başından sonuna kadar müzakere imkânı bulduğum, her zaman değerli fikirleriyle düşünce ufkumu genişleten, ilgi ve bilgisini esirgemeyen, her bölümü titizlikle gözden geçirerek iyi bir metnin ortaya çıkması için çaba gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Tevfik Özcan'a teşekkürü borç bilirim. Hocamın verdiği emeğin biraz olsun karşılığını verebilmek ümidini taşıyorum. Bu süreçte her zaman koşulsuz destekleri ve yardımları sebebiyle kürsü hocalarım Sayın Prof. Dr. Yasemin Işıktaç, Doç. Dr. Sevtap Metin, Doç. Dr. Ülker Yükselbaba ve Doç. Dr. Sercan Gürler'e minnettarlığımı belirtmek isterim. Uzun ve ufuk açıcı tartışmalarla tezin şekillenmesine, eleştirileriyle tezin yazım sürecine katkı sağlayan ve bu süreçte fakültedeki iş yükümün hafiflemesine yardımcı olan kıymetli arkadaşlarım Arş. Gör. Mehmet Emir Bayraktar ve Arş. Gör. Rıdvan Binici başta olmak üzere tüm kürsü arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım. Bu günlere gelmemde büyük emekleri olan, hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen aileme, bu süreçte bana her anımda yardımcı olan, umutsuzluğa kapıldığım her dakika umut aşılayan ve motivasyonumu yükselten İlke'ye de sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Caner BİRDAL
İSTANBUL - 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN, İSKOÇ AYDINLANMASI VE ADAM FERGUSON'IN ÇAĞDAŞLARINA KISA BİR BAKIŞ

A. 18. YÜZYILDA İNGİLTERE	4
B. 18. YÜZYILDA İSKOÇYA	9
C. İSKOÇ AYDINLANMASI	18
D. ADAM FERGUSON'IN ÇAĞDAŞLARINA KISA BİR BAKIŞ.....	23
DAVID HUME VE ADAM SMİTH	23
1. David Hume	24
2. Adam Smith	30

İKİNCİ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'IN AHLAK FELSEFESİ

A. GİRİŞ	39
B. TOPLUMSAL BİR VARLIK OLARAK İNSAN	41
C. FERGUSON'DA İNSAN DOĞASININ TEMELİ.....	42
D. FERGUSON'IN ZİHİN YA DA ZEKÂNIN NİTELİKLERİ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ	47
1. Bilginin Kaynakları ve Oluşumu	48
2. Zihin Teorisi.....	49
3. İnsan Doğasındaki Eğilimler Üzerine	51
4. İrade ve Özgür Seçim.....	52
E. FERGUSON'DA AHLAK BİLİMİNİN DOĞASI VE KÖKENİ	53
1. Ferguson'da İnsanın İlerleyici Doğası	53
2. Alışkanlıklar Üzerine	56
F. AHLAK YASASI DÜŞÜNCESİ	58
1. Ahlak Biliminin Özel İlkesi Olarak İyi Düşüncesi	58
2. Ahlakın Temel Yasası ve Bu Yasanın Pratiği.....	59
3. Ahlak Yasalarının Dışsal Eylemlere Uygulanması.....	61
4. Ahlak Yasasının Yaptırım Düzeni Olarak Hukuk	63
a. Haklar	64
(1) Aynı Bir Hak Olarak Emir Verme Hakkı.....	66
b. Savunma Araçları.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM FERGUSON’IN SİVİL TOPLUM DÜŞÜNCESİ VE HUKUK ANLAYIŞI

A. SİVİL TOPLUM KAVRAMI VE KAVRAMIN DÖNÜŞÜMÜ	70
B. ADAM FERGUSON’IN SİVİL TOPLUM VE HUKUK ANLAYIŞI.....	73
1. Ferguson’ın Yöntemi ve Epistemolojisi.....	73
2. Ferguson Düşüncesinde Modern Devletin Oluşumu ve Ticaret	76
3. Adam Ferguson’ın İlkel Ulusların Tarihi Üzerine Görüşleri	80
4. Adam Ferguson’ın Siyasa ve Hukuk Anlayışı	83
a. Siyasal Kurumların ve Hukukun Ortaya Çıkışı.....	83
b. Ulusların Amaçları	87
(1) Ulusal Zenginliğin Sağlanması.....	88
(2) Sivil Özgürlükler ve Hukuk.....	90
c. Yurttaşların Durumu.....	94
d. Kuvvetler Ayrılığı	94
5. Adam Ferguson’ın Zanaatlara ve Ticarete Bakışı ve İş Bölümü Düşüncesi .	96
a. Ticari Zanaatlar Üzerine.....	97
b. İş Bölümü Düşüncesi	99
c. İş Bölümünden Uygar Topluma	102
d. Uygar Toplamlar ve Ulusların Düşüşü	103
SONUÇ	105
KAYNAKÇA.....	111

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	:	Aynı eser
A.g.e. / a.g.e.	:	Adı geçen eser
A.y.	:	Aynı yer
bkz.	:	Bakınız
Bs	:	Baskı
c.	:	Cilt sayısı
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
s.	:	Sayfa(lar)
S.	:	Sayı
vd.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

Adam Ferguson, 1723 yılında İskoçya'nın Highlands olarak adlandırılan dağlık bölgesinde yer alan Atholl, Perthshire'in bir köyünde dünyaya gelmiş önemli İskoç Aydınlanma düşünürlerinden biridir. 18. yüzyılın önemli isimlerinden biri olan düşünür, çağdaşları David Hume ve Adam Smith'e göre oldukça geri planda kalmıştır. Düşünürün ticarete, ticaret toplumuna çağdaşlarına göre daha şüpheli yaklaşımı, devlet aygıtına verdiği önem, Antik Yunan düşünürlerinde de gördüğümüz yurttaşlık erdemlerini takip etmesi gibi sebepler onu daha gelenekçi, muhafazakâr olarak nitelendirebileceğimiz bir konuma sokmuştur. Ancak Ferguson'un sivil toplum yaklaşımı pozitif hukukun liberal temellerinin kavranması açısından günümüzde önemini hâlâ korumaktadır. Ferguson her ne kadar doğal hukukçu bir yaklaşımı benimsemiş olsa da kullandığı ampirik yöntemle, toplumun kurumsal ve yapısal temelini sosyolojik düzlemde analiz etmeye çalışmasıyla ve senkretik denilebilecek yaklaşımıyla pozitif hukukun liberal dayanaklarını inşa etmiştir. Ayrıca düşünürün yaklaşımının kendinden önceki felsefi yaklaşımların bir yansıması olduğu kabul edilebilirse de, sivil toplum konusundaki temellendirmesi özgündür ve sivil toplum anlayışının incelenmesi özel bir önem taşımaktadır. Bu sebeplerden ötürü çalışmamızda Adam Ferguson'un sivil toplum yaklaşımı incelenerek bu yaklaşımın modern toplumda hukuk ve politika ilişkisinin şekillenmesindeki rolü aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın ilk bölümü tarihsel arka plana ayrılmıştır. Bu bölümde ilk olarak düşünürün yaşadığı yüzyılda İngiltere ve İskoçya'da gerçekleşen tarihi gelişmelere yer verilmiştir. 18. yüzyıl İngiltere'sine ayrı bir bölüm açılmasının sebebi, İngiltere'de yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelerin İskoçya'yı derinden etkilemesi ve bu etkilerin çağdaşlarıyla birlikte Ferguson'un hukuk, siyaset ve toplum algısını şekillendirmesidir. Bir krallık altında birleşmiş olan İskoçya ile İngiltere'nin tarihlerinin, Birlik Antlaşması'nın da aynı yüzyılda kabul edildiği göz önünde bulundurulursa birbirlerinden ayrı olarak değerlendirilemeyeceği söylenebilir. İktisadi olarak güçlü olan ve maddi refahın İskoçya'ya nazaran yüksek olduğu İngiltere, İskoç düşünürler için kendi düşüncelerini oluştururken her zaman bir örnek ülke olarak özel öneme

sahip olmuştur. Burada belirtmek gerekir ki çalışmamızda 18. yüzyıl İngiltere'sine bakışımız yalnızca İskoçya'yla temas eden veya İskoçya'daki durumla karşılaştırma imkânı elde edebileceğimiz noktalarla sınırlandırılmıştır. İlk bölümde yer verdiğimiz bir diğer alt bölüm 18. yüzyılda İskoçya'nın durumudur. Bu yüzyılda İskoçya, diğer Avrupa devletlerine ve İngiltere'nin ticaret ve sanayiın geliştiği güney bölgelerine nazaran oldukça geri kalmış bir bölge görüntüsü çizmektedir. Bu yüzyılın İskoçya tarihi açısından en belirgin önemi tarımsal kapitalizmden ticari kapitalizme geçiştir. Kanımızca bir ülkedeki toplumsal dönüşümü anlamının en kesin ve tutarlı yolu ekonomik örgütlenişi ve ekonomik sistemin dönüşümünü incelemektir. Bu başlık altında çoğunlukla İskoçya'daki tarımsal kapitalizmin dönüşümünün toplumsal sınıflar üzerinden incelenmesinin sebebi budur.

Tarihsel arka plan içinde İskoç Aydınlanmasına ayrı bir başlık açılmasının sebebi hem felsefe tarihinde diğer Aydınlanma düşüncelerinden ayrılarak kendine özgün bir yer edinmiş olan İskoç Aydınlanması düşüncelerini genel olarak betimlemek hem de bu Aydınlanma geleneğinin bir mensubu olan Ferguson'ın düşüncelerini ele almadan önce düşünürün etkilendiği bu entelektüel ve kültürel ortamı tanıtabilmektir. Bu bölümde son olarak Adam Ferguson'ın çağdaşı iki düşünürün ahlak, toplum ve hukuk görüşlerine yer verilmiştir. Bu isimler David Hume ve Adam Smith'tir. Burada bu iki düşünürün seçilmesinin sebebi Hume ve Smith'in ahlak felsefesi, toplum, politika ve hukuk alanlarında sistemli bir düşünce çizgisine sahip olmalarıdır. Bu iki düşünürün yaklaşımları bize Ferguson'ın düşünceleriyle karşılaştırma yapma imkânı sunmaktadır. Ayrıca Hume ve Smith gerek ahlaka bakışları gerekse toplum anlayışları dolayısıyla felsefe tarihinde derin izler bırakmış, günümüzde hâlâ incelenmeye değer yaklaşımlar ortaya koymuş, İskoç Aydınlanmasının genel karakteristiğini de başarılı bir şekilde yansıtan düşünürlerdir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Ferguson'ın ahlak felsefesi incelenmiştir. Ferguson, genel olarak felsefesini doğa yasasına dayandırır. Düşünüre göre doğa yasası ya ahlaka ya da fizik bilimine ilişkindir. Ferguson her ne kadar ahlakla fizik bilimini birbirinden ayırsa da ahlak felsefesini ampirik verilerden hareketle ve tümevarımcı bir yaklaşımla oluşturur. Başka bir deyişle, Ferguson fizik biliminin yöntemini ahlak felsefesinde de kullanma gayreti içindedir. Bu da düşünürü “insan”ın tarihini incelemeye götürür. Ferguson'a göre, insan doğasına ilişkin kesin ve tutarlı

bilgiler ahlak yasasının da kavranmasını sağlayacaktır. Ahlak yasasının bireyin dışsal eylemlerine uygulanması ile de çeşitli yaptırımlar ortaya çıkar. Hukuk da burada zorlayıcı yasanın bir yaptırım düzeni biçiminde ortaya çıkar. Ferguson’a göre hukuk, ahlak yasasının bir yaptırımı olarak doğa yasasından kaynaklanır. Ferguson da tıpkı diğer İskoç Aydınlanma düşünürleri gibi ahlak felsefesiyle siyaset felsefesini birbirinden ayırmaz. Düşünür, ahlak anlayışından hareketle toplum algısını yaratır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Ferguson’ın sivil toplum düşüncesi ve hukuk anlayışı incelenmiştir. Sivil toplum kavramı ilk kullanımından bu yana büyük bir değişime uğramıştır. Kavramla 18. yüzyılda anlatılmak istenenle, kavramın günümüzdeki anlamı farklıdır. Bu sebeple ilk olarak sivil toplum kavramına ve kavramın bu dönüşümüne yer verilmiştir. Ferguson’ın sivil toplum yaklaşımı açıklanırken düşünürün yöntemi ve bilgi felsefesi açıklanmış, düşünürün ilkel toplumların tarihi üzerine görüşleri değerlendirilerek modern toplumun oluşumuna, ticarete, iş bölümüne, politika ve hukuka dair bakışı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın hem ikinci hem de üçüncü bölümünde Ferguson’ın hukuk anlayışına dair başlık açılmıştır. Bunun sebebi, Ferguson’ın hukuka bakışının çok boyutlu olduğunu düşünmemizdir. İkinci bölümde hukukun etik fonksiyonu öne çıkarken, üçüncü bölümde sosyal olgu ve normatiflik fonksiyonları belirgin durumdadır.

Çalışmamızın amacı çağdaşlarına göre geri planda kalmış ve eserleri Türkçe literatürde detaylı bir şekilde incelenmemiş olan Adam Ferguson’ın yaşadığı dönemin koşullarının etkisi de ortaya konularak, ahlak felsefesinin ve sivil toplum yaklaşımının, modern toplumda hukuk ve politika ilişkisinin şekillenmesindeki rolünün açıklanması ve pozitif hukuku temellendiren görüş açılarının betimlenmesi ve eleştirilmesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN, İSKOÇ AYDINLANMASI VE ADAM FERGUSON’IN ÇAĞDAŞLARINA KISA BİR BAKIŞ

A. 18. Yüzyılda İngiltere

Adam Ferguson’ın yaşadığı yüzyıl olan on sekizinci yüzyıl bir Aydınlanma yüzyılı olmasının yanı sıra hem İskoçya hem de İngiltere’de yaşanan tarihi gelişmeler bu dönemin düşünürlerini etkilemesi açısından büyük öneme sahiptir. Her ne kadar incelediğimiz düşünür İskoçya’da doğmuş ve burada kendi görüşlerini oluşturmuş olsa da birazdan bahsedeceğimiz hususlar nedeniyle İngiltere tarihine özel bir başlık açma ihtiyacı hissettik. İskoçya’nın tarihsel gelişiminin İngiltere’nin tarihi kavranmadan anlaşılamayacağı açıktır. 18. yüzyılın arka planına baktığımızda, İngiltere’de yaşanan sosyal ve siyasal gelişmelerin İskoçya’yı derinden etkilediği ve bu etkilerin İskoç Aydınlanması düşünürlerinin hukuk, siyaset ve toplum algılarını şekillendirdiği söylenebilir. İskoç düşünürler İngiliz kapitalizmini etkili bir şekilde kuramlaştırmışlar, İngiliz deneyiminin kendi deneyimlerinden farklılığını göz önünde tutarak İngiltere’nin maddi refahını tarih ve insanın gelişmesi düşüncelerinde bir örnek olarak akıllarında tutmuşlardır¹. Bu anlamda İngiltere tarihine, kapitalist gelişim sürecine bakmak İskoç düşünürlerini anlamak için de elzemdir.

İngiltere ile İskoçya arasındaki ayrılık Roma fetihleri dönemine kadar götürülebilir. Milattan önce 55 ve 54 yıllarında Caesar’ın İngiltere’nin güneyine başlattığı fetihler uzun yıllar devam etmiş, milattan sonra 78’de İngiltere’nin tamamı ve Galler Roma kontrolüne geçmiştir. Ancak İskoçya’nın yüksek kesimleri Britanya’nın aşağı kesimlerine nazaran zorlu bir coğrafi yapıya sahip olduğundan bu işgallerden kurtulmayı başarmıştır². Roma fetihleri sonucunda ve 4. yüzyılda Hristiyanlığın Roma’nın resmi dini haline gelmesi sonrasında İngiltere ile kıta arasında kültürel bağlar gelişti; ancak İskoçya Roma hakimiyetinden uzak olduğu için bu bağlardan da uzak kaldı³.

¹ Ellen Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans’tan Aydınlanma’ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, çev. Oya Köymen, 2. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 340.

² Jeremy Black, **İngiltere Tarihi**, 2. bs, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2020, s. 53.

³ Black, **a.g.e.**, s. 54.

İngiltere 18. yüzyıla oldukça çalkantılı bir dönemden geçerek girmiştir. 1688 Devrimi, İngiltere’de II. James’in mutlakiyetçi devletinin yıkılmasıyla sonuçlandı. İngiltere 1688’e gelinceye değin feodalizmden kapitalizme geçişi fiilen tamamlamıştı. Klasik asker aristokrat sınıfın yerini 1640 Devrimini yapan kapitalist çiftçiler ve bu çiftçilerin ödedikleri kiralarla geçinen toprak aristokratları sınıfı almıştı. Bu devrimlerden önce Tudor döneminde, Parlamentonun çitleme faaliyetleri için geçirdiği yasalar, toprak sahibi sınıfın zaferini, arazi üzerinde mutlak hakimiyeti ele geçirmesini sağlamış ve devlette etkili olan bu zümre nakdi toprak rantına dayanır hale gelmişti⁴. Bu fiilen geçiş de devrimle birlikte Tudorlar zamanında başlamış olan tarım ve ticaret burjuvazisinin iktidara yükselişini pekiştirdi⁵. II. James’ten sonra tahta geçen Orange Prensi III. William ile birlikte toprak sahibi ve kapitalist sermaye birikimi yapanların iktidarda önü açıldı⁶. Bu dönemde devlet toprakları peşkeş çekildi, komik rakamlarla satıldı ya da doğrudan gasp yoluyla özel mülklere katıldı⁷. Mutlakiyetçi devletin yıkılışı ülke içerisinde görece özgürlüğün önünü de açtı. Burjuvazinin yönetimde etkisinin artması toplumun bireyler toplumuna dönüşmesini hızlandırdı. Bireyler toplumunun ve özgürlüğün önünün açılması kapitalist süreçle koşutluk içeriyordu. Sermaye miktarı ölçüsünde iktidardan pay alan burjuvazinin paternalist devlet

⁴ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, çev. A. Cevdet Aşkın, İstanbul, Yordam Kitap, 2021, s. 146.

⁵ Neil Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)”, **Journal of Agrarian Change**, C. 4, No: 3, 2004, s. 232. Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi 1500-2010**, çev. Fikret Başkaya, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2018, s. 38. Beaud’a göre ticareti ve sanayiye harekete geçiren burjuvazi teşviklere ve korumalara ihtiyaç duyuyordu. 17. yüzyılın başından itibaren sömürgeci bir yayılma başlatan İngiltere’de İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1600’de (I. Elizabeth zamanında) kurulmuştu. Kuruluşundan beş yıl sonra şirket, Hindistan’da, adalarda Endonezya’da ve Japonya’nın Hirats bölgesinde yirmi kadar şubeye ulaştı. 1628’de İran’a, 1668’de Bombay’a kök saldı. İngilizler 1625’te Barbados’a gidip 1629’da Quebec’i, 1655’te Jamaika’yı ele geçirdiler. Kuzey Amerika’da koloniler kurdular. Koloniciliğin yayılmasıyla birlikte 1610 ile 1640 yılları arasında İngiltere’de dış ticaret hacmi on kat arttı. 1640’lara doğru maden kömürü üretimi yirmi bin ton seviyesine yaklaşmıştı. Küçük sanayi tezgahlarında yüzlerce işçi çalışıyordu. Kendini bu ticaret ve sanayinin itici gücü olarak gören burjuvazi mutlakiyetçi rejimin çökmesiyle ihtiyaç duyduğu yasal güvencelerin elde edilmesi için yönetimde söz sahibi olmaktan geri durmayacaktı. Mehmet Tefik Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 5. bs, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015, s. 5. Özcan’a göre 1688 Restorasyonu ile iktidardan pay isteyen burjuvazi ile doğal haklar öğretisi ve rasyonel ideallik anlamı taşıyan doğa durumu anlayışıyla yeniden örgütlenmesi istenen devletin birbirlerine uyarlanma süreci tamamlanmıştır.

⁶ Toprak sahibi sınıfın ve burjuvazinin III. William’ı tahta getirme planları Stuart krallarının eski dönemin kamu hukukunu yeniden yürürlüğe koyma teşebbüsleriyle de ilgilidir. Bu konuda bkz. Michael E. Tigar, **Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk**, çev. Onur Karahanoğulları, Ankara, Epos Yayınları, 2016, s. 264.

⁷ Karl Marx, **Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi**, C. 1, 12. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2019, s. 695.

istememesi ve ücretli emeğin artı değer üretimi için özgür olması gerekliliği⁸ hem mutlakiyetçi devletin yıkılışının bir sebebi hem de kapitalist sürecin getirisi olan modernizmin bir sonucuydu. 17. yüzyılın sonlarında öne çıkan doğal haklar öğretisi de bu görece özgürlük ortamıyla ve kapitalist sürecin işleyişiyle bağlantılıydı.

1688’de gerçekleşen devrim sonucunda ülkeden kaçmış olan II. James tahta geri dönme planları içine girdi. Bu planlar “Jacobizm” adlı, sürgündeki Stuartların etrafında gelişen bir hareketti⁹. James tahta geri dönmek için Fransa’nın desteğini aldı. Bu destekle İrlanda’nın büyük kısmına hâkim oldu, İskoçya’da destek buldu. Daha sonraki yıllarda İskoçya’da ortaya çıkacak Jacobit isyanlarının kaynağı da buydu.

1707’de İngiltere ile İskoçya arasında gerçekleşen “Birlik”te her iki bölgede de temel düşünce Katolikliğin adadan uzak tutulmasıydı. 1688 Devrimi sonrasında İskoçya’da Presbiteryenizm yanlılarının sayısı artmıştı. İngiliz devlet kilisesi olan Anglikanizm ve Protestan bir akım olan Presbiteryenizm¹⁰, her ne kadar iki ulus olarak İngiliz ve İskoç ulusları kendi öz benliklerini muhafaza etseler de Britanya yurttaşlığının oluşmasına katkı sağladı.

İngiltere’nin bu dönemdeki toprak mülkiyetinin sınıfsal yapısını Hobsbawm şu sözlerle ifade etmektedir:

“Birkaç bin toprak sahibi, bunların topraklarını kiralayan onbinlerce kiracı çiftçi, bu kiracı çiftçilerin toprağı işlerken emeklerini kiraladığı ve zamanlarının büyük bölümünde emeklerini kiraya veren yüzbinlerce tarım işçisi, uşaklar ve çok küçük mülk sahipleri¹¹”

Sınai üretimin büyük bir kısmı da kırsal kesimdeydi. Kırsaldaki meskeninde dokuma, örme gibi işlerle uğraşan ya da madencilik yapan köylüler zamanla bu işlerinde uzmanlaştılar. Bu tür işlerle iştigal eden köy zanaatkarları ya da küçük mülk sahipleri zamanla emeklerini ücret karşılığı satan ücretli işçilere dönüştüler. Tüccarların bu ilkel imalathanelere ya da atölyelere gösterdikleri ilgi, toprak sahiplerinin madenlere ve köylerdeki imalata yönelmesi, sanayiin kırsal kesimde yayılmasını sağladı¹². 18. yüzyıl İngiltere’sinde toplumsal yapıya bakıldığında Kıta’da da hâkim olan merkezi

⁸ Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, 2. bs, İstanbul, Tekin yayınevi, 2017, s. 16.

⁹ Black, **İngiltere Tarihi**, s. 281.

¹⁰ Hüseyin Erdem, “Hristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 14.

¹¹ Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, 6. bs, Ankara, Dost Kitabevi, 2018, s. 28.

¹² Hobsbawm, **a.y.**

hükümet ile yönetici elit sınıf arasındaki ilişki¹³ görülür haldedir. Bu elit sınıf; duk, kont, baron gibi unvanlara sahip asilzadelere, toprak sahibi soylulardan, üst düzey din adamlarından ve tüccarlardan oluşuyordu. Bu bir toprak sahibi aristokratlar oligarşisi ve büyük Whig ailelerinin başındaki duklerin himayesinde olan güçlü ve zengin kan bağı sistemi¹⁴. Toprağı elinde tutan elit kesimle merkezi hükümet arasında süregelen ilişkide, toprak sahibi sınıfların yerel yönetim üzerindeki yetkilerine merkezi hükümetin müdahil olmaması, toprak sahibi sınıfların da bunun karşılığında merkezi yönetimi desteklemesi şeklinde karşılıklı bir ilişki mevcuttu. Bir başka deyişle, yerel düzeyde soyluların kontrolünde bir özerk yönetim ve ulusal düzeyde büyük oranda elitler tarafından sürdürülen bir siyasal sistem¹⁵ şeklinde ikili bir yönetim anlayışı söz konusuydu. Bu da ademimerkeziyetçi ve konsensüse dayalı bir yönetim demekti¹⁶. 18. yüzyılda bu elit kesimle merkezi hükümet arasındaki ilişki, Marx'ın deyişiyle yağmanın parlamenter biçimine¹⁷ dönüşmüştü. Bu dönemde çıkarılan Ortak Toprakların Çevrilmesi için Yasa Tasarıları [Bills for Inclosures of Commons] ile toprak sahipleri mülklerini arttırma şansı buldu. Böylelikle, daha önce devrimin katılımcısı olan bağımsız *yeoman*'ların yerini toprak sahibinin kiracıları almaya başladı. Bu da 18. yüzyılda sermaye çiftlikleri ya da tüccar çiftlikleri adı verilen büyük çiftliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Toprak sahiplerinin ellerindeki mülkleri arttırmalarıyla kırsalda topraksız kalmış köylüler ileride sanayi proletaryası haline gelmek üzere serbest kaldı¹⁸.

Bu dönemin İngiltere açısından ayırt edici bir diğer özelliği artık iktisadi alanın siyasal alandan ayrılması yönündeki anlayıştı. İlk defa iktisadi süreçler, iktisadi olmayan süreçlerden soyutlanarak algılanıyor; iktisadi süreçlerin kendine özgü yasaları olduğu ve piyasanın bu yasalara göre işlediği düşünülüyordu. Bunun bir sonucu olarak da yasalarla icra edilen bir despotizme gerek olmadığı ileri sürülüyordu¹⁹. Ekonomik alan pratikte siyasal alandan ayrılıyordu. Ekonomik alanın

¹³ Black, **İngiltere Tarihi**, s. 298.

¹⁴ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 30.

¹⁵ Black, **İngiltere Tarihi**, s. 300.

¹⁶ Black, **a.g.e.**, s. 299.

¹⁷ Marx, **Kapital Ekonomi Politigin Eleştirisi**, C. 1, s. 696.

¹⁸ Marx, **a.g.e.**, C. 1, s. 697.

¹⁹ Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 347.

özerk ve siyasal alandan bağımsız bir alan olarak görülmesi, siyasal alanın yeniden tanımlanması ihtiyacını da ortaya çıkarmıştı. Zaten iktisadi biçimlerin siyasi biçimlerden ayrılması kapitalizmi tanımlayan ve onu diğer toplumsal biçimlerden ayıran bir özelliği²⁰. Sonraki bölümlerde değineceğimiz Adam Ferguson'ın sivil toplum anlayışının değerlendirilmesinde iktisadi alanın özerkleşmesi meselesi akılda tutulmalıdır.

18. yüzyıl İngiltere tarihi, modernleşmenin erken modernlikten modernliğe geçiş aşaması olarak nitelendirilebilir. Bu yüzyıl İngiltere açısından burjuvazinin önünün tamamen açıldığı, ticaretin geliştiği, adada Birlik antlaşması ile birlikte görece bir güvenliğin sağlandığı yüzyıldır. Modernliğin maddi altyapısını oluşturan kapitalizmin bir önceki yüzyıla nazaran ayakları daha fazla yere basan bir mahiyete kavuşmasıyla 19. yüzyılın başlarında sanayi devriminin başlaması bu yüzyılı yüksek modernliğin öncüsü bir ara dönem olarak adlandırmanın doğru olacağı kanısını uyandırmaktadır. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi 18. yüzyıl İskoçya'da çok daha farklı şekilde cereyan etmiştir. İskoçya bölümüne geçmeden önce modernleşme ile modernizm arasındaki farka değinilmelidir. Özcan bu farklılığı şu şekilde ortaya koymuştur:

“Modernleşme ve modernizm aynı kaynaktan gelen ve gidiş yönü aynı, ancak katılımcılarının izlediği yollar farklı iki ayrı inşa sürecini gösterir. Birincisi kapitalizmin ürünü olan bir dizi başkalaşımın sonucu olarak geleneksel toplumun son bulmasıdır. İkinci nokta ise, inşa süreçlerinin farklılığıdır. Modernleşme ticaretin mahiyetinin doğası gereği küresel olduğu koşullarda, eşitsiz gelişen kapitalist dünya sistemi içine İngiltere'nin tedricen inşa ettiği kapitalizmi gösterir; modernizm ise bu şansı yakalayamamış ve çevre ülke durumuna düşmüş (ki bu durum o ülkeyi siyasal olarak, gelişmiş bir ülke tarafından ilhak edilme, sömürgeleşme veya yarı sömürgeleşme şekillerinde bir kadere sürükler) veya bu tehlikeye maruz kalan ülkelerin kapitalizmi devletin merkezi edimiyle inşa etme girişimidir.”²¹

Modernleşme ve modernizm arasındaki farkın tipik örneği İngiltere ve İskoçya örneğidir. 17. yüzyıldan başlayarak kolonileştirmeye birlikte İngiltere'nin aşamalı şekilde inşa ettiği kapitalizm, ülkeyi elde ettiği zenginlikle birlikte küresel bir güç haline getirmiştir. Kapitalizmin doğası gereği hem yeni pazarların açılmasının önündeki engellerin kaldırılması hem de küresel ticarete sahip olunan payın

²⁰ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Nodern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, çev. Oya Köymen, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2017, s. 44.

²¹ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, s. 61.

korunması ülkeyi Kıta devletleriyle savaflara sürüklerken adada da düzenin kurulması İngiltere'nin temel gayelerinden biri haline gelmiştir. Kapitalizmin geç bir dönemde geliştiği ve çevre ülke konumundaki İskoçya da bir sonraki bölümde detaylı şekilde açıklayacağımız üzere, ekonomik baskılar neticesinde İngiltere gibi bir merkez ülkenin sömürgesi olma riskini yaşamıştır. Bu süreç, yerel plandaki devlet kapasitesinin merkezi edimiyle kapitalizmin inşa edilmesi sonucunu doğurmuştur.

B. 18. Yüzyılda İskoçya

18. yüzyıl İskoçya tarihine bakıldığında bu yüzyılın başında İskoçya'nın diğer Avrupa devletleriyle ve İngiltere'nin güney bölgeleriyle karşılaştırıldığında oldukça geri kalmış bir bölge görüntüsü çizdiği görülecektir. Bu geri kalmışlık, ülkenin hem siyasal kararlarına etki etmiş hem de Aydınlanma düşüncesinin doğuşunda olduğu gibi ülke içindeki kültürel ve toplumsal değişimlerin motivasyonuna kaynaklık etmiştir. 18. yüzyıl İskoçya tarihini modern öncesi toplumdan modern topluma geçişin yüzyılı olarak adlandırmak kanımızca yanlış olmayacaktır. Zira bu yüzyılda dikkat çeken şey ülkenin tarımsal yapısında yaşanan dönüşümdür. Modern öncesi toplumlar, toplumsal sistemin, ekonomi dışı faktörlerin etkili olduğu bir denetim sürecinde olduğu toplumlarken; modern toplumlar, ekonominin, ekonomi dışı faktörlere egemen olduğu toplumlardır²². İskoçya da bu anlamda modern öncesi toplumun modern topluma dönüşmeye başlamasının tipik örneğidir. Elbette bu dönüşüm aşağıda değineceğimiz üzere ülkede kapitalizmin ortaya çıkış süreci ve feodalizmin çöküşüyle ilgilidir. Bu dönüşüm, bu dönemde İskoçya'da yaşayan düşünürleri derinden etkilemiştir. Tarımsal yapıdaki dönüşüm, ülkenin giderek tarımsal kapitalizmden ticari kapitalizme geçişi, ekonomik dönüşümün sosyal etkilerini ortaya çıkarmıştır. Böyle bir ortamda İskoç aydınları bu konuya kayıtsız kalamamışlar, bir ulusun zenginliğini neyin sağlayacağı üzerine düşünmüşlerdir.

Diğer Avrupa ülkelerine ve İngiltere'ye nazaran İskoçya'nın ekonomik olarak geri kalmasının sebepleri arasında güçlü feodal bağlarla nüfusun büyük çoğunluğunun tarıma bağlı olarak yaşaması yer alır. İskoçya'nın genelde kayalık ve engebeli olan arazisinin hem ulaşımı hem de iletişimi engellemesi, sert bir iklime sahip olması da tüccarları İskoç ekonomisine yatırım yapmaktan uzaklaştırmıştır. Orta Çağ ticaret

²² Özcan, a.g.e., s. 11.

politikaları da ticareti Hollanda'daki bir liman aracılığıyla kanallıze ederek ve lonca üyeliği gibi ticaret uygulamalarına ilişkin yasaları uygulayarak İskoç tüccarlarına kısıtlamalar getirmiştir²³. Bu durum, İskoç ticaretinin geri kalarak tarıma dayalı ekonominin uzun yüzyıllar boyunca sürmesine sebep olmuştur. Tarım kapitalizminin dönüşümünün kilit tarihlerinden biri 1688 Devrimi'dir. İngiltere'de gerçekleşen devrim sonucunda, öncesinde Stuart'ların merkezi iktidar projeleri sebebiyle yetkileri geçici olarak sınırlanmış toprak sahiplerinin önü açıldı. Bu feodal toprak sahipleri devrimden sonra iktidarı yeniden ele geçirmeyi başardı²⁴.

Bu dönemde İskoçların oldukça az bir nüfusa sahip oldukları görülmektedir. 1691 vergi beyannamelerinin yorumlanması ile ulaşılan sayı 1.234.575'tir ve bu nüfusun yüzde 80 ile 90'ının kırsal kesimde Lowlands'te *fermtouns* (yerleşim yerinde kilise varsa *kirkouns*), Highlands'te *clachans* olarak adlandırılan mezralarda yaşadığı düşünülmektedir²⁵. Buradan çıkarılacak sonuç şüphesiz nüfusun topraktan geçimini sağlayan bir kesim olduğudur. Toprağı işleyerek geçimini sağlayan bu büyük yüzdelik kesime nazaran toprağa sahip kişi sayısı en fazla 10.000 ya da yüzde 1 civarındaydı²⁶.

Toprak sahipliğinde soylular en tepedeydi. Soyluların altında, sayıları 1500'ü bulan lordlar vardı. İskoç Parlamantos'u'nda da yer alan bu lordlar da iki gruba ayrılıyordu. İlk grup, soylular gibi Kraliyetten görev alan baronlardı. İkinci grubu baron olmayan lordlar [*tacksmen*] oluşturuyordu ve bunlar soyluluğun alt vassallarıydı; ancak sosyal hiyerarşide onların üstünde duran baronlardan daha zengin olabilmekteydiler²⁷. Tüm bu gruplar kırsal kesimlerdeki yönetici sınıfları oluşturuyordu. Bu yönetici sınıfın topraktaki kiracılar üzerinde ekonomik otoritelerinin yanında yargı otoriteleri de vardı. Bir baron mahkemesi, vatana ihanet ve kraliyet mahkemesinde yargılanması gereken dört suç [four pleas of the crown] (kundakçılık, cinayet, tecavüz ve soygun) dışındaki tüm suçları yargılayabilirdi. Bu yargılamalar sonucunda suçluya para cezası verildiğinde bu gelir doğrudan feodal beye

²³ Karen Brown, "Calvinism and the Rise of Capitalism in Scotland", **Draftings In**, C. 7, No: 2, 1992, s. 22.

²⁴ Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)", s. 232.

²⁵ Davidson, a.y. Thomas Christopher Smout, "The Anglo-Scottish Union of 1707. I. The Economic Background", **The Economic History Review**, C. 16, No: 3, 1964, s. 460.

²⁶ Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)", s. 232.

²⁷ Davidson, a.g.e., s. 233.

gidiyordu²⁸. İngiltere’de farklı bir uygulama vardı: Hukuk kraliyetin sulh yargıçları tarafından uygulanıyordu, feodal lordların hukuku kendi keyfiliklerine göre denetimleri altına almaları söz konusu değildi. Bu da İngiltere’yi İskoçya’dan farklı olarak erken gelişen bir merkezileşmeye sahip olmaya götürdü²⁹. Bu üst sınıfların altında İskoç köylüleri yer alıyordu. Bu köylüler arasında da diğerlerine nazaran en avantajlı durumda olanları “*bonnet lairds*” olarak adlandırılan, toprağı hizmetçileri ve aileleriyle birlikte işleyen kesimdi. Bu kesimin avantajı “*feufferme*” olarak adlandırılan bir kira müddeti içinde topraklarını doğrudan ya da dolaylı olarak Kraliyetten alıp işlemeleri idi. *Bonnet* sahipleri üstlerindeki lordlar gibi toprağı fiilen sahiplerdi; ancak lordların aksine kiracıların rantlarıyla geçinmiyorlardı. *Bonnet lairds* tıpkı İngiltere’deki *yeoman*’lara benziyordu. *Bonnet*’lerin altında ise arazi üzerinde hiçbir güvenceleri olmadan çalışan kiracı çiftçiler yer alıyordu³⁰.

Toplumsal sınıflar arasındaki bu eşitsizlik zaman zaman kırsalda küçük çaplı isyanlara sebep olsa da toplu bir isyanın ortaya çıkmamasının sebebi İskoçya’nın coğrafyası ve nüfusuyla açıklanabilir. İskoçya, izole kırsal toplulukların geniş bir şekilde yayıldığı küçük bir nüfusa sahipti. Belirli bir coğrafyada çok sayıda topluluğun varlığı bu topluluklar arasındaki ilişkiyi de ortadan kaldırıyordu. Bununla birlikte İskoçya’nın dağlık kesimi (Highlands) ile yukarıda toplumsal yapısını zikrettiğimiz yaylaları (Lowlands) arasında da farklılıklar vardı. İskoçya adeta feodalizmin hakimiyetindeki ovalık arazilerle kabilelerin hakimiyetindeki dağlık arazilerden oluşan ikili bir toplum halindeydi³¹. Highlands’te kendine özgü bir klan-kabile sistemi varken Lowlands klasik feodal ilişkilere daha yakın bir toplumsal düzen çiziyordu. Lowlands’te genellikle toprağı bağlı çalışan kiracı bir lorda bağlıyken Highlands’te bu kişi kabile reisiydi. Highlands’teki feodal bağların klasik feodal bağlardan ziyade akraba bağlarını da içermesi sebebiyle daha güçlü olduğu kavranırsa İskoçya’da kapitalizme geçiş sürecinin yavaşlığı daha iyi anlaşılır.

²⁸ Davidson, *a.g.e.*, s. 234.

²⁹ Wood, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Nodern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, s. 71.

³⁰ Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)”, s. 236.

³¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 277.

İskoç Highlands'lerinde toprak sahipleri üçe ayrılır. Bunlar; mülk sahibinin arazisini kiraya vererek ellerinde bulunduran, kiracıları savaştirmek için de yetiştirerek şefler ve kiracılar arasında aracılık eden *tacksmen*; ev sahibinin iradesine bağlı olarak, herhangi bir kira sözleşmesi olmaksızın çiftliklerini elinde tutan kiracılar [tenant]; küçük toprak mülkiyetine sahip olup her yıl tacksmen ve kiracılar tarafından kendilerine verilen toprağı işleyen alt kiracılarıdır [sub-tenants]³². Feodal tarımın krize gireceğı 1688'den önce, Restorasyon döneminde Highlands elitleri borçlarını ödeyebilmek ve tüketimlerini aynı seviyede devam ettirebilmek amacıyla tüccarlara başvurdular. Tüccardan alınan borçlar borç veren lehine kalıtsal bir mülkiyet hakkı veren ipotekler yoluyla güvence altına alındı³³. Bu dönemde kereste dışında önemli bir ticaret metayı da sığırlardı. Ancak bu kısıtlı ticaret alanı Highlands'teki feodal beylerin borçlanmasını engelleyemeyecekti. Zira ticaret, sonraki dönemlerdeki gibi bir kâr beklentisiyle değil, kendi kendine yeterli olmayan toplulukların hayatta kalması için bir koşul olarak başvurulmuş alım satım etkinliğiydi. Borçluluğun artması sebebiyle toprakların yeni yükselen bir sınıf lehine yitirilmesi, birazdan değineceğimiz feodal tarımın kriz içine girmesi ve kıtlık feodal yapının bozulması sürecini hızlandıracaktı.

Ağustos 1695'te başlayan kıtlık da tarımsal üretimin büyük oranda bozulmasına sebep oldu. Bunun bir sonucu olarak dünyadaki değişimlerden etkilenen ve topraktaki rantları büyük oranda azalan lordlar, kendilerini kapitalist toprak sahiplerine dönüştürmeye başladılar. Kendi topraklarındaki kiracılardan daha yüksek kesintilerle sermayelerini arttırmaya, İngiltere ile birliğe karşı Jacobite ayaklanmalar başlatarak ekonomik baskıların ortadan kalkmasına zemin hazırlayacak siyasi çözümler üretmeye çalıştılar³⁴. Birlik Anlaşması'ndan sonra gerçekleşen Jacobite isyanlarından ilki 1708'de gerçekleşti. 1715'te en ciddi Jacobite isyanı gerçekleşti, bunu 1719'daki daha önemsiz bir ayaklanma izledi. 1745'te de son Jacobite isyanı görüldü³⁵. Son Jacobite isyanının sonuçları İskoçya için ağır oldu. İsyan, Highlands bölgesinin etkisizleştirilmesi projesinin uygulanmaya konmasına sebep oldu. Bölgenin

³² Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)", s. 245.

³³ Davidson, **a.y.**

³⁴ Davidson, **a.g.e.**, s. 254.

³⁵ Kubilay Geçikli, "Sir Walter Scott'un Romanlarında İktidar Ve Kaçınılmaz Tarihsel Değişim: Waverley, Rob Roy, The Bride Of Lammermoor", Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 74.

siyasal, stratejik ve toplumsal yapısının değiştirilmesi için aşağıda da değineceğimiz birçok önlem alındı. Kabileler silahsızlandırıldı, yeni yollar yapıldı, kaleler inşa edildi, kalıtsal yargı etkisi ortadan kaldırıldı, geleneksel Highlands kıyafetlerinin giyilmesi yasaklandı³⁶. Her ne kadar Jacobite isyanlarının önemi ve etkisi ağır olsa da İskoçya’da o dönemde Jacobitelerin geniş bir destek bulamadıkları unutulmamalıdır. Zira pek çok İskoç, Protestanlığın bir akımı olan Presbiteryenlik sebebiyle isyanların merkezi figürü olan Stuartların güçlü muhaliflileriydi³⁷.

1690’ların sonunda Panama Kıstağı bölgesinde yer alan Darien’de İskoç Krallığı’nın bir koloni kurma projesinin başarısızlığa uğraması da ülke içindeki ekonomik sıkıntıları arttırdı. Darien Projesi esasen başlangıçta İskoçlar için bir kurtuluş olarak öngörülmüş, bu projenin adada özellikle İngiltere’ye karşı ticari rekabet açısından olumlu etkilere sahip olacağı düşünülmüştü. Zira 1603 yılından beri İskoçlar, İngiltere kolonileriyle ticarete ortak olma çabaları içindeydiler; ancak bu çabalar İngiltere tarafından engelleniyordu. Bu da İskoçları bir şirket kurarak kendi kolonilerini oluşturmaya itti. İskoçlar başta İngiliz tüccarlardan alınan borçlarla bir sermaye oluşturmuş olsalar da İngiltere’nin bu şirkete ve sermaye birikimine karşı muhalefeti İngiltere kralı William’ın duruma müdahil olmasına ve İngiliz tüccarların desteklerini çekmelerine sebep oldu. İskoçya’nın sömürge ticaretinin büyümesine müsaade etmek İngiliz çıkarlarına uygun düşmüyordu; bu sebeple İskoç tüccarlara karşı ağır gümrük vergilerinin dayatılmasına karar verildi³⁸. İngiliz tüccarlarının desteklerini çekmeleri sonucu İskoçlar kendi sermayelerini oluşturmak amacıyla birikimlerini şirkete gönderdiler³⁹. Darien projesi bu şekilde doğmuş oldu; ancak İskoçların aday işgal girişimi büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Sıtmanın baş göstermesi, yerli halkın güçlü muhalefeti ve İskoçya’dan yardım alamayan kolonicilerin bu güçlü muhalefet karşısında başarısız olmaları başarısızlığın sebeplerindendir. Planın çöküşünün, İskoç ekonomisine ve İskoç bağımsızlığına son

³⁶ Black, **İngiltere Tarihi**, s. 316.

³⁷ Black, **a.y.**

³⁸ Anne Skoczylas, **Mr. Simson’s Knotty Case Divinity, Politics, and Due Process in Early Eighteenth-Century Scotland**, Québec, McGill-Queen’s University Press, 2001, s. 4.

³⁹ Geçikli, “Sir Walter Scott’un Romanlarında İktidar Ve Kaçınılmaz Tarihsel Değişim: Waverley, Rob Roy, The Bride Of Lammermoor”, s. 48.

darbe olduğu yaygın olarak düşünülüyordu⁴⁰. Bu başarısızlık ülke içerisinde İngiltere'ye karşı derin bir hoşnutsuzluğun doğmasına sebep oldu. İngiltere kralı III. William bu başarısızlıktan sorumlu tutuluyordu. Tüm bu gelişmeler yaşanırken İngiltere'de de tahta yeni bir varis aranıyordu. III. William ile Kraliçe Mary'nin çocukları olmadığından kraliçenin kardeşi Anne'nin çocuklarından birinin tahta varis olması gerekiyordu; ancak Anne'nin çocukları da küçük yaşlarda hayatlarını kaybettiklerinden ötürü yasal varis bulma sıkıntıları yaşanıyordu. 1701'de İngiltere'de çıkan bir kanunla William'dan sonra Anne'nin tahta geçeceği kararlaştırıldı. Anne, Stuart hanedanının son mensubuydu. Başka bir varisi olmayan Anne, 1701'de çıkarılan taç giyme yasası ile kendisinden sonra tahta Hannover Hanedanı mensuplarının geçmesini kabul etti⁴¹. İskoçlar bu durumdan yararlanmak üzere harekete geçip bir dizi yasa çıkardılar. 1703'te çıkarılan Güvenlik Yasası'yla [the Act of Security] Kraliçe Anne'nin ölümünden sonra yeni kralın İskoçya'nın onayladığı bir isim olmasını ve ikinci bir yasayla (1703 Barış ve Savaş Yasası) [The Act anent Peace and War] İskoçya'nın, İskoç Parlamentosu'nun rızası olmadan savaşa girmeye zorlanamayacağını belirttiler. İngiltere, İskoçya'nın koloni pazarlarına ortaklık isteğini kabul ederse yeni kralı ya da kraliçeyi tanıyacıklarını, eğer bunlar kabul edilmezse Fransızlarla iş birliği yapılarak başka bir kralın tahta geçmesi için çaba harcanacağını öne sürdüler. Bu doğrultuda çıkarılan Fransız alkolünün ithalatını yasallaştıran Şarap Yasası [the Wine Act] İngiliz ambargosuna meydan okuma amacı taşıyordu. Elbette isteklere karşı İngiltere'nin cevabı sert oldu. 1705'te çıkarılan kanunla [Alien Act] İskoçların İngiltere'de mülk ve toprak edinme hakları ortadan kaldırıldı ve İngilizlerin İskoç mallarını satın almaları engellendi⁴². Bu durum İskoç ekonomisi için bir yıkım demekti. Tarımsal kriz, Darien projesinin başarısızlığının getirdiği yüksek borçlar, İngiltere'nin ekonomik yaptırımları İskoç egemen sınıfının büyük çoğunluğunu İngiltere ile bir Birlik anlaşmasına varılmasını kabul etmeye götürdü⁴³.

⁴⁰ Helen Paul, "The Darien Scheme and Anglophobia in Scotland", **Economics Division, School of Social Sciences, University of Southampton, Discussion Paper Series In Economics And Econometrics**, 2009.

⁴¹ Black, **İngiltere Tarihi**, s. 308.

⁴² Geçikli, "Sir Walter Scott'un Romanlarında İktidar Ve Kaçınılmaz Tarihsel Değişim: Waverley, Rob Roy, The Bride Of Lammermoor", s. 50. John Stuart Shaw, **The political History of Eighteenth-Century Scotland**, London, Macmillan Publishers, 1999, s. 1.

⁴³ Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)", s. 252.

Tüm bu yaşananlar İngiltere ile 1707 Birlik Yasası ile sonuçlanan müzakerelere yol açtı. Zaten 1600’lü yıllarda İngiltere’nin Hollanda ve Fransa ile yaptığı savaşlar İskoçya’nın geleneksel ticaret ortakları olan bu devletlerle ticaretinin kesintiye uğramasına, İskoç mallarına cezai tarifeler ve yasaklar getirilmesine sebep olmuştu. Bu durum da İskoçya’yı mecburen İngiliz pazarlarına yaklaştırmıştı. Bu kayma, birliğin habercisi olarak görülüyordu⁴⁴. 1707’de gerçekleşen birleşmede 45 İskoç temsilci 513 üyeli Avam Kamarasına; 16 İskoç temsilci de 190 üyeli Lordlar Kamarasına katıldı. Bu katılma, Westminster’da tek bir yasama organı yaratmış olsa da İskoç para sistemini, vergilendirme ve ticaretle ilgili kamu yasalarını kaldırarak tüm adayı İngiliz ekonomik sistemi yapısı altına soktu⁴⁵. İskoç tarihine bakıldığında toplumsal kargaşaların İskoçya için bir kronik probleme dönüştüğü görülür. Birlik İskoçya’da kanun ve düzenin korunması konusunda nihai sorumluluğu daha güçlü ve sert olan İngiliz hükümetine devretti⁴⁶. Birlik İskoçya açısından bir refah döneminin başladığını işaret etse de uzun vadede gerilimleri hafifletemedi.

“Feodal” denilebilecek tarzda yürütülen tarımın krize girmesi ve İngiltere’nin baskılarıyla birlikte ekonomik felaketler yaşayan bir ülkede dünya sisteminin bir getirisi olan feodalizmden kapitalizme geçiş İskoçya’da artık elzemdi. İskoçya’nın kapitalist tarıma geçişi kendine özgüydü. İlk olarak bu süreç pratikten önce sistematik şekilde teorileştirildi. Burjuva devrimleri tarihinde belki de teorinin pratiğin ilerisinde olduğu tek durum buydu⁴⁷. İskoçya’da tarımsal dönüşümü teorileştirenler arasında sermaye sahibi olmayan üniversite profesörleri de yer alıyordu. Birazdan görüşlerine yer vereceğimiz Adam Smith, David Hume ve sonraki bölümlerde inceleyeceğimiz Adam Ferguson gibi isimlerin ekonomik tasavvurlarının bir sebebi de işte bu ticaret toplumunu inşa edecek teoriyi ortaya çıkararak ulusun zenginleşmesini sağlamaktı. İngiltere’de tarımsal dönüşüm; kapitalist toprak sahibi, kapitalist kiracı çiftçi ve topraksız emekçi arasındaki diyalektik süreçten doğmuş daha doğal bir süreçti. İskoçya’da ise bu dönüşüm yönetici elitin tepeden uygulamalarıyla gerçekleşti.

⁴⁴ Karin Bowie, “New Perspectives on Pre-union Scotland”, **The Oxford Handbook of Modern Scottish History**, ed. Tom Devine, Jenny Wormald, Oxford, Oxford University Press, 2012, s. 315.

⁴⁵ Smout, “The Anglo-Scottish Union of 1707. I. The Economic Background”, s. 455.

⁴⁶ Charles Camic, **Experience and Enlightenment Socialization for Cultural Change in Eighteenth-Century Scotland**, Chicago, The University of Chicago Press, 1983, s. 94.

⁴⁷ Neil Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3: The Enlightenment as the Theory and Practice of Improvement”, **Journal of Agrarian Change**, C. 5, No: 1, 2005, s. 10.

1746'da çıkarılan İmtiyazların İlgası Yasası [the Tenures Abolition Act] ile vesayet sahipliği ve feodal imtiyazlar kaldırıldı. Silahsızlanma Yasası [The Disarming Act] ile klanların savaş silahları edinmesi yasaklandı. 1747'de Kalıtsal Yargı Yetkileri Yasası [the Heritable Jurisdictions Act of 1747] ile lordların kalıtsal yargı yetkileri kaldırıldı. Bazı bölgelerde devlet, lordların askeri ve hukuki yetkilerini kaldırmanın ötesine geçerek topraklarının kontrolünü doğrudan ele geçirdi. Tüm bu uygulamalar feodal tarımın dönüşümü için değil, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel Jacobite isyanlarının önüne geçmek, yeni iç karışıklıkları önlemek amacıyla İngiltere'nin de verdiği destekle yapılmıştı. Burada Jacobite isyanlarının İskoçya'daki dönüşüme etkisi önem arz etmektedir. Jacobite isyana katılan klanlar, merkezi otorite tarafından mülksüzleştirme yoluyla mülklerinden edilmiştir. Ancak bu uygulamaların kapitalist tarıma geçişi kolaylaştırdığı da açıktır. Zira lordların hukuk aracılığıyla baskı altına alınmaları merkezi otoriteyi güçlendirerek süreci hızlandıran bir etki yaratıyordu.

İskoçya'da alınan bu önlemler Jacobiteler açısından ikinci bir Stuart restorasyonunun da sonuçsuz kalacağı gerçeğini ortaya çıkarmıştı. Yalnızca Jacobite lordlar değil kendilerini ticari topluma bağlamaktan kaçınanlar için de artık bir alternatif yoktu. Feodal rantlarını köylülüğün aşırı feodal sömürüsü yoluyla ya da kömür ya da kereste satışıyla sürdürmeyi düşünen toprak sahipleri artık pazara girmekten veya rekabette başarısız olmaktan başka seçeneklerinin olmadığını gördüler⁴⁸. Ticari topluma geçişi devletin tepeden inme reformları destekliyor ve burjuva devriminin itici gücünü parlamentoda yer alan bir grup oluşturuyordu.

Ticari topluma geçiş aşamasında tarımda yapılması gereken reformlar yeni bir grubu ortaya çıkardı. 1723'te Edinburgh'ta kurulan derneğin ismi "İskoçya'da Tarım Bilgisinde İyileştiriciler Cemiyeti" [the Honourable the Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland] idi. İngiltere ile birleşmenin ardından hızlı bir ekonomik büyüme hayallerinin gerçekleşmemesi İskoçlar arasında endişe yaratmıştı. İyileştiriciler Cemiyeti'nin gayesi İskoç ekonomisini canlandırmaktı⁴⁹. Bunun için

⁴⁸ Neil Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815)", **Journal of Agrarian Change**, C. 4, No: 4, 2004, s. 419.

⁴⁹ Brian Bonnyman, "Agrarian Patriotism and the Landed Interest: The Scottish 'Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture', 1723–1746", **The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century**, ed. Koen Stapelbroek, Jani Marjanen, London, Palgrave Macmillan, 2012, s. 30.

gerekli olan çeşitli reformlar önerdiler⁵⁰. Bunlardan ilki aynı kiralardan değiştirilmesiydi. Arazi kiralari aynı şekilde değil nakit olarak verilmeliydi. Burada amaç parasal ekonominin getirilmesiydi. İkincisi ortak toprakların bölünmesi ve geleneksel “runrig” sisteminin kaldırılmasıydı. *Runrig* sistemine göre hem ekilebilir topraklar hem de otlaklar her yıl yeniden bölüşülüyordu. Toprağın çıplak mülkiyeti kabile topluluğunun elinde kalırdı ve bireylere devredilmezdi. Ekilecek kısımlar kurayla belirlenir, kullanımı belirli kurallarla haneler arasında bölüşülürdü⁵¹. *Runrig* sistemi ilkel bir sistemdi; sistemin kaldırılması gerekliliğine ilişkin ana argüman sistemin kolektif mülkiyeti içermesine değil arazi parçalarının sürekli el değiştirmesi sebebiyle uzun vadeli gelişmeyi veya iş paylaşıldığı için uygun rekabetçi ortamı engellediğine yönelikti⁵². 1695’te çıkarılan Runrig Arazi Kanunu [Runrig Lands Act]⁵³ ile bu sistem sebebiyle işlenmeden duran topraklara atıfta bulunularak sistemin ortaya çıkardığı dezavantajlara değinildi. Kanunla birlikte toprak sahiplerine, Şerife ya da Kraliyet Mahkemelerine başvurarak bölünme başvurusu yapma hakkı tanındı. Bu yasanın çıkarılmasından sonra Highlands’te toprak sahipleri üç yaklaşımı benimsedi⁵⁴. Ya her bir arazi parçasını eski görelî payına göre tazmin etmeye ya arazi parçalarının büyüklüğünü arttırmaya ya da araziye küçük kiracı için uygun boyutlara bölmeye çalıştılar. İlk durumda eski sosyal yapı varlığını koruma eğilimine girdi, ikincisinde büyük kapitalist çiftçilerden oluşan kesim ekilebilir toprakların büyük bölümüne kavuştu, üçüncüsünde ise dar arazi parçaları yoksul küçük mülk sahipleri sınıfında toplanmaya başladı. *Runrig* sisteminin ve ortak arazinin ortadan kaldırılması ile bir diğer reform olan ticari olarak uygun arazi parçaları kurmak için kiracı sayısının azaltılması amaçlanıyordu. Ancak bunun da sıkıntısı İskoçya’da *runrig* sistemi ortadan kalksa dahi toprakların ticari olarak uygun olamayacak kadar küçük olmasıydı. Bunun sebebi Highlands ve kuzeydoğu Lowlands’te topraktan alınacak rantın değil de

⁵⁰ Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815)”, s. 423.

⁵¹ George Thomson, **Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler - 1 Tarihöncesi Ege**, çev. Celal Üster, İstanbul, Yordam Kitap, 2021, s. 264.

⁵² Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815)”, s. 425.

⁵³ “Runrig Lands Act”, C. 36, C. 36 §, (1695),

(Çevrimiçi) <https://www.legislation.gov.uk/aosp/1695/36>, 16.05.2022.

⁵⁴ Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815)”, s. 427.

savaşmak için yetiştirilecek kiracı sayısının niceliksel değerinin daha önemli olmasıydı⁵⁵. Reformlardan bir diğeri kiralamaların yazılı olarak yapılması usulüydü. Daha önce ekilebilir alanlarda kiracı ile toprak sahibi arasında yalnızca sözlü bir anlaşma yapılıyordu. Kira sözleşmelerinin yazılı olarak yapılmasıyla toprağın işlenmesinde kiracıya bir güvence verilmek isteniyordu.

18. yüzyılın ortalarında Highlands bölgesinde yaşayanların zorla tahliyesi başladı. Highland Tasfiyeleri [Highland Clearances] olarak adlandırılan bu sürece ekili toprakların hayvancılık için boşaltılmasına duyulan ihtiyaç sebep oldu. Toprak rantlarının düşmesi arazi sahiplerini ticari olarak daha kârlı olan hayvancılığa yönlendirdi. Toprak sahipleri birbirlerini izleyerek tahliyelere başladılar. Karl Marx Kapital’de bu durumu şöyle anlatır:

“Yukarı İskoçya’da yaşayan Kelt halkı, her biri yerleştiği toprağın sahibi olan klanlardan oluşuyordu. Klanın temsilcisi olan başkan veya “büyük adam”, tıpkı İngiltere kraliçesinin ulusal toprakların ismen sahibi olması gibi, klan topraklarının sadece ismen sahibi idi. İngiliz hükümeti bu “büyük adamlar”ın kendi aralarındaki savaşlara ve bunların aşağı İskoçya’nın komşu ovalarına sürekli sarkmalarına kesin olarak son vermeyi başardıktan sonra, klan reisleri eski haydutluk mesleklerini terk etmedi; bunun sadece şeklini değiştirdiler. Kendi otoritelerine dayanarak ismen sahip bulundukları mülkiyet haklarını özel mülkiyet hakkına çevirdiler ve bunun sonucu olarak klan halklarıyla çatışma haline girdikleri için, bunları apaçık zor ve kuvvete dayanarak kovmaya karar verdiler.⁵⁶”

Tahliye edilen kiracılar kıyı çiftliklerine yerleştirildi. 19. yüzyılın başlarında hızla gelişecek olan yosun endüstrisinde çalışmaya veya balıkçılıkla geçimlerini sağlamaya başladılar⁵⁷. Tarım yerine hayvancılığın geçmesi şehirleşmenin ve doğal olarak kentsel sanayiler için gerekli proletaryanın da önünü açtı. İskoçya’da 19. yüzyılın ilk yarısındaki kentleşmenin, İngiltere veya Avrupa’daki herhangi bir yerden daha hızlı olma sebebi bu tasfiyelerle bağdaştırılabilir.

C. İskoç Aydınlanması

Aydınlanma kavramı felsefe disiplini içerisinde çok farklı şekillerde ifade edilmektedir. Kimi yazarlar aydınlanmayı aklın kullanımı ve bilimin gelişimiyle birlikte modernitenin başlangıç noktası olarak olumlu bir şekilde ele alırken kimi yazarlar aydınlanmayı totaliter eylemlerin gerçekleşmesine zemin hazırladığı

⁵⁵ Davidson, a.y.

⁵⁶ Marx, **Kapital Ekonomi Politğin Eleştirisi**, C. 1, s. 700.

⁵⁷ Britannica The Editors of Encyclopaedia, “Highland Clearances”, **Encyclopaedia Britannica**, 11.11.2021, (Çevrimiçi) <https://www.britannica.com/event/Highland-Clearances>, 16.05.2022.

gerekçesiyle olumsuz bir şekilde⁵⁸ ele almaktadır. Aydınlanmanın esasına ilişkin bu tartışmalar daha geniş bir çalışmanın konusu olabilir. Burada biz Aydınlanma deyince büyük bir çoğunluk tarafından uzlaşılan genel ilkeleri ve İskoç Aydınlanması olarak kendine özgü bir hareketin doğuşunun nedenlerini aktarmaya çalışacağız.

Aydınlanma, zamansal olarak on sekizinci yüzyıla tekabül etmektedir. Bu dönemin bir Aydınlanma çağı olarak adlandırılmasının sebebi yöntem meselesinde aranmalıdır. Önceki yüzyılların felsefi yönteminin terk edilerek aklın başat faktör olarak felsefi düşüncesinin yerine geçmesi Aydınlanmanın karakterini ortaya koymaktadır. Felsefe yapma biçimi değişerek spekülatif akıl yürütme yerine felsefi aklın rehberliğinde yeni bir inşa dönemi başlamıştır⁵⁹. Aklın merkeze yerleştirilerek toplumsal sorunlara ve politik problemlere bakış bu döneme özgü yeni bir olgudur. Aklın kullanımı mistisizmin terk edilmesi sonucunu doğurur. Mistisizmin terk edilmesiyle de artık maddi olan, Tanrısal ya da mistik öğelerden sıyrılarak açıklanmaya çalışılır. Bundan böyle rasyonalite ön plana çıkar, din ya da gelenek bireyin vicdanına terk edilerek ya da tamamen dışlanarak etik değerlerin kökeni akılla aranmaya başlanır.

Aklın ve rasyonalitenin ön plana çıkması hukukun meşruiyetine dair bakışı da yeniden şekillendirir. Hukukun rasyonel dayanağı toplumun rasyonel algılanması çabasıyla paralellik gösterir; hukuk akıl yoluyla saptanmaya çalışılır⁶⁰. Aydınlanma

⁵⁸ Bkz. Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, **Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar**, çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2014, s. 45. Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmanın, düşünme eyleminin düşünülmesine yönelik klasik talebi praksisten uzaklaşma kaygısıyla kenara ittiğini, sistemin başından belli bir sistem olması sebebiyle totaliter olduğunu ileri sürer. Yazarlara göre Aydınlanma düşüncesinde her şey önceden bellidir. Pozitif bilim temel alındığı için doğa ve toplum da matematiksel biçimcilik altında ele alınır. Tikel koşullar göz ardı edilir. Bu da bireyin tek tipleştirilmesine sebep olur. Aydınlanma, bireyi, dinsel dogmalardan ve Tanrılardan kurtarmayı hedeflerken onu kapitalist patronlar gibi yeni tanrıların egemenliği altına sokarak kapitalist piyasa sisteminin oluşmasına temel hazırlamıştır. Benzer şekilde bkz. Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, s. 65; Özcan, **a.g.e.**, s. 75. Özcan'ın bakış açısı da Aydınlanma'ya yönelik bu eleştiriyle koşutluk içermektedir. Yazar, modern toplumun modern-olmayanı ötekileştirdiğini ve aşağı konuma soktuğunu ve kendini üzerine temellendirdiği akıllı insan tasarımı kontrol edilen insana dönüştürdüğünü söylemektedir. Kapitalizm birey üzerindeki geleneksel denetim araçlarını ortadan kaldırmış bunlar yerine Aydınlanma düşünürlerinin de amaçladığı üzere insanın iç dünyasında inşa ettikleri etik yargı aracılığıyla özgürlüğün yaşama geçmesini beklemişti. Ancak bu gerçekleşmemiş, birey kapitalist piyasa ortamında iç denetimden yoksun hale gelmiştir.

⁵⁹ Ali Taşkın, **İskoç Aydınlanması**, 2. bs, Ankara, Liberte Yayınları, 2019, s. 23.

⁶⁰ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 36. Mehmet Ali Ağaoğulları, "Aydınlanma: Düşünceler Yumağı", **Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler**, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 7. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 518. Ağaoğulları'na göre Aydınlanmada amaç kurgusal yapılar

Çağı’nda doğal hukuk yaklaşımında görülen patlama da bu çabanın bir sonucudur. Bu yeni yöntem, hem yıkıcı hem de kurucu bir işleve sahip olur. Aydınlanma, aklın sorgulayıcı-eleştirci boyutunun ön plana çıkarılarak din, hurafeler, batıl inançlar ve Kilise’nin desteklediği eski politik yapıyı yıkma anlamında yıkıcı; her türlü otoriteden bağımsız olarak aklını kullanarak kendi kaderini belirleyen, iyi ve erdemli bir yaşam süren insanın yaratılması, yeni bir dünya yaratma ve düzeni tesis etme anlamında kurucu bir işleve sahip olur⁶¹. Elbette bu kurucu işlev artık düşünürler açısından metafizik öğelerin reddiyle var olanı anlamaya, bu anlayışla birlikte toplumu yeniden inşa etme amacıyla pratiğin öne çıkarılmasına neden olur. Cevizci bu radikal değişim sürecini şu sözlerle ifade eder:

“İnsanın hem "kişisel ya da bireysel boyutu" hem de "yurttaş olarak kaderiyle" yakından ilgilenen Aydınlanma filozoflarının hükümdar ya da prenslerin danışmanları olarak politikaya angaje olmaları, gelenek karşısında bilime biçtikleri yüksek değer, deneyimcilikleri ve metafizik karşısında pratik ya da uygulamalı felsefeye dönük açık tercihleri, teoriyle pratiğin birliğine besledikleri sınırsız inancın bir sonucuydu.”⁶²

Aydınlanmanın akılcılığı öne çıkarması doğal olarak aklın kamusal kullanımını da öne çıkarır. Aklın kullanımının kamusal tezahürü, bireylerin düşünme kapasitelerini entelektüellerin önderliği ve eşliğinde gerçekleştirmeleridir⁶³. Her ne kadar aklın özel kullanımı bireyin aklını kullanarak hakikate ulaşabileceği düşüncesini taşısa da aklın

içinde sıkışıp kalmaktansa düşünceye pratik bir boyut kazandırarak insanı iyileştirip toplumu yeniden düzenlemektir. Her türlü ön yargıdan uzak, boş inanca karşı bir toplumsal- siyasal düzen özlemi vardır. Bunun için de toplumu düzenleyen geleneksel kurallar yerine akıl ve doğal yasadaki çıkacak basit ve temel kurallar koyma ihtiyacı baş göstermiştir. Evrenselci yaklaşım doğal hukuk yaklaşımının benimsenmesini ve doğal hukuk yasalarını gündeme getirmiştir. Herkesin doğuştan belli haklara sahip olarak doğduğu düşüncesi bir eşitlik anlayışını da beraberinde getirmiştir. Ancak bu eşitlik anlayışı hukuksal bir eşitlik anlayışı olup sosyo-ekonomik eşitliğin benimsenmesine yol açmamaktadır.

⁶¹ Ahmet Cevizci, **Aydınlanma Felsefesi**, İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 18. Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, s. 187. Özcan bu sürecin sonuçlarından birini “statü sistemiyle bütünlüklü olan ve dinsel inancın seküler dünyayı “tanrısal bir emre göre” tanımlamasının kurumsal mekanizmaları ile birlikte sona ermesi” olarak açıklamaktadır. Ağaoğulları, “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, s. 521. Bu yeni düzenin belirlenmesinde siyaset belirleyici bir rol oynar. Zira aydınlanmış bir toplumun kurulması siyasal yapının dönüştürülmesiyle mümkün hale gelecektir. Artık Tanrı siyasal alanın dışına itildiği için iktidara yeni bir meşruiyet kaynağı bulmak zorunlu hale gelmiştir. İşte halk düşüncesi de buradan zuhur eder. Kimi düşünürler toplumsal sözleşme düşüncesini kabul ederek kimileri bunu reddederek halkın açık ya da örtülü onayının siyasal meşruluğu tesis ettiğini öne sürerler. Artık halk, her ne kadar sosyo-ekonomik konumu gereği yönetimde bir belirleyiciliği olmasa da meşruiyetin öznelerinden biridir. Bu anlayış, halkı yalnızca teoride meşruiyet temelinde kurucu bir unsur olarak görürken, entelektüel elitizm ve halk kitlelerine duyulan güvensizlik sebebiyle onu değişimin merkezine yerleştirmekten, halka siyasal katılım hakkı verme düşüncesinden kaçınmıştır. Ağaoğulları, **a.g.e.**, s. 532.

⁶² Cevizci, **Aydınlanma Felsefesi**, s. 20.

⁶³ Cevizci, **a.g.e.**, s. 33.

kamusal kullanımını praksiye en yatkın seçkin bir azınlığın yönlendirmesine dayandırması Aydınlanmanın seçkinci yönüne işaret eder. İskoç düşünürlerin çeşitli topluluklarda bir araya gelerek felsefi ve kamusal meseleler üzerine konuşmaları da aklın kamusal kullanımının bir örneğidir.

İskoç Aydınlanmasını Kıta Avrupası Aydınlanma geleneğinden ayıran en önemli etken akılcılığın yöntem olarak kullanımındadır. Kıta’da akılcı kurguların ve rasyonalizmin insan ve toplum bilimlerine hâkim olmasına karşın İskoçya’da aklın, toplumsal örgütlenmeleri ve kurumları anlamada yeni bir bakış açısı yaratarak topluma ilişkin yeni bir analiz ve anlama paradigması yarattığı görülür⁶⁴. İskoç Aydınlanmasının başlangıç tarihi Hume’un “*İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*” adlı eserinin yayım tarihi olan 1739 kabul edilir⁶⁵. İskoç Aydınlanması ile ifade edilen belirli bir dönem olsa da bu aydınlanma döneminin oldukça derin kökleri bulunmaktadır. İskoçya’nın Avrupa’nın en eski üniversitelerine sahip olması⁶⁶, yüksek kültür yapısı, Kalvinist öğretisi etkisiyle yenileşmeci kilise yapısı ve hukuk alanında yapılan önemli çalışmalar bu derin kökleri yaratmıştır⁶⁷. Her ne kadar İngiliz Aydınlanmacılığından ayrılan noktaları olsa da İskoç Aydınlanmasının da temel karakterini empirizmin oluşturduğu söylenebilir. İskoç Aydınlanma düşünürlerinin diğer aydınlanma düşünürlerinden ayrıldıkları nokta ahlak felsefeleri ve toplum üzerine sahip oldukları görüşlerdir. İskoç Aydınlanmacılarını diğer düşünürlerden ayıran görüşleri insan üzerinedir. İnsan tarihin bir ürünüdür ve tarihsel gelişimin bir sonucu olarak değişime ve evrilmeye açıktır⁶⁸. Bu anlayış da modern sosyal bilimlerde yer alan pek çok disiplinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İskoç Aydınlanmasının temel gayelerinden biri yukarıda değindiğimiz aklın kamusal kullanımının sağlanmasıdır. Bu sayede ulusun gelişimi ve zenginleşmesi amaçlanmıştır.

⁶⁴ Mustafa Erdoğan, “Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm”, **Demokrasi Platformu**, No: 3, 2005, s. 67.

⁶⁵ Ahmet Cevizci, **Felsefe Tarihi**, 8. bs, İstanbul, Say Yayınları, 2018, s. 615.

⁶⁶ İskoçya’da yer alan Saint Andrews Üniversitesi 1413, Glasgow Üniversitesi 1451, Aberdeen Üniversitesi 1495, Edinburgh Üniversitesi 1583 yıllarında kurulmuştur.

⁶⁷ Taşkın, **İskoç Aydınlanması**, s. 51. Sefa Baygöl, “İskoç Aydınlanmasının Temel Değerleri ve İskoç Düşünürler Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Sosyolojik Düşün**, C. 5, No: 1, 2020, s. 38. Baygöl, İskoç Aydınlanmasının tarihi ve kurumsal olmak üzere üç temel değer üzerine inşa edildiğini söyler. Bunlar; üniversiteler, kiliseler ve hukuksal faaliyetlerdir.

⁶⁸ Gökhan Murteza, “İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak”, **İskoç Aydınlanması**, ed. Gökhan Murteza, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 16.

İskoç düşünürler, Newton yönteminden hareket etmiştir. Newton'un deneysel yöntemini kullanarak akılla birlikte ayrıntılı bir tarihsel çalışma gerektiren sistematik bir deneyim incelemesi ile bilginin inşa edilebileceği inancı vardır⁶⁹. Yukarıda değindiğimiz Highlands ve Lowlands arasındaki toplumsal ve coğrafi farklılıklar, düşünürlerin toplum bilimi üzerine düşüncelerinin sistematik deneyim incelemesi içindeki tarihsel çalışmalarını oluşturmuştur. Highlands ve Lowlands arasındaki farklılıklar; ekonomik gelişme, insan doğası, toplumların gelişimi üzerine düşüncelerini şekillendirmiştir. Önemli düşünürlerden birkaçı Highlands'in iyileştirilmesi için politika yapımında aktif olarak yer almıştır. İskoç Aydınlanması karakterinin çoğunu pratik sorunların üzerine eğilme ihtiyacından almıştır⁷⁰.

İskoçya üniversitelerinde ayrı bir disiplin olarak hukuk kürsülerinin kurulması da Aydınlanma dönemine rastlar. Ancak bu dönemden önce de hukuk eğitime yönelik yazılan eserler ve yapılan çalışmalar dikkatten kaçmamalıdır. James Dalrymple'in "*Institutions of the Law of Scotland*" adlı eserinin 1681'de yayımlanmasıyla modern İskoç hukukunun kurulduğu kabul edilir. Yine bir başka hukukçu George Mackenzie of Rosehaugh'un eserleri de on yedinci yüzyıl İskoç hukuku açısından önemli çalışmalardandır. Okullarda Dalrymple ve Mackenzie'nin eserlerinin okutulması ahlaki değerlere dayanan, metafizik unsurlar içeren, Tanrısal ve dinsel hukuk anlayışının yerine akıl temeline dayanan doğal hukuk anlayışının geçmesini sağlamıştır⁷¹. Bu hukuk anlayışı sonraki dönemlerde İskoç Aydınlanma düşünürlerinin ahlakı, duylara dayandıran anlayışlarını geliştirmelerine ve pozitif hukuk anlayışının gelişmesine de öncülük edecektir.

İskoç Aydınlanmasının 1707'de gerçekleşen Birlik anlaşmasından sonra ortaya çıkması, yeni kurulan bu siyasal yapının Aydınlanma hareketini ortaya çıkardığı

⁶⁹ Alexander Dow, Sheila Dow, "Economic Development in the Scottish Enlightenment: Ideas as Cause and Effect", **Development and Financial Reform in Emerging Economies**, ed. Kobil Ruziev, Nicholas Perdakis, London, Routledge, 2020, s. 9.

⁷⁰ Dow, Dow, **a.g.e.**, s. 17. Taşkın, **İskoç Aydınlanması**, s. 61. Muammer Kaymak, "Sanayi Devrimi Neden İngiltere'de Gerçekleşti? Karşılaştırmalı Bir Makro Tarih Denemesi", **İktisada Dokunmak**, ed. Hakan Mihci, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011, s. 163. Kaymak'a göre 18. yüzyılın Fransız ve öteki Kıta Avrupası düşünürleri Aydınlanmayı aklın egemenliği olarak algılayarak İskoçyalı düşünürler ticari toplumun [kapitalizmin] yarattığı toplumsal ve siyasal paradoksları çözmeye odaklanmışlardır.

⁷¹ Taşkın, **İskoç Aydınlanması**, s. 83.

düşüncesini doğurmuştur⁷². Kanımızca bu iddia yerinde değildir. Birlik anlaşmasıyla ülke içinde görece düzen tesis edilmiş ve kalkan ambargolarla birlikte ekonomik canlılık başlamıştır. Elbette böyle bir ortamda aydınlanma düşüncesinin doğması muhtemeldir. Ancak bu durum Aydınlanmayı doğuran başat faktör olarak görülemez. Gerek İskoçya'daki eğitimin derin kökleri gerekse bu dönemde yaşamış düşünürlerin dünyayla olan ilişkileri aydınlanmanın doğuş nedenleri arasında daha ön sıradadır. Bununla birlikte yukarıda bahsettiğimiz feodalizmin dönüşümü meselesi bu doğuşu kavramada daha anlamlı olacaktır. İskoç düşünürlerin toplum ve ekonomiye olan ve onları diğer Aydınlanma düşünürlerinden ayıran ilgilerini ortaya çıkaran faktör Birlik'ten önce ticari topluma geçiş sürecidir. Bu geçiş sürecini ve dönüşümü doğrudan Birlik'e dayandırmak da yerinde olmayacaktır. İskoç Aydınlanmasının 1707 İskoçya ve İngiltere Birliği'nin bir getirisi olduğuna yönelik iddiaları, Brodie de zamansal sıralamayı nedensellikte karıştırma yanılgısı olarak görerek eleştirir. Yazar, Birlik'in İskoç Aydınlanmasına zemin hazırlayan nedenlerden biri olarak kabul edilebileceğini ancak bu siyasal gelişmenin İskoçya'nın kendi kültürel kaynaklarıyla karşılaştırıldığında oldukça önemsiz olduğunu ortaya koyar⁷³.

D. Adam Ferguson'ın Çağdaşlarına Kısa Bir Bakış

David Hume ve Adam Smith

18. yüzyıl İskoç tarihine baktığımızda dikkatimizi ülkenin kapitalistleşme çabaları ve bu çabaların arka planında yer alan düşünürlerin çalışmaları ve düşünceleri çeker. Bu yüzyılda yalnızca kendi dönemlerini değil sonraki çağları da etkilemiş iki önemli düşünür hem kendi iktisadi görüşlerini hem de dönemin tarihsel arka planı yanında felsefe dünyasını da kavrama açısından zikredilmeye değerdir.

İskoç politik iktisatçıları olarak da adlandırılan bu düşünürler ülkelerinin hem yakın tarihinden hem de çağdaş deneyimlerinden yola çıkarak, “ticari toplum” olarak adlandırdıkları gelişmenin en ileri aşamasına geçişin nasıl gerçekleşebileceğini

⁷² Benzer yönde bkz. Murteza, “İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak”, s. 15. Murteza, 1707 Birlik Yasaları ile ortaya çıkan yeni siyasal yapının İskoçya için bir tür kendini yeniden tanımlama ve kimliğini kurma sürecini ortaya çıkardığını; bu arayışın aktif düşünce ortamı ile birleşerek pek çok alanda yeni ve önemli fikirlerin ve gelişmelerin ortaya çıkmasını sağladığını söylemektedir.

⁷³ Alexander Broadie, “The Rise (And Fall?) of The Scottish Enlightenment”, **The Oxford Handbook of Modern Scottish History**, ed. Tom Devine, Jenny Wormald, Oxford, Oxford University Press, 2012, s. 371.

sistematik olarak teorileştiren ilk ulusal grup içerisinde yer alıyorlardı⁷⁴. Ahlak felsefelerinden hareketle toplumu, ekonomiyi ve hukuku analiz eden bu düşünürlerin amacı insan ilerlemesinin tarihsel bir analizi olarak politik ekonomiyi incelemek, buna yön vermek ve ulusun zenginleşmesinin yollarını aramaktı. Tarımın dönüştürülmesini bir yurttaşlık, yurtseverlik görevi olarak görüyorlardı⁷⁵.

Adam Ferguson’la birlikte çağdaşları Adam Smith ve David Hume’u meşgul eden toplumsal ahlak sorunu da bu değişen toplumla ilgiliydi. Değişen bir toplumda önceki kuşaklara yol gösteren ahlaki pusula artık yeterli olmadığından sosyal koşullar çeşitli ahlaki normların yeniden inşa edilmesini gerektiriyordu. İskoç ekonomisinin dönüşümü ile ahlak felsefesi arasında bir bağlantı olduğunu iddia etmek ekonomi ile ilgili değildir; zira bu düşünürlere göre ekonomi olmadan ahlak felsefesi bir sorunsal olarak ortaya çıkmayacaktır⁷⁶.

1. David Hume

David Hume felsefi soruşturmasının merkezine insan doğasını yerleştirerek insanın bilimini kavramanın diğer bilimler için tek temeli oluşturduğunu söyler. Bu bilimin de deney ve gözlem üzerine kurulması gerektiğini öne sürer. Ona göre bu soyut bir bilim değil, gerçek bir sorun olduğu için deneysel bir yöntem izleyerek ve tekil örnekleri kıyaslayarak genel düsturların çıkarılması gerekir⁷⁷. “*İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneysel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*” adlı eserinde ilk olarak anlık üzerine incelemede bulunur. Hume, insan zihninin tüm algılarının izlenimlerden ve tasarımlardan oluştuğunu söyler. İzlenimler zihne güç bir şekilde giren algılar olup izlenimlerle tüm duyum, tutku ve duygular kastedilir. Tasarımlar ise izlenimlerin düşünme ve akıl yürütmedeki soluk imgeleridir⁷⁸. Algılarımız yalın ve karmaşık olarak ikiye ayrılır. Tüm yalın tasarımlara karşılık gelen onları bire bir temsil eden yalın izlenimler vardır. Yalın tasarımların

⁷⁴ Davidson, “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3: The Enlightenment as the Theory and Practice of Improvement”, s. 9.

⁷⁵ Davidson, **a.g.e.**, s. 27.

⁷⁶ Davidson, **a.g.e.**, s. 17.

⁷⁷ David Hume, **Ahlak İlkelerine Dair Bir Sorgulama**, çev. C. Güneş İspir, Ankara, Dorlion Yayınları, 2021, s. 12.

⁷⁸ David Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneysel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma**, çev. Ergün Baylan, 2. bs, Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2015, s. 17.

karmaşık tasarımlara dönüşmesini çağrışımlar sağlar. Çağrışımların kaynağı olan özellikler ise benzerlik, bitişiklik ve neden sonuçtur⁷⁹. İmgelemimiz bir tasarımdan diğerine benzerlik yoluyla geçer. Duyular, nesnelerini değiştirirken zaman ve mekân üzerinden geçiş yapılan nesneyi bir öncekine bitişik olarak algılar. Nesneler arasında zihin neden sonuç ilişkisini kullanarak yeni bir nesneyi imgelemde kurgular. Burada meydana gelen neden sonuç ilişkisi zihinsel bir alışkanlıktan ileri gelir⁸⁰. Karmaşık tasarımlar ilişkiler, kipler ve tözlerdir. Benzerlik, özdeşlik, zaman ve mekân, nicelik ya da sayı, nitelik, karşıtlık, neden ve sonuç gibi ilişkiler nesnelerin birbirleriyle karşılaştırılarak anlakta bir tasarım oluşturulmasını sağlar. Hume'a göre belirli niteliklerin toplamı dışında töz tasarımı yoktur. Birçok filozofun iddia ettiği gibi töz tasarımı da iç duyu (refleksiyon) izlenimlerimizden kaynaklanabileceğinden ve iç duyu izlenimleri de tutkular ve duygulara dayandığından tözü temsil edemezler. Kip tasarımı ise imgelem tarafından birleştirilen yalın tasarımlar toplamından başka bir şey değildir⁸¹. Hume, zihnin tüm algılarını izlenimler ve tasarımlar olarak ayırdıktan sonra izlenimleri de ilksel (duyum) ve ikincil (refleksiyon) olarak ikiye ayırır. İlksel ya da dış duyum izlenimleri herhangi bir öncü algı olmaksızın doğan izlenimlerken; ikincil ya da iç duysal izlenimler bazı ilksel izlenimlerden doğrudan ya da tasarımların bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan izlenimlerdir⁸². Duyu izlenimleri ve bedensel haz ve acılar ilksel izlenimlerdenken; tutkular ve bunlara benzeyen diğer heyecanlar ikincil izlenimlerdendir. Hume bu sebeple eserin ikinci bölümünde tutkular bölümüne geçer.

Hume'a göre tutkular, insanların eylemlerini belirleyen ilkelere. Düşünür'e göre tutkular aklın kontrolünde değildir; aksine aklın işlevini sağlayan temeli tutkular oluşturur. Bu anti-rasyonalist görüşte düşünürün akli tutkulara tabi kıldığı görülür. Düşünür bu bölüme bir dolaylı tutkular olan gurur ve kendini küçük görme tutkularıyla başlar. Tutkular teorisine bu tutkular ile başlaması aşağıda göreceğimiz üzere toplum düşüncesinin buradan hareketle inşa edilmesi açısından da önemlidir. Gurur ve

⁷⁹ Hume, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁰ Ferhat Akdemir, "David Hume'da Ahlak-Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Ahlaktan Fayda Temelli Siyasete Geçiş", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 30, 2020, s. 455.

⁸¹ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*, s. 26.

⁸² Hume, *a.g.e.*, s. 191.

kendini küçük görme, insanın sosyal eylemliliğinin bir belirleyicisidir⁸³. Zira bu tutkularla insan toplum içinde değerlendirilir ve bu değerlendirmenin nesnesi de doğrudan doğruya benliğimizdir. Gurur ve kendini beğenme haz ile; kendini küçük görme acı ile ilişkilidir. Gurur ve kendini küçük görme gibi dolaylı tutkular ilk önce bir tasarım olarak zihinde kendine yer bulur. Bu tasarımların bir araya gelmesi haz ya da acı izlenimlerini doğurur. Zihinde oluşan bu izlenimler doğal olarak toplumsal yaşamda insanın davranış şekillerini, nesneyle olan ilişkisini, hukuka ve otoriteye olan itaatini belirler. Bu tutkular asıl anlamlarını sosyal bağlamda alırlar. Bunun sebebi bunların onaylanma ve beğenilme arzusu ve övülme sevgisi gibi insani duygular yaratmasıdır⁸⁴. Buna örnek olarak düşünürün tutkular bölümünde mülkiyete ilişkin bakışı gösterilebilir. Hume'a göre gurur tutkusunu en sık yaratan ilişkiyi mülkiyet ilişkisi oluşturur⁸⁵. Mülkiyetten söz etmek düşünceyi mülk sahibine, mülk sahibinden söz etmekse mülkiyete götürdüğü için yani nesne ile özne arasındaki ilişki burada çok açık bir şekilde kendini gösterdiği için mülkiyet zihinde haz ve acı yaratacak gurur ya da kendini küçük görme tutkularını tasarımlar vasıtasıyla izlenimlere dönüştürür. Tutkular teorisinin konumuz ve meseleyi ele alış şeklimiz açısından da asıl önemi insan eylemliliğini ve eylemlere ahlaki bir değer biçme sürecini tutkuların sağlamasıdır.

Hume'un bilgi teorisini bu şekilde ifade etmesi ve bilgi teorisinden tutkulara geçiş yaparak toplumdaki bireyin davranışlarını belirleyen ahlaki normlara anlıkta elde ettiği izlenimler neticesinde ulaştığını ileri sürmesi, düşünürün, ahlak felsefesi anlayışını, anlığın bilinçli ya da bilinçsiz şekilde ampirik verilerle inşa edilmesi sebebiyle metafizik ögelerden sıyrarak dünyevi bir temele oturtur. Artık burada eylem ve bilgi mekanizması koşut şekilde ilerler⁸⁶. Epistemolojiden tutkulara geçen düşünür buradan da insan doğası üzerine incelemesini “Ahlak Üzerine” bölümüyle sürdürür.

Ahlak üzerine bölümünde bizi ilgilendiren en önemli mesele düşünürün adaletle ilişkin açıklamalarıdır. Hume, adaletin insanlığın koşul ve zorunluluklarından

⁸³ Melih Yürüşen, **İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim: David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi**, Ankara, Liberte Yayınları, 2013, s. 180.

⁸⁴ Yürüşen, **a.g.e.**, s. 192.

⁸⁵ Hume, **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma**, s. 213.

⁸⁶ Yürüşen, **İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim: David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi**, s. 288.

kaynaklanan bir tür yapıntı ya da buluş aracılığıyla haz ve beğeni üreten bir erdem olduğunu ileri sürer⁸⁷. Düşünüre göre bir eyleme değerini veren ilk erdem güdüsü o eylemin erdemine duyulan saygı olamaz; bu güdü doğal bir güdü ya da ilke olmalıdır. İnsanların aldıkları bir borcu geri ödemeleri ya da başkalarının mülkiyet haklarına saygı duymalarındaki dürüstlük ve adalet neye dayanır? Düşünür bu soruyu dışsal eylemin kaynaklandığı güdüye atıfla cevap verir. Bu güdü eylemin dürüstlüğüne duyulan saygı değildir. Bu nedenle adalet ve dürüstlük edimleri için ayrı bir güdü bulmak gerekir. Bu sebeple adaletin kaynağı irdelenmelidir.

Hume’a göre mülkiyet ile adalet arasında sıkı bir ilişki vardır. Adaletin kökeni mülkiyetin de kökenini açıklar⁸⁸. Adalet kaynağını insan uyulaşımından alır. Bu uyulaşımın doğma nedeni ise zihnin belirli nitelikleri ile dışsal nesne durumları arasındaki uygunsuzluklardır. Adalet bu uygunsuzlukların giderilmesi amacıyla ortaya çıkmıştır. Zihnin bencillik ve sınırlı hayırseverlik nitelikleri vardır. Dışsal nesneler, insanların arzularına oranla nadirdir ve kolayca değişebilir. Bu da insandaki bencilliğin ortaya çıkmasına sebep olur. Hume’a göre bu bencilliğin sınırlanması için insanlar kendi mülkleri ile başkalarının mülklerini ayrı tutmak zorunda kalmışlardır⁸⁹. Eğer doğadaki tüm nesneler büyük bir bolluk içinde olsaydı ve tüm insanlara aynı bollukla verilmiş olsaydı, adalet de adaletsizlik de bilinmez olacaktı⁹⁰. Buradan şu genel önermeye ulaşır:

“Adalet kökenini yalnızca insanların bencilliği ve sınırlı cömertliğinden ve bunun yanı sıra doğanın insan istekleri için sunmuş olduğu şeylerin nadir oluşunda bulur.”⁹¹

Buradan çıkacak ilk sonuç adaletin kökeninin kamu çıkarına duyulan saygı ya da bir hayırseverlik olmadığıdır. İkinci sonuç adalet duygusunun tasarımlara değil izlenimlere dayandığıdır. Buradan çıkacak bir diğer sonuç da adaletin insan zihni

⁸⁷ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*, s. 320. Hume, *Ahlak İlkelerine Dair Bir Sorgulama*, s. 28. “...eşitlik veya adaletin kuralları tamamen insanların bulunduğu koşullara bağlıdır, bu kurallar kökenlerini, katı uygulamalarının topluma yönelik sonucu olan faydadan alırlar.”

⁸⁸ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*, s. 329.

⁸⁹ Hume, *a.g.e.*, s. 331.

⁹⁰ Hume, *Ahlak İlkelerine Dair Bir Sorgulama*, s. 28.

⁹¹ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*, s. 332.

açısından doğal olmadığıdır; zira insan uyulaşımına dayanır. Adalet, insana içkin, doğal bir duygu değil; insanların toplumsal ilişkileri sebebiyle ortaya çıkan bir duygudur. Hume'a göre adalet, kamu yararını gözetmeye ve sivil toplumu desteklemeye eğilimli olduğundan adalet duygusu, bu eğilime yönelik tefekkürümüzden veya insandaki açlık, susuzluk, iştah gibi basit içgüdülerden, gücenmişlik, hayat sevgisi, evlatlara bağlılık gibi tutkulardan kaynaklanır⁹².

İnsanlar toplum içinde bencillikleri ve sınırlı cömertlikleriyle hareket ettiklerinde bunun kendileri açısından bir dezavantaj olduğunu fark edeceklerdir. Zira insan toplumsal bir varlıktır, toplumsal yaşam olmadan kendi tutkularının doyumunu da sağlayamayacaktır. Bu durum, insanları kuralların ortaya konmasını ve bu kurallara uyulmasını kabul etmeye götürür. Bu kabulün arka planında başta kişisel çıkar vardır. Toplum kompleks bir hal almaya başlayınca artık bu kabule kamu çıkarına duyulan duygudaşlık (sempati) eşlik eder. Adaletle yönelik ahlaksal onayın kaynağını da bu duygudaşlık oluşturur⁹³. Adaletle duyulan ihtiyaç Hume'da tedricen gelişen bir sürecin sonucudur. Toplumun üyelerinin sayısının artması ve ulusların meydana gelmesiyle adaletle duyulan ihtiyaç, Hume'da adalet sorununun kamusal bir ilgiye ulaştığını gösterir⁹⁴. İnsan eseri bir uyulaşım olan adalet bu sebeple kamusal bir erdemdir. Bireyler tekil adalet duygularından toplumun tümü için geçerli olan ve saygı duyulan bir adalet anlayışına ulaşarak bu erdemi tanırlar.

Hume, bu yapay bir kamusal erdem olan adalet anlayışından yönetimin kökenine dair görüşünü de oluşturur. Başta bir aile içinde doğan insan zorunluluktan, doğal eğilimlerle ve yaradılışı gereği toplumu sürdürürken toplum daha kompleks bir hale gelmeye başlayınca adaleti sağlamak için siyasi bir toplum kurmaya çalışır⁹⁵. Zira adalet olmadan barış, güvenlik ve karşılıklı ilişki olamaz. Yönetimin nihai amacı da adalet dağıtmaktır. Burada bireylerarası ilişkilerle şekillenen hukukla liberal bir devletin gerekliliği düşüncesi ortaya çıkar. Ancak düşünüre göre bu devlette otorite yine de güçlü bir şekilde varlığını korumalıdır. Hume, yönetimin kökenini açıklarken

⁹² Hume, *Ahlak İlkelerine Dair Bir Sorgulama*, s. 40.

⁹³ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneyisel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma*, s. 334.

⁹⁴ Mehmet Tevfik Özcan, "Etik ve Hukuk: Hukuksal Pozitivizm Üstüne Yeniden Değerlendirme", **Prof. Dr. Adnan Güriz'e Armağan**, ed. Saim Üye vd., Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 551.

⁹⁵ David Hume, *Siyasi Denemeler*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017, s. 109.

toplumsal sözleşme teorisini de eleştirir. Her yönetimin bir toplumsal sözleşme ile gönüllülük ve uzlaşma esaslarına göre kurulduğunu iddia etmek daha sonraki nesillerin de sözleşmeyle bağlanmaya rıza gösterdiklerini varsaymayı gerektirir. Ancak Hume, tarihin ve deneyimin hiçbir çağda ve hiçbir yerde bunu doğrulamadığını iddia eder⁹⁶. Ona göre tüm yönetimler başlangıçta ya bir ayaklanmayla ya bir fetihle ya da her ikisiyle birlikte kurulmuştur. Bu kuruluş süreçlerinde halkın rızası ya da gönüllülüğü aranmamıştır. Hume bu eleştirisinde akıl, tarih ve deneyimden yararlanarak toplumsal sözleşme düşüncesinin anlamsızlığına vurgu yapmıştır. Peki halkın yönetime itaatini sağlayan şey nedir? Düşünürü göre bu itaati de korku ve zorunluluk sağlar; zira yönetimlerde ilk temel şiddetle atılır ve şiddet korkuyu doğurur. Sonraki dönemlerde de halk hükümdarın meşruiyetini uzun zamandır işbaşında olmasından aldığını düşünerek zorunlulukla itaat eder⁹⁷. Yönetime itaat edilmediği takdirde toplum varlığını sürdüremez. Toplumdaki bireyler de yukarıda da açıkladığımız üzere toplumsal yaşam olmadan kendi tutkularının doyumunu da sağlayamayacaklarından bu durumu istemezler. Hume, itaat yükümlülüğünün ortadan kalkmasını ve direnişe geçilmesini ise kısmi olarak kabul eder. Ancak adaletin yerine getirilmesi amacıyla olağandışı ve acil durumlarda, bir son çare olarak direnişe geçilerek itaat ortadan kaldırılabilir.

Hume'un düşüncesinde ticaretin önemli bir yeri vardır. Diğer İskoç Aydınlanma düşünürlerinde de benzer şekilde var olan ticari toplumun gelişimiyle halkın refahı ve mutluluğu arasında kurulan koşutluk Hume'da da yer alır. Hume, halkın mutluluğu ve ülkenin büyüklüğünün ticaretten ayrı düşünülemeyeceğini iddia eder. Bireysel ticareti ve mülkiyeti toplum ne kadar iyi korursa, bireysel refah ve ticari gelişim de toplumu o kadar güçlendirir⁹⁸. Düşünürü göre ticaret hem monarşilerde hem de cumhuriyet yönetiminde sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilir. Zira insanda bulunan çalışma ve evrensel bir tutku olarak gördüğü para kazanma tutkusu çok güçlüdür. Fakat monarşilerde soy, yükselme, unvan da çok önemlidir. Bunlara ulaşma arzusu ticaretin önüne geçebilir. Böyle bir devlette tüccarlar ticareti bırakarak ayrıcalık ve saygınlıkla donanan bu tür işlere yönelebilirler. Hume, her ne kadar mutlak

⁹⁶ Hume, **a.g.e.**, s. 341.

⁹⁷ Hume, **a.g.e.**, s. 346.

⁹⁸ Hume, **a.g.e.**, s. 212.

yönetimin özünde ticarete zarar verdiğini söylese de siyasi yönetim biçimlerini değil bu durumu eleştirir⁹⁹. Zira uygar monarşilerde de cumhuriyetlerde olduğu gibi düzen, yönetim ve istikrar vardır. David Hume düşüncesinde ticari toplumun işlemesi için toplumsal ve bölgesel yapının çeşitliliği kabul edilmeli ve buna saygı gösterilmelidir. Bireyin mutluluğu ile toplumun mutluluğu birbirine bağlıdır, krallık farklı toplulukların bölgesel bütünlüğüne saygı göstererek siyasi istikrarı sürdürmediği sürece hiçbir vatandaş kendini erdemli sayamaz¹⁰⁰. Hume ticari topluma önem verirken bu tür bir toplumun gelişimi için yurttaşlığın önemini ve gerekliliğini de fark etmiştir.

2. Adam Smith

Adam Smith, ahlak felsefesi yaklaşımında ahlakın iki önemli kolunu Etik ve Hukuk Felsefesi olarak açıklar. Etik kısmı oluşturan ilk kısımda ahlaki duygular olarak adlandırdığı duyguların ahlaki ilkeleri oluşturduğu görülür. Ahlakı oluşturan bu duygular, kişinin toplum içerisinde bir başkasına karşı duyduğu hislerdir. Burada ahlakı temellendiren akıl değil, duygulardır. Bunun sebebi, ilk algılarımızın ve genel kuralları oluşturduğumuz tecrübelerin aklımızın birer nesnesi değil, o anki hislerimizi ve duygularımızı ilgilendiren şeyler olmasıdır. Ahlak, doğrudan duyu algılarından ve onları meydana getiren duygulanımlardan yola çıkılarak açıklanır¹⁰¹. Ahlaki iyi ya da kötüyü yaratan, nesneyle olan ilişkimizde hissettiğimiz duyguya bağlıdır. Akıl burada yalnızca o hissiyata ulaşmamızı sağlayan bir araç işlevi görür¹⁰². Adam Smith'in ahlak felsefesini ortaya koyduğu *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı eserinde kilit kavramlar sempati ve onaylamadır. Sempati, insanların birbirlerine karşı hissettikleri duygudaşıktır. Toplumsal bir varlık olan insanın diğer insanlarla olan ilişkisinin ve anlayışının gelişmesinin merkezinde diğer insanların kaderleriyle kurduğu, hayal

⁹⁹ Hume, a.g.e., s. 161.

¹⁰⁰ Dow, Dow, "Economic Development in the Scottish Enlightenment: Ideas as Cause and Effect", s. 18.

¹⁰¹ Özlem Kırılı, "Sınırlı Bilgi, Sınırlı İktidar: İskoç Aydınlanması Düşünürleri ve Hayek Özelinde İnceleme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No: 42, 2014, s. 2.

¹⁰² Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme*, çev. Derman Kızılay, 2. bs, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 464. Atilla Yayla, *Liberalizm*, 7. bs, Ankara, Liberte Yayınları, 2015, s. 93. Yayla, düşünürün yarattığı sistemin anti-rasyonalist bir düşünce olduğunu, bu sistemde toplumdaki ahlakın bir akıl tarafından bilinçli bir biçimde planlanarak yukarıdan aşağıya kurulmadığını belirtir.

gücüne dayalı duygudaşlık olarak adlandırılan bu bağ vardır¹⁰³. Bu duygudaşlık insanın toplumda yaşamasını mümkün kılan normları yaratır. Bu normlar insanlar arasındaki ilişkilerden deneyim yoluyla neşet eder.

Smith'in sempatiye yönelik verdiği örneklerden biri ekonomik durumla meydana gelen toplumsal statüdür. Toplumun her kademesi zenginliğe özenirken, fakir bir kimse kendi sefaletinden utanır. Toplumun her kesiminin zenginliğe özenmesi, zenginliğin toplum içerisinde fark edilebilmek, çevre edinebilmek, sevilme, onaylanmak gibi getirilerinden ötürüdür. Sefaletten utanılmasının sebebi ise kişinin toplum içinde umursanmayacağını ve çektiği çileye karşı bir duygudaşlık gösterilmeyeceğini düşünmesinden ötürüdür¹⁰⁴. Üzüntüye karşı hissedilen sempati, mutluluğa karşı hissedilenden daha derindir; fakat insan üzüntüyü, üzüntü çekenden daha fazla hissedemez ve mutluluğa daha kolay sempati duyar. Mutluluk, zenginlik ve üzüntü, fakirlik olduğu için de insan zenginliğe sahip olmak ister ki mutluluğun getireceği kolay ulaşılan sempatiye erişebilsin. İnsan için zenginlik diğer insanlar tarafından daha sempati sahibi görülmeyi sağlayacaktır. Düşünre göre insanların zenginliğe ve servete duydukları istek; saraylarda, bolluk içinde, lüks eşyalara malik olarak yaşamaya karşı duydukları beğeni, esasında bir yanılsamadır. Fakat Smith bunun bir yanılsama olduğunu -güç ve zenginliğin sağlık ve gençlik olmadığında anlamsız ve bir anda çeşitli sebeplerle un ufak olabileceğinden bahisle- kabul etmekle birlikte, bu yanılsamanın sivil toplumu ve düzeni sağladığı için yararlı olduğunu düşünmektedir. Smith'in sempati anlayışı öz sevgiden kaynaklanmaz¹⁰⁵. Bunu şu örnekle açıklayabiliriz: Eşini kaybeden bir arkadaşımızı teselli ederken kendi bulunduğumuz konumdan çıkıp arkadaşımızın konumunda olduğumuzu tasavvur ederiz. Bu da demektir ki sempatide kendi hesabımıza değil, karşımızdaki hesabına hissederiz. Bu örnekte eşimiz olmadığını, bekar olduğumuzu düşünürsek bu daha anlaşılır olacaktır.

¹⁰³ Gökhan Murteza, **Ahlak, İktisat ve Bilim Adam Smith Felsefesine Giriş**, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019, s. 114.

¹⁰⁴ Smith, **Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme**, s. 77.

¹⁰⁵ Smith, **a.g.e.**, s. 460.

Smith, haz ve acıya dayalı olarak ahlaki eylemleri gerçekleştirdiğimizi reddeder. Doğa, insana kendini koruma ve türün devamını sağlama arzularını vermiştir; bu arzular insanda içkindir. Bu arzuların tatmini için yapılanlar haz ve acı düşüncelerinden değil, bir ihtiyacın giderilmesi gayesinden ileri gelir¹⁰⁶. Öfke duygusu da insana kendini koruma, kendini savunma için verilmiştir. Öfke; adaletin koruyucusu, masumiyetin güvencesidir. Adalet, riayet edilmesi kişinin iradesine bırakılamayacak, uyulması zorunlu olan erdemdir. Bu erdeme karşı gelene öfke duyulur ve kişi cezalandırılır¹⁰⁷. Smith, toplumun varlık koşulu olarak da adaleti görür. Adaletin olmadığı bir toplumun tümüyle yok olmaya mahkûm olduğunu ileri sürer¹⁰⁸. İnsanın düzen ve refah içindeki bir toplumu arzuladığını; düzensizlik ve kargaşanın nefret uyandırdığını ve insana sıkıntı verdiğini söyler. Zira insanın toplumla arasında sıkı bir bağ vardır. Bireysel mutluluğunu ve varlığını, toplumsal varlık olabilmeyi sürdürebildiği sürece koruyacağını bilir¹⁰⁹. Smith doğanın, insana toplumsal bir varlık olma özelliğini verdikten sonra diğer insanları incitecek özgün bir nefret hissi ve diğer insanları memnun edecek özgün bir arzu bahşettiğini söyler. İnsan, başkalarının gözünde tasvip edilmesini gurur verici; tasvip edilmemesini en kötü ve yaralayıcı şey olarak görür. İnsanın bu onaylanma isteği, toplumsal bir varlık olarak görülmeyi istemesinden kaynaklanır. Bireyin topluma uyum sağlamasını sağlayan şey onaylanmadır. İnsan onaylandıkça erdemi sever, kusurları örter¹¹⁰. Buradan onaylanma-tasvip edilme [approbation] ile toplumsallığın oluşacağı sonucu çıkar. Başka bir deyişle toplum içindeki birey, diğer insanlar tarafından onaylandığı ölçüde topluma uyum sağlayacak; kendi de diğer insanlara karşı çeşitli erdemleri ve kusurları açısından onaylama yahut onaylamama biçiminde yaklaşacaktır. Bu sebeple ahlaki kurallar da fazilet ve uygunluk açısından tasvip edilen ya da edilmeyen örnekler üzerinden edinilen tecrübelerle dayanırlar¹¹¹. Yani ahlak kuralları toplum içerisinde bireylerin onaylama ya da onaylamama üzerinden oluşturdukları normlardan oluşurlar.

¹⁰⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁰⁸ Adam Smith, **Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler**, çev. Ahmet Celiloğlu, 2. bs, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019, s. 43.

¹⁰⁹ Smith, **Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme**, s. 131.

¹¹⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 174.

¹¹¹ Smith, *a.g.e.*, s. 230.

Bir eylemin onaylanmasının altında yatan duygu da dört farklı noktaya dayanır. Bunlardan ilki eylemi gerçekleştiren kişinin motivasyonuna duyulan sempati, ikincisi eylemin yararlı olduğu kişilerin duyduğu minnetin üçüncü kişi tarafından da özümsemişi, dördüncüsü eylemin genel kurallara uygunluğu ve sonuncusu eylemin birey ve toplumun mutluluğunu sağlamasıdır¹¹². Yani onaylanan bir eylem hem bireyin hem de toplumun mutluluğunu sağlayan, deneyimlenerek genel kurala dönüşmüş bir eylemdir. Ahlakla ilgili genel ilkeler düşünceye göre diğer her şeyde olduğu gibi tecrübe ve tümevarımla oluşturulur¹¹³. Bu da Smith'in ahlak anlayışının insan temelli oluşunu; -her ne kadar Tanrısal iradenin insanda tecessüm ettiğini ön varsaysa da- ahlakın dinsel, metafizik bir temelden değil, doğrudan insanın günlük yaşam pratiğinden çıktığını gösterir. Ahlak kurallarına duyulan saygı, ahlakın insan doğasını yöneten ilkeler olmaları bakımından ilahi birer emir ve kanun olduğu, yükümlülükleri yerine getirenlerin ödüllendirileceği ve getirmeyenlerin cezalandırılacağı fikriyle perçinlenir¹¹⁴.

İnsanın toplumsal bir varlık olduğunu kabul eden düşünür, insanın sürekli kendini düşünen bir varlık olduğunu da söyler. İnsanlar başkalarını incitme kuvvetine sahiptirler ve adalet ilkesi olmazsa her insan bir başkasını incitmeye kalkışacak, vahşi hayvanlar gibi bir diğerinin üstüne atlayacak ve bir topluluğun arasına girerken aslan inine giriyormuş gibi davranacaktır¹¹⁵. Smith'in düşüncesinde adaletin doğal bir erdem; serbest piyasa sistemi içinde, görünmez bir elin yardımıyla ortaya çıkacak doğal bir süreç olduğu söylenebilir. Smith'e göre insan her ne kadar yaratılıştan toplumun refahını ve devamlılığını arzulayan bir varlık olsa da refahı ve devamlılığı sağlamak için gerekli cezaların ne olacağını doğrudan tayin edebilme yetisine sahip değildir. Bir insan yaralandığında ya da öldürüldüğünde bu eylemin cezalandırılmasını isteme sebebimiz toplumun genel çıkarını düşünmemiz değil mağdurun çıkarını gözetmemizdir. Mağdurun çıkarını gözetirken, kendi dostlarımıza, yakınlarımıza karşı hissettiğimiz sevgi, hürmet, şefkat gibi duygular değil mağdur olan kişiye insan olmasından ötürü hissettiğimiz duygudaşlık burada etkili olur¹¹⁶. Smith'e göre adalet

¹¹² Smith, **a.g.e.**, s. 473.

¹¹³ Smith, **a.g.e.**, s. 463.

¹¹⁴ Smith, **a.g.e.**, s. 237.

¹¹⁵ Smith, **a.g.e.**, s. 130.

¹¹⁶ Smith, **a.g.e.**, s. 134.

uyulması zorunlu bir eylem olduğundan ve insan adalete uymakla mükellef olduğunu bildiğinden bir otoriteye ihtiyaç duyar. Hem cezaların tayini hem de adaletin tesisini bu otorite sağlar. Başka bir deyişle otoriteye duyulan ihtiyaç, insanın adalet erdemine bağlılığının zorunlu oluşundan ve cezalandırma yetkisine ve bilgisine doğuştan sahip olmamasından ileri gelir. Düşünüre göre insanlar kurallar olmadan ve otoritesini gözlemleriyle konuşturacak bir yargıç olmadan davranışlarını düzenleyemezler. Smith, ampirik mahiyetteki yaklaşımını iradeci bir Tanrı tasarımına dayandırarak pratik bir çözüm yolunu tercih eder:

“Doğanın yaratıcısı, türlü sebeplerle birlikte insanı insanlığın yargıcı olarak tayin etmek için onu kendi suretinde yarattı ve insana mensup olduğu cinsin bu dünyadaki davranışlarını denetlemesi için vekalet verdi. İnsan Tanrının bahsettiği bu gücü ve yargıçlık görevini doğası gereği benimser ve bir başkası tarafından kınanmak insanı ürkütürken takdir edilmek ise insanı sevindirir.”¹¹⁷

Smith hukukun yasalarını üçe ayırır. Hukukun en kutsal yasaları olarak adlandırdığı yasalar, insan yaşamını ve bireyselliğini koruyan yasalardır. Bu yasalar doğal haklar içinde yer alır. İkinci sırada edinilmiş haklar içinde yer alan malını ve mülkünü koruyan yasalar ve son sırada kişisel haklarını ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen yasalar yer alır¹¹⁸. Bu kutsal yasaların korunması devletin yaptırım gücüne dayanır. Her devlet, otoritesine tabi olanların birbirlerinin mutluluğunu incitmesine ya da zarar vermesine engel olmaya çalışır. Bu amaç için oluşturulan kurallar devletin kamu ve ceza hukukunu oluşturur. Hukukun dört konusundan biri olan adalet başlığı altına kamu hukuku dışında aile hukukunu ve mülkiyet ve eşya hukuku konularının oluşturduğu özel hukuku ekleyerek hukukun bu dallarını birbirinden ayırır. Bu dalların birbirinden ayrılması devletin müdahil olması gereken alanı da sınırlandırır.

Smith’in “doğal özgürlük sistemi” olarak adlandırdığı sistem kendiliğinden oluşan, devletin müdahale alanının hukukla sınırlandırıldığı, adaletin negatif bir erdemden ibaret olduğu sistemdir. Doğal özgürlük sisteminde adalet kanunları çiğnenmedikçe her insan kendi menfaati peşinden dilediğince giderek emeğini ve sermayesini diğer insanların emeği ve sermayesiyle rekabete sokmakta tamamiyle serbesttir¹¹⁹. Doğal

¹¹⁷ Smith, **a.g.e.**, s. 190.

¹¹⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 125.

¹¹⁹ Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, çev. Mustafa Acar, 2. bs, İstanbul, Liberos Kitap, 2020, s. 518. Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV. Cilt 18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim**, C. 4, 3. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 58. Tanilli, Smith’in Milletlerin Zenginliği eserinde, doğanın, yalnız başına bırakıldığı her yerde kendi kendine gerçekleşen ve en iyi olan bir doğa

özgürlük sisteminde devletin vazifeleri yalnızca dış savunma, iç güvenlik ve belirli kamu işlerini ve kamu tesislerini kurma ve idame etme vazifeleridir. Smith'in hem adaleti bir erdem olarak görerek kutsal kabul etmesi hem de belirli yasaları kutsal olarak nitelendirmesi düşünürü sonuçsalcı bir yaklaşımla doğal hukukçu perspektife yerleştirir. Keza pozitif hukuk eleştirisi de bunu desteklemektedir. Düşünüre göre pozitif hukuk, doğal hukukla kıyaslandığında kusurları olan bir sistemdir¹²⁰.

Smith'e göre insanı sivil toplumu kurmaya iten, otorite ve yararlılık olarak isimlendirdiği iki ilke vardır¹²¹. *Ahlaki Duygular Kuramı* eserinde açıkladığı üzere zenginliğe karşı duyulan sempati bu otoriteyi sağlayan sebeplerden biridir. Yaş, fiziksel ve zihinsel üstünlükler, kadim bir aileye mensubiyet otoriteyi sağlayan diğer unsurlardır¹²². İtaati sağlayan diğer ilke olan yararlılık, içinde bulunulan toplumun iktidar mekanizmasının direktiflerine uymanın ona zıtlık gütmekten *prima facie* yeğlenir olduğu bilincidir¹²³. Yararlılık ilkesi kamu yararına gönderme yapar. Burada birey eylemlerinde doğrudan kamu yararının bilincinde olarak hareket etmez. Kişinin kamu yararını arttırma niyeti yoktur, yalnızca kendi kazancını düşünür¹²⁴. Kendi çıkarı için hareket eden birey "*Milletlerin Zenginliği*" eserinde daha detaylı olarak karşımıza çıkan "görünmez el" vasıtasıyla toplum yararı için de çalışmış olur. Smith bu durumu şöyle açıklar:

"İşte böyle, bireylerin çıkar ve hırsları, onları olağan hallerde sermayelerini topluma en faydalı olan işlere doğru yöneltmeye götürür. Ama, bu doğal tercih dolayısıyla o işlere haddinden fazla sermaye aktarırlarsa, kârın o işlerde düşüp, bütün diğerlerinde yükselmesi, onları bu hatalı dağıtım şeklini derhal değiştirip düzeltmeye yöneltir. Bu sebeple; kanunun hiçbir müdahalesi olmaksızın, insanların şahsi çıkar ve hırsları, onların her toplumun sermayesini, orada yürütülen bütün muhtelif işler arasında, bütün toplumun çıkarlarıyla mümkün mertebe en uzlaşacak şekilde bölüşüp dağıtmalarına doğal surette önayak olur."¹²⁵

düzenini gösterdiğini söyler. İnsan kendi yazgısını düzeltme eğilimindedir ve kişisel çıkarını ayırt etme yeteneğine sahiptir; bu sebeple insan özgür bırakılmalıdır.

¹²⁰ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme*, s. 492.

¹²¹ Smith, *Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*, s. 50.

¹²² Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 535.

¹²³ Muzaffer Dülger, "Adam Smith Felsefesinde Hukukun Temelleri", *Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi*, C. 1, No: 16, 2021, s. 68.

¹²⁴ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 349.

¹²⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 479.

Smith'e göre görünmez el piyasayı belirli ilkelerle bir düzene oturttuğunda, toplumdaki iş bölümü ve mübadele artacağından, emeğin artı ürünü çoğalacağından toplumun zenginliği ve refahı artacaktır. Bu refah artışı toplumdaki yoksul insanlara da yansıyacaktır. Böylece kişisel çıkar toplumsal iyiye hizmet edecektir. İnsanlar otoritenin varlığı ve kamu yararı düşüncesi sebepleriyle hukuka itaat ederler. Hukuka itaat düşüncesini ve sivil toplumun doğuşunu bu iki ilkeye dayandıran Smith, toplumsal sözleşme görüşüne de karşı çıkar. Bunun ilk sebebi insanların sözleşmenin varlığından habersiz şekilde itaat etmeleri, bir diğer sebebi sözleşmeyle bağlı olanlar varsayılsa bile o kişilerden sonra gelenlerin sözleşmeyle hiçbir ilgilerinin olmamasıdır. Her ne kadar insanlar o ülkede yaşamaya devam ediyor olsalar da bu sözleşmeye rıza gösterdikleri anlamına gelmeyecektir. Sözleşmeye rıza gösterdiklerini ileri sürmenin, bir kişiyi bir gemiye götürüp gemi sahilinden bir miktar uzaklaştıktan sonra gemide kalmaya devam etmesinin kaptana itaat etmek üzere bir sözleşmeyi kabul ettiğini söylemekle benzer olduğunu öne sürer¹²⁶.

Smith, insanlığın avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret biçiminde dört farklı çağdan geçtiğini ileri sürerek günümüz yönetim biçimine ulaşıldığını iddia eder. Ona göre avcı toplumları doğa yasalarına göre yaşarlar, gerçek bir yönetime sahip değillerdir. Yönetimin ortaya çıkmasının ilk sebebi toplumun ikinci evresi olan çobanlık devrinde hayvan sürülerinin paylaşılması ile ilk kez servet eşitsizliğinin ortaya çıkmasıdır. Yönetimin varoluş sebebi de düşünöre göre zenginliği koruma ve zenginleri fakirlere karşı savunmadır. Bu durum ortaya çıkana dek yönetimin mevcudiyeti söz konusu değildir¹²⁷. Smith'e göre insan bulduğu şeyi geliştirmeye meyillidir. Barınma, giyinme, beslenme gibi ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmez. Hep elindekinin üstüne koymayı amaçlar. Zanaatlar da bu doğal eğilimden doğmuştur. Hukuk ve yönetim de tıpkı bu zanaatların doğuşunda olduğu gibi ortaya çıkmıştır¹²⁸. Hukuki kurumlar, sosyo-ekonomik gelişmelerin ve bu gelişmeler neticesinde toplumsal statülerin değişen güç, çıkar ve gereksinimlerinin sonucu olarak tedrici şekilde ortaya çıkmıştır¹²⁹. Hukuk ve yönetim hem bu doğal eğilimi besler hem de bu eğilimle servet

¹²⁶ Smith, **Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler**, s. 52.

¹²⁷ Smith, **a.g.e.**, s. 55.

¹²⁸ Smith, **a.g.e.**, s. 201.

¹²⁹ Dülger, "Adam Smith Felsefesinde Hukukun Temelleri", s. 72.

kazanmış kişileri korur. Yani hukuk, mülk sahiplerini, diğer bir deyişle soyluları ve burjuvaziye koruyan bir araç olarak doğmuştur. Başka bir deyişle hukukun kurumsallaşması, mülkiyet bilincinin ortaya çıkmasından ve bunun sonucunda mülkiyetin korunması ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Yabani ve barbar kavimlerde hukuk ve yönetimin, zanaatların doğal gelişimden daha yavaş ilerlemesi de hukuk ve hükümetin zanaatların korunması için ortaya çıkmasıyla ilgilidir¹³⁰.

Smith'e göre ticaretle uğraşan ülkelerde hukukun otoritesi en kötü durumdaki yurttaşı dahi koruduğu için aynı aileye mensup bireyler bir arada bulunmaya ihtiyaç duymaz, kendi çıkarları doğrultusunda birbirlerinden ayrılırlar¹³¹. Yani ticari toplum, bireyler toplumunun önünü açar; bu da hukukun genelliği ile sağlanır. Ailelerin dağılması feodal bağların çözülüşüne öncülük ederek bireyin öne çıkışını sağlar. Smith burada, İskoçya ile İngiltere'yi karşılaştırarak -önceki bölümde yer alan İngiltere'nin ticari kapitalizme İskoçya'dan çok önce geçtiği tezini doğrular şekilde- İskoçya'ya oranla İngiltere'deki uzak akrabalar arasındaki bağın uzun süre önce koptuğunu hatırlatır.

Adam Smith "*Hukuk Üzerine*" [Lectures on Jurisprudence] adlı eserinde iş bölümü düşüncesini bilgi açısından geliştirmiştir¹³². Başka bir deyişle iş bölümünü refahın ve üretimin arttırıcı gücü olarak teorileştirmiştir. Düşünöre göre ülkedeki refahı arttıran iş bölümüdür. Ekonomik büyüme için, toplumda servetin ya da refahın gelişimi için iş bölümü zorunlu bir başlangıç noktasıdır¹³³. İş bölümü tekil bireyler için maharetin artması sonucunu doğurarak, bir işten diğerine geçişteki zaman kaybını ortadan kaldırarak ve makinelerin icadına öncülük ederek üretimi arttırmıştır¹³⁴. İş bölümü öğretisi atomist toplum teorisini yansıtmaması açısından da önemlidir. Bütünü yani toplumu parçaların bir toplamı olarak gören atomist toplum teorisinde bireylerin

¹³⁰ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 432.

¹³¹ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme*, s. 324.

¹³² Dow, Dow, "Economic Development in the Scottish Enlightenment: Ideas as Cause and Effect", s. 10.

¹³³ David Daiches Raphael, *Adam Smith*, çev. Ekrem Erdem, A. Aslıhan Çelenk, Ankara, Liberte Yayınları, 2014, s. 74.

¹³⁴ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 31.

kendi çıkarlarına yönelik davranışları toplumun yararına neticeler doğurur¹³⁵. Bu anlayış doğal olarak bireyi öne çıkarır. İş bölümü neticesinde özel bir alanda uzmanlaşan birey, toplum içinde daha atomize hale gelir. Bireyin özerkliği, ekonomik alanda kendi yolunu çizmesinin önünü açar. Artık bu noktada hukuk ve yönetim bireye pozitif müdahalelerden kaçarak sınırlı bir alanda otoritesini gösterir. İş bölümü anlayışıyla desteklenen atomist toplum teorisinde devlet doğal olarak minimal hale gelir. Bu öğretinin bir diğer önemi tıpkı sempati ve onaylamada olduğu gibi iş bölümünün de sosyal bağı sağlamasıdır¹³⁶. Karşılıklı bağımlılığın kaynağı olan iş bölümü toplumsal ilişkilerin önemini arttırmıştır.

¹³⁵ Muzaffer Dülger, **Hukuka Ekonomik Yaklaşımın Toplumsal Dayanakları**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2020, s. 33.

¹³⁶ Raphael, **Adam Smith**, s. 127.

İKİNCİ BÖLÜM

ADAM FERGUSON'IN AHLAK FELSEFESİ

A. Giriş

Adam Ferguson, tüm felsefesini doğa yasasına dayanarak temellendirir. Düşünüre göre doğa yasası olgunun ya da gerçeğin ne olduğunu ifade eden herhangi bir genel kuraldır¹. Doğadaki konular ya olgulara ya da duyarlı oldukları üstünlüklere ya da mükemmelliklere göre düşünülür. Yani düşünüre göre doğa yasası ya ahlaka ya da fizik bilimine ilişkindir.

Doğa yasasının altında yer alan ve olgulara ya da olguların güncel durumlarına ilişkin olan fiziki yasalar doğadaki olguların genel ifadesidir. Olguların genel ifadeleri olmaları sebebiyle de bu tür yasalar, olgular var olduğu sürece varlıklarını sürdürürler. Fizik yasalarından teorilere ulaşılır; ahlak bilimi ise insanların eylemlerine ilişkindir. Bu bilimin konusunu özgür ve gönüllü aktörlerin doğası ve yaptıkları seçimler oluşturur. Bu anlamda ahlak yasası seçim, pratik ve davranışlara ilişkindir. İnsanların bu eylemlerinde neyin doğru neyin yanlış olduğuna ilişkin bilgileri, bağlayıcı olduklarında ahlak yasası varlık kazanır². Ferguson'ın hem ahlakı hem de fizik bilimini doğa yasası altında sınıflandırması hem fizik yasalarına hem de ahlak yasalarına doğal, evrensel ve değiştirilemez yasalar olarak baktığını gösterir. Nasıl ki olgular her yerde hakikati yaratıyorsa ahlak yasaları da doğa yasalarına dayandığı için herkes için geçerli bir ahlak felsefesi yaratılabilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus düşünürün ahlaka ilişkin bir görüş ortaya koyarken doğrudan insan doğası üzerine bilgi edinmeye çalışması ve bu bilgiye ulaşmada tarihe, insan eğilimlerine, insana özgü haz ve acılara, insanın durumuna başvurmasıdır. Başka bir deyişle düşünürün ahlak anlayışı, metafizik temelli görüşlere değil doğrudan insana, ilkel toplumlara, insanın tarihsel deneyimine, duygularına dayanır. Düşünür bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Ahlak felsefesi “nedir”in değil “ne olmalı”nın bilgisi olmasına rağmen, yine de herhangi belirli bir doğaya uygun ahlakın kurallarını saptarken, doğayla ilişkili olgunun bilinmesi gerekmektedir. İnsanlık için ahlakiliğin kurallarını saptamadan önce insan doğasının tarihi, insanın eğilimleri, insana özgü hazlar ve acılar, insanın durumu ve gelecek beklentileri bilinmelidir. Bu tür uygun malzemelerin toplanmasıyla insanlık için neyin en

¹ Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, Paris, Basil, 1800, s. 2.

² Ferguson, *a.g.e.*, s. 5.

iyi olduğunu saptayabilir, her tikelin insan hayatındaki karşılaştırmalı değerini ve insan ilişkilerinin değerlendirilmesinde gerçek yerini belirleyebiliriz.³”

Ferguson için bu bilginin toplanması amacıyla zihnin fizik bilimi ya da *pnömatik* olarak adlandırdığı, ruhun bilimi anlamına gelen alana başvurulmalıdır. *Pnömatik* de kendi içinde iki bölüme ayrılır: İlk bölüm insanla ilgili, ikinci bölüm Tanrı ile ilgilidir. İnsanlarla ilgili bölüm, ahlak felsefesinin de temelini oluşturacak olan ve Ferguson’ın değişmezliğine ve istikrarına inandığı insan doğasının tarihini içerir. Bu tarih de türlerin tarihi ve bireyin tarihi olarak ikiye ayrılır.

İnsanın doğal tarihi içerisinde yer alan türlerin tarihi bölümünde genel olarak insanın formu ve görünüşü, yaşadığı yer ve geçim biçimi, ırkındaki çeşitlilikler, yaşam dönemi, toplumsallığa olan eğilimi, nüfus, tercihlerindeki çeşitlilikler, zanaatlar ve ticaret, sınıfsal eşitsizlikler, siyasal kurumlar, dil ve edebiyat gibi meseleleri, yani insanın fiziksel, biyolojik ve toplumsal yapısını inceler. Bireyin tarihi bölümünde ise bilinç, duyular, algı, gözlem yeteneği, bellek, hayal gücü, soyutlama, muhakeme, öngörü, eğilimler, duygular, arzu ve nefret, istenç gibi konuları inceler. Bu ayrımın sebebi, düşünürün, insanı hem biyolojik bir varlık olarak görerek çeşitli yetilere ve eğilimlere sahip olduğunu düşünmesi hem de insanı toplumsal bir varlık olarak görmesidir⁴.

Ferguson’ı ahlak felsefesi anlayışında diğer düşünürlerden ayıran en önemli nokta, düşünürün çağdaşları gibi doğrudan ahlaki duygular üzerinden bir ahlak felsefesi yaratması değil, bu anlayışını eklektik biçimde inşa etmesidir. Düşünürün ahlak felsefesi insan doğasının özelliklerini, insanın doğal tarihini, insanın durumunu, eğilimlerini, ahlaki duygularını ve gelecek beklentilerini içeren kompleks bir yapıdadır⁵.

³ Ferguson, **a.g.e.**, s. 10.

⁴ Ferguson’ın bu görüşü, düşünürün, Aristoteles’in *De Anima* eserinden ilham aldığını göstermektedir. Zira, Aristoteles de canlı organizmaları çeşitli özelliklerine göre tutarlı şekilde ayırmış ve insan ruhunun farklılığını ortaya koymuştur. Bkz. Mehmet Tevfik Özcan, “Freedom of Will: Philosophical Genealogy of Legal Person”, **Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy**, ed. Mortimer Sellers, Stephan Kirste, Springer, Dordrecht, 2022, s. 4, (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_694-1. Yazar, bu eserin basım öncesi kopyasını incelememize imkan tanımıştır.

⁵ Işıl Çeşmeli, “Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine”, **Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi**, C. 1, No: 16, 2021, s. 20.

B. Toplumsal Bir Varlık Olarak İnsan

Ferguson, Aristoteles'in insanları siyasal bir hayvan⁶ olarak tanımlamasını destekler. İnsan topluluğu, toplumsal yaşamı seven siyasal bir varlığa sahiptir. İnsanların bir araya gelmelerinin yani toplumsal varlıklar olmalarının esas sebebi de güvenlik ihtiyacıdır. Ferguson'a göre aileler toplumun temel biçimleri ya da türün korunması ve varlığını koruması için gerekli olan kurumlardır. Ailelerin bir araya gelmelerini sağlayan ilk güdü, cinslerin birbirlerine olan yatkınlığıdır. Bu yatkınlık zamanla insanlar arasında bir bağlılık yaratmıştır. Bu içgüdüsel bağlılıklar daha sonra alışkanlıklar haline gelmiştir⁷. Toplumun en küçük biriminde oluşan bu sevgi daha sonra kabile ya da klan gibi daha büyük gruplarda da tezahür etmiştir. Ferguson bu sevgiyi doğal sevgi olarak adlandırır. Bu doğal sevgi, tıpkı annenin memesinden gelen ve çocuğun beslenmesi için gerekli olan süt gibi ruhtan ileri gelir. Doğal sevgiyle bir araya gelen insanlar daha sonra daha büyük gruplarda aynı sevgi izlerini taşıyarak bir araya gelirler.

Düşünüre göre her ne kadar uluslar çıkar ilkesi temelinde ve yabancı düşmanlara ya da iç karışıklıklara karşı güvenliği oluşturma üzerine kurulmuş olsalar da bir ulus her zaman bu sevgi bağını taşır. Başka bir deyişle, düşünüre göre toplumsallığın oluşumunun temelini önce sevgi daha sonra maddi unsurlar oluşturur. Bu bağ o kadar güçlüdür ki modern toplumda insanların, ulusun güvenliği için cesaretle hareket etmelerinin sebebini de oluşturur⁸. Ferguson'da ahlaki duyguların inşa edildiği zemin toplumdur. Ahlaki duyguları oluşturan toplumsal yaşamdır, toplumun varlık sebebi ise ahlaki duygulardır. Düşünür bunu şu sözlerle ifade eder:

“Doğru ve yanlışın, erdem ve kusurun, insanların bu kadar aşırı memnuniyet ya da kızgınlıkla, saygı duyarak ya da ayıplamayla deneyimledikleri büyük ayrımı, insanlığın iyiliğini oluşturan şeyi iyilik ve sevgiyle kabul eden ya da zıt nitelikte olanı onaylamayarak ve tiksinti duyarak reddeden bir toplumsal eğilimin buyrukları üzerine kuruludur.”⁹

⁶ Aristoteles, **Politika**, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975, s. 9. Aristoteles'e göre insan arının ya da topluluk içinde (sürü halinde) yaşayan başka herhangi bir hayvanın olmadığı anlamda bir siyasal hayvandır. Düşünüre göre doğa hiçbir şeyi boşuna yapmaz; insanı siyasal bir hayvan yapmak amacıyla da bütün hayvanlar arasında yalnız ona dili, anlamlı konuşma yetisini vermiştir.

⁷ Adam Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, Edinburgh, A. Strahan and T. Cadell, 1792, s. 30.

⁸ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 34.

⁹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 35.

İnsanın doğruyu yanlıştan, erdemi kusurdan ayırması; toplumdaki çeşitli davranışları onaylaması ya da onaylamaması sahip olduğu toplumsal eğilimlerden ileri gelir.

Kendi türüyle bir araya gelme eğilimi olan insan, toplumda belirli rahatsızlıklarla ya da elde etmek isteyeceği bazı faydalarla karşılaşır. Toplumun kendisi, kişiye hem düşünsel hem de bedensel doğasına uygun hareket etme ortamı sağlar¹⁰. Demek ki toplumsallık ve kamusalılık sağlanamadan insan hem bedensel doğasının hem de düşünsel doğasının meyvelerinden yararlanamaz. Kişinin aktif ve bilişsel güçlerini en iyi şekilde kullanabileceği zemin sivil toplumdur. Kişi, bunları kullanmak zorundadır; zira doğasında sosyal olma eğilimi vardır.

Ferguson, insan doğasının bilgisine ulaşmak için kullanılabilecek bilgileri ikiye ayırır. Bunlardan ilki türlerin tarihidir. Türlerin tarihine yönelik bilgi, dış görüngüleri içerdiği için gözlemle elde edilir. İkincisi zihnin tarihidir. İnsan doğasını bilmek için, yalnızca tek bir zihnin bilincinden veya yansımasından değil, aynı zamanda daha geniş olarak insanlık tarihinde sunulan çeşitli olgu ve olaylardan da yararlanmak gerekir¹¹. Yani insan doğası incelemesi için tekil bireylerin yanında -tekil bireyin gözlenmesinin yanında- insan topluluğunu bir bütün olarak ele alarak insanlık tarihinden yararlanılmalıdır. Ferguson, insan doğası incelemesini böylelikle insanlık tarihine yönelik bir bakışla ampirik veriler ışığında görmeye çalışır. Zira tekil bir bireyden insan doğasına ulaşmaya çalışmak araştırmacıyı spekülasyonlara iterken, insanlık tarihini, bu tarihte yaşananları gözlemlemek ve buradan hareketle elde edilebilecek ampirik verilerle tutarlı sonuçlar ortaya koymaya çalışmak, bu bilgi insan deneyiminden geldiği için daha tutarlıdır. Ancak Ferguson, Hume'dan farklı şekilde içgüdülerin ve aklın temelini Tanrıya dayandırır. İnsan, Tanrı tarafından bahsedilen çeşitli eğilimlere sahiptir ve bu eğilimlerle bir amaca yönelir ve seçimlerini gerçekleştirir.

C. Ferguson'da İnsan Doğasının Temeli

İnsan, icat etmeye ve tasarlamaya yazgılıdır. Düşünüre göre insanı simgeleyen şey durgun bir gölet değil, akıp giden bir nehirdir. İnsanı bu eylemleri üzerinden değerlendirirsek insanlık için tüm durumlar her yerde eşit olur. Yani Amerika

¹⁰ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 123.

¹¹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 49.

kıtasındaki bir çiftçi de Afrika'daki bir çiftçi de aynı yeteneklerini kullanarak üretim gerçekleştirir. İnsanı bu faal yapısı üzerinden değerlendirecek tüm insanlık için bir insan doğası anlayışı oluşturabiliriz. İnsanın günümüzde inşa ettiği görkemli bir saray, ilkel insanın zamanında inşa ettiği basit bir kulübenin devamıdır. Düşünür, bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“İlkelin ormanda tasarladığı ya da gözlemlediği şey, daha ileri düzeyde ulusları kulübeyi bırakıp saray yapmaya ve insan zihnini de basit algıları kavrayıştan genel bilimsel çıkarımları ortaya koymaya kadar götürmüştür.¹²”

Düşünür'e göre insanın haz ya da acı algısından, zararlı ya da yararlı olanın deneyiminden önce onu hayattaki birçok işlevi yerine getirmeye yönlendiren ya da türdeşleriyle ilişki kurmasını sağlayan belirli içgüdüsel eğilimleri vardır. Bu eğilimlerin bir kısmı bedensel doğalarından ileri gelen kendini koruma içgüdüleri bir kısmı da insanı bir kabile ya da topluluk etrafında bir araya getiren ve sıklıkla insanları savaşmaya ve birbirleriyle mücadele içinde olmaya yönlendiren güdülerdir.¹³ Burada kendini korumanın ve toplumsallığın düşünür'e göre insanın sahip olduğu içgüdülere dayandığı söylenebilir. Kendini koruma ilkesi; doğal hukuktan çıkan, evrensel, değiştirilemez bir ilkedir. Bir haksızlığın varlığı durumunda bu haksızlığın engellenmesi, bir zarar verildiğinde bunun püskürtülmesi, bir hasara sebebiyet verildiğinde onarımın hasar veren tarafından gerçekleştirilmesi¹⁴ kendini koruma ilkesinin getirileridir. İnsanın kendini koruma eğilimi, bedensel doğasından ileri gelse de düşünüm ve içgörü ile kaynaşarak insanın kendi kişiliği ve mülkiyeti arasındaki ilişkiyi kavramasını ve kendi çıkarına ilgi duymaya başlamasını sağlamıştır¹⁵.

İnsanlar, akıl olarak adlandırılan muhakeme yetenekleri veya düşünsel melekeleri sayesinde diğer hayvanlardan ayrılırlar. Akıl, insanın çevresindeki nesnelere ya salt bilgi süjeleri olarak ya da onaylama ve onaylamama konuları olarak göndermede bulunur. İnsan, yalnızca bilmeye değil, hayranlık duyma ya da küçümseme gibi duygulara göre de şekil almıştır. Hem bilgiyi kavrama yetisi hem de insanın sahip olduğu duygular insan karakterine şekil veren özelliklerdir. İnsan

¹² Adam Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, 5. bs, London, T. Cadell, 1782, s. 14.

¹³ Ferguson, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁴ Adam Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, A. Strahan and T. Cadell, 1792, s. 248.

¹⁵ Çeşmeli, “Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine”, s. 10.

bunlarla doğruyu yanlıştan ayırmayı başarmaktadır. İnsan doğasında gözlemlenen bir diğer olgu ise alışkanlıklardır. İnsanlar alışkanlıklara yüksek derecede duyarlılık gösterirler. Düşünüre göre insanlık tarihine dayalı bilgi, insan doğasının mahiyeti, bu evrensel özelliklerden çıkarılarak inşa edilmelidir¹⁶. Ferguson için insanı diğer canlılardan ayıran bir diğer özellik, kendi kişiliği ile mülkiyet arasında kurduğu ilişkidir. Kendi güvenliğini sağlayabilen ve doğasının ihtiyaçlarını karşılayabilen bir insanın her türlü kişisel değerden ve hazdan bağımsız olarak konumunu, durumunu, karakterini mülkiyetle olan bu ilişkisi belirler. Bu aşamadan sonra kişisel çıkar düşüncesine de sahip olan insan hazlara yönelir. Ancak düşünüre göre çıkar, kişinin kendisine bir sınırlama da getirir. İnsanın kişisel çıkar gayesiyle hazlara kendini kaptırmamasının sebebi de kendini koruma içgüdüsüdür. Zira çıkar düşüncesi, bedensel istek ve arzuların deneyimine dayanmasına rağmen bu düşüncenin amacı herhangi özel bir arzuyu tatmin etmek değil, tüm arzuları tatmin etmenin araçlarını güvence altına almaktır. Yani düşünür, kişisel çıkarın ya da bencilliğin insan doğasını açıklamada yalnızca bir araç işlevi gördüğünü düşünür. İnsan doğasına dair söyleyeceklerimizde kesin olan insanın kendini koruma içgüdüsü ve toplumsal bir varlık oluşudur. Düşünür, hazza yönelişi, kişisel çıkarın peşinde koşuşu kendini koruma içgüdüsü içinde değerlendirir ve insanın iyilikseverlik, saygıdeğerlik gibi olumlu niteliklere de sahip olduğundan hareketle insan doğasını bencillik üzerinden açıklayamayacağımızı ileri sürer.

Ferguson'a göre insanların bir araya gelmelerinin sebebi duygudaşlık ve korkudur. İnsanlık tarihi incelendiğinde insanların birbirleri için hem korkunun hem de sevginin ortak nesneleri oldukları görülür. İnsanın bir bölgeye, bir topluluğa olan bağlılığı bir diğer bölgeye, topluluğa olan düşmanlıktan ve kendi tarafının haklarını koruma arzusundan kaynaklanır. Hayvanlarda da var olan bu “bir sürüye karışmak ve hiç düşünmeden kendi türünün sürüsünü izlemek” eğilimine insanda ilk neyin sebep olduğu tam olarak bilinemez. Ancak düşünüre göre insan için üzüntü ve melankoli yalnızlıktan, sevinç ve haz bir araya gelmekten kaynaklanır. Başka bir deyişle insanların duyguları yalnızca kendi türdeşleriyle birlikteyken ortaya çıkar. Düşünür bu durumu şu benzetmeyle açıklar: “İnsanı yalnız başına bir çöle gönderin, orada

¹⁶ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 18.

köklerinden ayrılmış bir bitkiye döner; form kalır ancak diğer tüm özellikleri solar ve çürür, karakteri ortadan kalkar.¹⁷”. Toplumsallığın sağlanması, kendini koruma ilkesiyle de bağlantılıdır. Bir barbarın göçebe ve savunmasız kabilesine olan bağlılığı, kıtlık ve tehlike durumundan daha varlıklı ve daha güvenli bir duruma geçme arzusundan kaynaklanır.

Düşünürün göre toplumlar arasındaki düşmanlıkların ve mücadelelerin sebebi de birleşmeye eğilimi olan insanın, mücadeleye ve düşmanlığa da eğilimi olmasından kaynaklanır. İnsanlar ayrımlara düşkünlüdürler ve kendilerini hiçbir maddi ihtilaf konusu olmasa da herhangi bir hizip ya da tarafta konumlandırırlar¹⁸. Burada düşünür toplumların da bireyler gibi kendilerini korumakla yükümlü olduklarını, toplumların da bireyler gibi kişisel çıkarlara sahip olduğunu ileri sürer. Ferguson, konuyu yalnızca insandaki eğilimlerle sınırlandırmaz. Zira mülkleri ve belli bir yerleşim yerleri olmayan topluluklarda da bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar yaşanır. Düşünür şu sorulara bir yanıt arar: “Kendi ülkelerinin düşmanı olarak adlandırıldığında insanları bunlara karşı harekete geçiren nedir? Ne sebeple aynı imparatorluğun ya da yörenin farklı bölgeleri, kantonları, köyleri arasında ön yargılar ortaya çıkar? Avrupa devletlerinin yarısını diğer yarısına karşı harekete geçiren nedir?”. Ferguson burada insanları yönlendiren ahlaki duygulara başvurur. Bir insanı ülkesini savunmaya yönlendiren cömertlik ve özveri duygularıdır. İnsan; aklını, hitabet yeteneğini, cesaretini ve hatta bedensel gücünü ortaya koymaktan keyif alır. İnsanın eğlencesi savaş düşüncesidir, savaşta ortaya dökülen kan ve ter bu oyunda tüketilir, toplumda yaralanmalar ya da ölümler aylaklığın ve eğlencenin sonu olarak görülür¹⁹. Düşünürün göre insandaki savaşmaya olan eğilim; cesaret, cömertlik, kahramanlık gibi toplumda onaylanan ahlaki duygularla birleşerek toplumların birlikteliğini sağlayan bir sebebe dönüşmüştür. Ferguson bu rekabeti ve savaşları sivil toplumun oluşumu için faydalı görür. Savaş ve rekabetin olmadığı bir durumda sivil toplumun zar zor bir forma kavuşacağını ve kendine bir amaç bulacağını ileri sürer²⁰. Düşünür, bu durumu şu sözlerle ifade eder:

¹⁷ Ferguson, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁸ Ferguson, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 38.

²⁰ Ferguson, **a.g.e.**, s. 39.

“İnsanlar herhangi bir resmi düzen olmaksızın ticaret yapabilirlerdi; ancak ulusal bir birlik olmadan güvende olamazlardı. Kamusal savunma gerekliliği, devletin birçok zümresinin doğmasına sebep oldu. İnsanların düşünsel yetenekleri, en faal görünümlerini ulusal güçlerin kullanılmasıyla kazandı. Korkutmak ya da sindirmek veya akılla ikna edemediğimizde cesaretle karşı koymak, en canlandırıcı icrasını ve en büyük zaferlerini güçlü bir zihne veren uğraşlardır. Hemcinsleriyle hiç mücadele etmemiş olan kişi, insanlığın duygularının yarısına yabancıdır.”²¹”

Ferguson için savaş, toplumların bir araya gelmesini sağladığı için gereklidir. Ona göre bir insan topluluğunun ortak bir düşmana sahip olmadan birlik duygusuna sahip olması mümkün değildir. Savaşı bir moral ve iç birlik oluşturucu olarak düşünür²². Aşağıda göreceğimiz ilkel toplumlar üzerine görüşlerinde de savaş pratiğinin önemine değinir. Savaş pratiği toplumsal bağları güçlendirir. Olağan tehlikeler ve kahramanlık deneyimi insanların birbirlerine karşı cömert, sadık, çıkarsız olmalarını sağlar²³.

Ferguson, Jean Jacques Rousseau’nun barışa ve insan türüne en elverişli durum olarak addettiği²⁴ doğa durumu varsayımına karşıt bir şekilde, kendi toplumsallık düşüncesi içerisinde savaş durumuna olumlu bir açıdan yaklaşır. Ferguson için düşmanlık ve hatta savaş, iç siyasi uyumun, ahlaki ve siyasi enerjinin olumlu kaynaklarıdır²⁵. Düşünürün bu bakışı ilk bölümde açıklamaya çalıştığımız Highlands-Lowlands coğrafi ayrımıyla da ilişkilidir. Ferguson, İskoçya’nın Highlands olarak anılan dağlık kuzey bölgesinde yer alan Perthshire bölgesinde dünyaya gelmiştir. Bu bölge iki kültürün, yani Highlands ve Lowlands kültürlerinin, bir tarafta savaşçı, aşiretçi, şeref ve şan değerlerinin hâkim olduğu diğer tarafta ticaret, spekülasyon ve geleneksel tahsilin ağır bastığı kültürün buluşma noktası olan bir bölgedir²⁶. Savaşın toplumsal birliği sağlamada öneme sahip olması düşüncesi, Ferguson’un Black Watch adıyla kurulan 42. Alaya katılmasıyla ilgili olabilir. Zira düşünürün hayatının bir dönemine damga vuran bu savaş zamanının ileride toplumsallık düşüncelerine etki etmediği düşünülemez. Burada bu alayın ve 1745’ten önce kurulmaya başlanan

²¹ Ferguson, a.y.

²² Peter Gay, **The Enlightenment An Interpretation The Science of Freedom**, C. 2, New York, W. W. Norton & Company, 1977, s. 403.

²³ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 168.

²⁴ Jean Jacques Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, çev. Rasih Nuri İleri, 4. bs, İstanbul, Say Yayınları, 1990, s. 119.

²⁵ Iain McDaniel, **Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment The Roman Past And Europe’s Future**, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 2013, s. 74.

²⁶ Donald G. Macrae, “Adam Ferguson 1723-1816”, çev. İhsan Sezal, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 6, No: 2, 1983, s. 252.

Highlands alaylarının²⁷ Highlands toplumunu barbar görüntüsünden uzaklaştırmada sahip olduğu önem de akılda tutulmalıdır. Bu alaylar savaş sebebiyle kurulmuş olsalar da toplumsal birliği sağlamada önemli bir sonuca sebep olmuşlar, Lowlands-Highlands arasındaki keskin psikolojik ayrımı ortadan kaldırmada önemli bir işlev yüklenmişlerdir. Ferguson'un da toplumların bütünlüğü görüşünde savaşın ve düşmanlığın rolünün bu düzeyde aşikâr olması hiç şüphesiz 1740'larda yaşadığı ordu ve savaş deneyimiyle ilgilidir.

Ferguson'ın insan doğası anlayışında önem arz eden bir diğer mesele ahlaki duygulardır. Toplumsallığı sağlamada önemli bir yeri olan ahlaki duygular her ne kadar çağdaşı Adam Smith'in ahlak felsefesinde olduğu kadar merkezi bir konumda yer almasa da sivil toplumun oluşumunu yaratan dünyevi bir temel olması bakımından önemlidir. Ferguson'a göre insanı yalnızca biyolojik bir varlık olarak değerlendirmek doğru değildir; zira insana mahsus duygular vardır. İnsanlar eğer yukarıda da bahsettiğimiz içgüdülerle bir araya geldilerse bu iyilikseverlik, arkadaşlık, dostluk gibi duygularla hareket ettikleri anlamına gelir. Ferguson da Hume gibi zarardan kaçınmayı doğal adaletin büyük yasası olarak nitelendirir. Mutluluğu yaymak ise ahlak yasasıdır²⁸. Bunlar tüm insanlığa içkin, evrensel özellikler olarak kabul edilir.

D. Ferguson'ın Zihin ya da Zekânın Nitelikleri Üzerine Görüşleri

Ferguson, David Hume'la benzer şekilde bazı tözlerin zihinde daha önceden sahip olduğumuz bilgiyle bir araya getirilip tasavvur edildiğini ileri sürer. Düşünüre göre bazı nitelikler olmadan var olan tözleri tasavvur ya da hayal edemediğimiz için her töze en aşına olduğumuz nitelikleri bağlama eğilimindeyizdir²⁹. Bu eğilimle insanın zihninde uzam, parçaların bitişikliği ve boyut gibi en yaygın olarak algılanan nitelikler, sonraki kavrayışlarında da tekrarlanır. Bunlardan tamamen farklı nitelikler tarafından bilinen nesnelerin dahi varlık kazanmaları için gerekli olan bu niteliklerle donatılmaları gerekir.

Düşünüre göre zihin yalnızca düşünce ve duygu nitelikleriyle bilindiği için boyut ve mekânı da buna atfetmeyi gerekli görürüz. Ancak zihinde, bunun anlama

²⁷ Hugh Trevor-Roper, "Gelenegin İcadı: İskoçya'nın Highland Gelenegi", **Gelenegin İcadı**, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 31.

²⁸ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 62.

²⁹ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, s. 65.

yetisi ve irade niteliklerinin üstünde, maddi olanlar da kavranmalıdır; fakat onun maddi niteliklerini, tasvirinde veya tarihinde onlara bir yer verecek kadar iyi bilemeyiz³⁰. Başka bir deyişle düşünür, insan bilgisi dışına çıkarak, soyutlamalar yoluyla, belli metafizik öğeleri töz olarak kabul ederek insan doğasına ulaşmak yerine, insan zihninde yer alan tözlerden -ki bunları da deneyim yoluyla elde ederiz- hareket ederek maddeyi anlamlandırmaya çalışır. Uzam ve mekânın olmadığı bir durum tasavvur edilemediğinden insan zihni tözlere bunları dahil eder. Bu bir anlamda Hume'un izlenimlerine benzer. Yine zihindeki bilginin imajlardan oluştuğunu iddia etmesi Hume'un izlenimlerini hatırlatır. Düşünüre göre zihinde bilgiyi oluşturan, zihnin bilincinde olduğu düşünceler ve kavrayışlar, gerçekte dışarıdan gelen küçük imajlardan oluşan bir koleksiyondur³¹.

Ferguson'a göre zihin, bilmeye ve eylemeye mukadder olduğundan yetileri anlama ve iradedir. Burada Thomas Hobbes'un zihnin yetilerine dair sınıflandırmasını kabul eder³². Bu sınıflandırmada bilişsel yetiler (*powers cognitive*) ve aktif yetiler (*powers active*) yer alır. Bilişsel yetiler anlama ya da bilgi ile sonuçlanan tüm işlemleri kapsar; irade ise seçme ve reddetme eylemlerini zihne kazandırır. Zihnin aktif yetilerini oluşturan irade, temel ve sonradan kazanılan eğilimleri, iyi ve kötü algısını, zihnin kendisi üzerindeki egemenliğini ve karar verme ve seçim yapma yetisini içerir.

1. Bilginin Kaynakları ve Oluşumu

Ferguson bilginin kaynaklarını dört başlıkla ifade eder³³. Bunlar; bilinç, algı, tanıklık ve çıkarımdır. Bunlardan bilinç ve algı, ilk ya da doğrudan kaynaklar; tanıklık ve çıkarım ise türetilmiş ya da ikincil kaynaklar olarak adlandırılır. Düşünüre göre bilinç, zihnin ilk ve en gerekli niteliğidir. Tanıklık ile diğer insanların algıladıkları ya da bildikleri şeylerin bilgisi elde edilir. Bilinç, algı ve tanıklıktan elde edilen bilgi, zihin için bir veri, bir öncülken; çıkarım bu öncüllerden ulaşılan sonuçtur.

Bilginin kaynaklarını bu şekilde dörde ayıran düşünür buradan bilgiye ulaşmada belleğin işlevine geçer. Ferguson'a göre her düşünce eyleminde zihin, zaman ya da mekânın bitişikliği, benzerlik veya neden-sonuç ilişkileri yoluyla

³⁰ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 66.

³¹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 72.

³² Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 68.

³³ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 77.

düşünceleri birbirine bağılı olarak elde eder³⁴. Bu da zihnın yeni bilgileri elde ederken farklı düşünceleri birbirleriyle bağlantılı hale getirmesine sebep olur. Zira düşünüre göre, süjelerin çoğulluğunu birlikte değerlendirdiğimizde yalnızca tekil nitelikleri ve her birinin özelliklerini kavramayız. Bunlar arasındaki benzerlik, analoji ya da karşıtlık gibi ilişkilere de bakarız³⁵. Söz gelimi bir elma, bellekte o nesneye ait çok sayıda başka niteliği de ortaya çıkarır. Bir nesne olarak elma, zihinde bitki yaşamı, tarım, toprak gibi çok sayıda nesneyi de uyandırır. Ferguson bunu şu sözlerle açıklar:

“Durumların veya koşulların birlikteliği, onları birlikte düşünme alışkanlığına yol açar. Böylece süjelerin herhangi bir tesadüfi kombinasyonu bizde birleşik bir kavrayışın objesini yaratır. Bir parçanın sunumu, bütünü sunumuna eşdeğerdir. Birbiriyle ilişkili iki veya daha fazla nesneden herhangi birinin ortaya çıkmasıyla sanki diğerleri de gerçekten oradaymış gibi heyecanlanırsınız.”³⁶

Bellekte, zihnın bitişiklik, benzerlik, neden-sonuç ilişkilerinden hareketle oluşturulan bilgi daha sonra soyutlama yoluyla genelleştirilir. Zihin, burada bellek yardımıyla biriktirdiği farklı nesnelerin ortak niteliklerini ortaya çıkarıp, soyutlama yoluyla genel bir fikrin doğmasını sağlar.

2. Zihin Teorisi

Ferguson’a göre zihinde inşa edilmiş teorilerin de fizik yasaları gibi gözlemlenmesi gerekir. Zira zihinsel sistem de kendi yasalarına sahiptir ve zihnın işlemleri içinde bazı olgular değişmezdir. Fizik yasalarına gözlem yoluyla ulaşılır; ancak zihin teorilerine daima gözlem yoluyla ulaşamaz. Düşünür için gözlem yoluyla ulaşamayan bu tür yasalar da ahlaki doğruluk ve otorite özelliklerini haizse yasa olarak kabul edilir. Burada dikkat çeken nokta, Ferguson’ın zihin teorisini ortaya koyarken bunu maddi obje ve süreçlere ilişkin yasalar üzerinden açıklayarak meşrulaştırma çabasıdır. Herkes için geçerli bir ahlak anlayışı tıpkı fizik biliminde kullanılan yöntemle ortaya çıkarılmalıdır. Fizik biliminin yönteminin yetersiz kaldığı noktalarda artık ahlaki doğruluk olarak adlandırdığı ve otorite kazanmış toplumsal normların kabul edilmesi gerektiğini ortaya koyar.

³⁴ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 99.

³⁵ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 107.

³⁶ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 139.

Zihnin tarihinden toplanan fiziksel yasa örnekleri olarak adlandırdığı yasalardan ilki kavramaya ilişkin yasalarıdır³⁷. Kavramaya ilişkin yasaları da üç başlık altında sınıflandırır. İlk olarak zihnin tarihinden ileri gelen fizik yasası, kendimizin bilincinde olmaktır. Kişinin kendi bilincinde olmasının anlamı; varlığının, faaliyetlerinin ya da iradesinin bilincinde olmasıdır. İkinci yasa nesnelerin algılanmasına dayanır. Her toplum nesneleri algılayışlarına göre birbirlerinden ayrılır. Dinsel törenlerin farklılığı, ortak yaşamda geçerli olan farklı görgü kuralları, dildeki çeşitlilik, makam, mevki farklılıkları, kılık kıyafetteki çeşitlilik bu algıdan ileri gelir. Üçüncü yasa bilincinde olduğumuz ya da algıladığımız nesneleri anlamakla ilgilidir. Fiziksel yasa örneklerinden ikincisi irade yasasıdır. İrade yasası da üç genel ilkeyle ifade edilir. Bunlardan ilki insanların sahip oldukları kendilerini koruma eğilimidir. Her insan, düşünürün *kendini koruma yasası* olarak adlandırdığı yasa sebebiyle bu eğilime sahiptir. Kendini koruma eğilimine doğuştan sahip olan insanın geçim araçlarına, sağlığa, güce, güzelliğe, yeteneğe, itidale, azme duyduğu arzu da bu eğilimden ileri gelir. İrade yasasının getirdiği ikinci ilke, yukarıda da bahsettiğimiz insanların topluma olan eğilimleridir. Bu yasanın temelinde bir toplumun üyesi olan bireyin, genelin mutluluğu ve refahını etkileyen meselelere katkı sunma isteği yatar³⁸. Son olarak üçüncü ilke, aşağıda değineceğimiz insanın ilerleyici doğasıyla ilgilidir. Düşünür bunu *değer yasası* ya da *ilerleme yasası* olarak adlandırır. Her insan kendini daha iyi hale getirmeye meyillidir. Düşünüre göre kavrama yasaları ve irade yasası, bu yasaların altında yer alan ilkelerle birlikte insan doğasını açıklar. Başka bir deyişle çeşitli farklılıklarla birlikte bunlar tüm insanlara içkin özelliklerdir. Bu özelliklerin her insanda bulunması ve bunların insanlık tarihine bir bakışla gözlemlenebilmesi düşünürü, bunları zihnin fiziksel yasaları olarak adlandırmaya ve *pnömatik* altında sınıflandırmaya yöneltmiştir.

İnsanda yer alan bu zihnin yasalarıyla çıkar, öykünme, gurur, kibir, dürüstlük, ahlaki tasvip gibi fenomenler de açıklanabilir. İnsanlar irade yasasının bir ilkesi olan kendilerini koruma eğilimi sebebiyle çıkarlarına yönelirler. Kavrama yasasının bir ilkesi olan nesneleri algılayışlarına göre çıkarlarını mülk ve servet kazanımına

³⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 63.

³⁸ Çeşmeli, “Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine”, s. 19.

yöneltirler. Yine rekabet, kıskançlık ve çekişmeler sebebiyle başka insanlara öykünmenin altında da bu yasalar yer alır. Düşünür, gururu olumsuz bir anlamda kullanır ve gururlu insanların diğer insanları küçümsediğini ileri sürer. Gurur, kibir ve bunlara zıt bir anlama sahip dürüstlük de irade yasasının ilkesi olan insanların toplumsal bir varlık olmalarından ileri gelir. Toplumsal hayatta insanlar diğer insanlardan bir onaylama görmek ve övgü almak adına kibir ve gurura başvururlar.

Burada Ferguson, ahlaki tasvibe özel bir yer ayırır. Ahlaki tasvip, insanın ilerleyici doğasının bir getirisidir ve değer yasası içinde anlaşılır. Ahlaki tasvip, toplumdaki bireylerin davranış ve eylemlerinin toplumdaki diğer bireyler tarafından onaylanması ve beğenilmesiyle bu davranış ve eylemlerin toplumsal normlara dönüşerek tedrici şekilde ahlak ilkeleri olarak anlaşılması anlamını taşır. Ahlaki tasvip, toplumsal kuralların ve hukukun oluşumu açısından da önemlidir. Bireyin davranışlarının onaylanması ya da onaylanmaması aşağıda değineceğimiz üzere alışkanlıklara sebep olacağından, toplumsal düzeni sağlayan normların oluşmasını da bu ahlaki tasvip sağlayacaktır. Ferguson'ın zihnin fiziksel yasalarını açıklaması ve ahlaki duyguların bu yasaların varlığı sonucunda ortaya çıktığını iddia etmesi, ahlakın insandan hareketle sağlam bir şekilde temellendirilmesi girişimidir.

3. İnsan Doğasındaki Eğilimler Üzerine

Ferguson, bilginin oluşumu ve kaynaklarını açıkladıktan sonra insan doğasında bulunan eğilimlere geçer. Düşünür burada esasen zihnin çalışma prensibini ortaya koyduktan sonra bunun insanı diğer canlılardan ayıran noktasına ulaşmaya çalışır. İnsan zihninin kendine özgü özellikleri yine insana özgü birtakım eğilimlerin de sebebi olacaktır. Düşünürün ahlak felsefesini, bilgi felsefesi anlayışından hareketle inşa ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Zira aşağıda göreceğimiz üzere bilginin insan zihninde oluşumu tamamlanmadan sivil toplumun ve modern devletin doğuşuna öncülük edecek ahlaki duygular ortaya çıkmayacaktır.

İnsanı, eylemlerinin yegâne güdüsü iştahları olan diğer hayvanlardan ayıran özellik, tekrarlayan deneyimleriyle genelleme yapabilme yetisidir. İnsan zihni, yukarıda bahsettiğimiz üzere soyutlama yapma gücüne sahiptir ve bu soyutlamalar yoluyla zihindeki bilgiyi genelleştirebilir. İşte insanı diğer hayvanlardan ayıran özelliği, deneyimleri yoluyla genelleme yapabilmesidir. Bu genelleme yoluyla

insanlık dünyada yaygın olarak kabul edilen ya da telkin edilen şeylere güvenerek görüşlerini oluşturur. Bunlar sık sık tekrar edilir, düşünülür, diğerlerinin otoritesinin üstünde, deneyimlendiğinde olduğu gibi aynı etkiyi yaratır. Böylece bu kavrayış her durumda eşit şekilde âdet haline gelir ve aynı etkiyi yaratır³⁹. Başka bir deyişle, soyutlama yoluyla elde edilen genel fikirler yaygın kabullere dönüşerek insanların alışkanlıklarını meydana getirirler.

Meydana gelen bu alışkanlıklar insanların servet, kişisel nitelikler, onur, rütbe, makam gibi ayrımlara dayalı anlayışlarını oluşturmalarını sağlar. Düşünüre göre insanların dinlerine ve ülkelerinin yönetimine olan saygılarının kaynağı da budur. İnsan, topluluğu takip ederek oluşturduğu bu alışkanlıkların reddedilmeye ya da sorgulanmaya başladığı yerlerde dahi yeni oluşan normlara aynı şekilde uyarak toplumsal değişmeyi de kabullenir⁴⁰. Yani toplumsal değişimde de otoritenin etkisiyle bir sürünün peşinde giderek değişime ayak uydururuz. Otoriteye itaat ya da başka bir deyişle mevcut normlara boyun eğme davranışı da insan açısından alışkanlıktan ileri gelmektedir. İtaatin etkileri, tedrici bir şekilde yasal bir anayasanın maddeleri haline gelmiş, bu maddelerin geçerliliği ilgili tarafların hiçbir tarafından alışkanlık haline gelmelerinden ötürü sorgulanmamıştır⁴¹. Başka bir deyişle, konvansiyonel olan toplumun kuruluşuna ait olan haline gelmiştir. İtaat bekleyen, itaati karşılığında itaat edenin can ve mal güvenliğini korumuştur. İtaat, geleneksel hale geldikten sonra yazılı hale gelmiş ve insanlar bunu sorgulamamıştır.

4. İrade ve Özgür Seçim

Ferguson, her sonucun bir sebebe sahip olması gerektiği aksiyomuna şüpheyle yaklaşır. Zira bu aksiyomun kendisi, iradenin özgür olduğu gerçeğinden ve hakikatlerin birbirleriyle tutarlı olmasından daha iyi bilinemez⁴². Her sebebin bir sonuca sahip olacağı aksiyomunun da aldatıcı olabileceğini öne sürer. Neden, sonuç ile ilişkilidir ve birbirinden ayrılmaz; ancak düşünüre göre kendi dışında hiçbir neden olmadan varoluş olabilir, çünkü istekli olan zihinden başka hiçbir neden olmadan irade

³⁹ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 1, s. 134.

⁴⁰ Ferguson, *a.g.e.*, C. 1, s. 135.

⁴¹ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 288.

⁴² Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 1, s. 153.

var olabilir. Başka bir deyişle seçme gücüne sahip olan zihin, varoluşunu neden sonuç ilişkisine dayanmayan bir durumdan, yalnızca iradenin varlığıyla elde edebilir.

Düşünüre göre insanın sahip olduğu ve zihnin yetilerinden biri olan irade, neden sonuç ilişkisine dayanmayan, zihnin kendisinde yer alan bir özelliktir. İrade zihnin doğrultusudur⁴³. Aktif yetiler arasında yer alan irade, insana, doğada eylemlerini gerçekleştirebileceği bir rota sağlar.

E. Ferguson’da Ahlak Biliminin Doğası ve Kökeni

Ferguson için doğal bilim ya da doğa bilimi, zihin tarihindeki tikellerin gözleminden ileri gelir. Bu gözlem, soyutlama ve genelleştirme yoluyla sistemin kapsamlı bir görünüşüne ya da şeylerin fiili durumuna öncülük eder⁴⁴. Düşünürün sınıflandırmasında doğa bilimi, bilişsel yetilerden ileri gelen bilginin elde edilmesi ve zihinde işlenmesine dayanır. İnsan zihnindeki bilgi, maddi dünyanın bilgisini vererek doğa bilimini oluşturur.

Ahlak bilimi ise bu sınıflandırmada iradeye dayanır. Yukarıda açıkladığımız üzere irade, insan eğilimlerini, iyi ve kötü algısını, zihnin kendisi üzerindeki egemenliğini ve karar verme ve seçim yapma yetisini içerdiği için ahlak bilimi, irade durumunu ve aktif yeti olarak adlandırılan şeyin diğer işlevlerini takip eder⁴⁵. Ahlak bilimi, insan doğasıyla, belirli mükemmellik ve kusur ölçütleriyle ve iyi ile kötü arasındaki ayrım meselesiyle ilgilidir.

1. Ferguson’da İnsanın İlerleyici Doğası

Ferguson’ın ahlak felsefesi içerisinde insanın ilerleyici doğası özel bir yere sahiptir. Düşünür için insanın sahip olduğu ilerleyici doğası tedrici şekilde gelişen, öznenin kendisinde bir ilerleme ilkesinden hareket ederek bir durumdan diğerine geçiş yaratan, yalnızca bir değişimden ibaret olmayan bir doğadır⁴⁶. İnsanın doğuştan sahip olduğu bu doğa, insanın toplumsal hayattaki gelişimini sağlar. Ferguson’a göre doğa durumu bu anlamda bir ilerleme halidir. Bu tedrici ilerlemeyi sağlayan deneyimdir.

Düşünüre göre insanın bilgisi geçmişin deneyiminde yatar, gelecek için oluşturduğu öngörüler ise doğa yasalarından çıkarılır. Doğa yasası, olgunun ya da

⁴³ Ferguson, **a.y.**

⁴⁴ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 157.

⁴⁵ Ferguson, **a.y.**

⁴⁶ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 190.

gerçeğin ne olduğunu ifade eden herhangi bir genel kuraldır⁴⁷. Bu anlamda düşünürün insana bakışı olumludur. İnsan, geçmişin deneyimlerinden hareket ederek kendi yolunu bulmaya, yeni icatlar ve başarılı çalışmalarla ilerleme sağlamaya yazgılıdır. Hobbes'un doğa durumu anlayışını eleştiren Ferguson, Hobbes'un iddia ettiği savaş durumunun ne durumda bir doğa durumu olarak varsayılabileceğini irdeler. Düşünüre göre insanların duyarlı olduğu tek durum bu değildir; zira ilkel toplumlara baktığımızda insanları savaşta olduğu kadar barış içinde buluruz. İnsanları doğa durumunda yalnızca savaş durumu halinde değerlendirmek oldukça gerçek dışıdır. Doğa durumu olarak varsayılan durumda insanları incelediğimizde onların birçok külfet ve zorlukla uğraştıklarını görürüz⁴⁸. İnsanların aralarında bir uyuşmazlık çıkana kadar barış içinde yaşadıklarını ve hayatlarına barış içinde devam ettiklerini varsaymak için pek çok neden vardır. Düşünürün insana bakışı karamsar değildir; ona göre insan ilerleyen ve gelişen bir varlıktır. Buradan çıkarılabilecek sonuç, insanın doğa durumunda süregelen bir savaş durumunda olmadığından hareketle ilerleyici doğasının doğa durumunda dahi var olduğudur.

Düşünür insanın doğa durumuna dair Hobbesçu perspektifi eleştirdikten sonra ilk ve en erken dönemlerde kurulan devletlerde insanların uyuşma ve arazi kuruluşlarla rahatladığını da kabul eder. Burada Ferguson, sosyal sözleşmecilere şüpheyi yaklaşıırken ilk devletin sözleşme özgürlüğü ve çeşitli kurumlarla insanları rahatlatıldığını öne sürmektedir. Sözleşme bir soyutlama, bir spekülasyondur. Gerçekleşmiş olma ihtimali vardır; ancak düşünürün de vurguladığı üzere Hobbes'un bakışındaki savaş durumuna ilkel toplumun her aşamasında ya da başka bir deyişle doğa durumunda her zaman insanın insanla savaşına rastlanmaz, barış durumu da oldukça yaygındır. Ferguson'a göre Hobbes'un bu savaş durumu varsayımı kanıtsız ortaya konulmuştur⁴⁹. Sözleşme varsayımı temelsiz olduğundan şüpheyi yaklaşılmalıdır. Brodie, sosyal devletten önce gelen bir doğa durumu anlayışını yaratan Hobbes ve Rousseau'nun görüşlerinin Ferguson tarafından araştırıldığını ve her iki görüşün de doğa durumu hakkındaki varsayımlarının deneysel kanıtlarla desteklenmediği için Ferguson tarafından reddedildiğini ileri sürer. Yazara göre

⁴⁷ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 11.

⁴⁸ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 1, s. 197.

⁴⁹ Ferguson, *a.g.e.*, C. 1, s. 198.

mevcut kanıtların insanları toplumda yaşayan varlıklar olarak göstermesi ve bu nedenle sosyal yaşamın insanlar için doğal olduğu sonucuna varması Ferguson için doğa durumunun sosyal olduğu düşüncesini doğurur⁵⁰. Ferguson’a göre devletin oluşumu, sözleşme hakkına ve toplumsal düzeni sağlayan kurumlara dayanır. Bu hem hukukun hem de bürokrasinin temellerini oluşturur. Bu açıdan hukukun depolitik iktidar yapısı burada da ortaya çıkmaktadır.

İnsanın ilerleyici doğası anlayışına göre insan toplum ve aklın kazanımları için yaratılmıştır. İnsan bu avantajlarından mahrum kalsa dahi kendi yolunu çizerek bunlara yeniden ulaşacaktır. Düşünür bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Eğer bu açılardan kusurlu bir başlangıçtan geldiyse, baştan beri kusurlarını gidermeye hazırdı; zaman içinde bunu gerçekten yaptı, kazandığı her avantajı geliştirmeye devam etti: Ve böylece ilerlemek, yine tekrar edebiliriz, ona göre doğanın durumudur.⁵¹”

İnsan, zekâ sahibi bir varlık olarak yaşamını ve eylemlerini geliştirebilme bilincine ve algısına, yaşamını daha iyi bir aşamaya yönlendirme yetisine sahiptir. Ferguson’a göre her ne kadar bu ilerleyici doğa insandaki hırsın da kaynağı olsa da insan, kendini iyileştirme konusunda oldukça samimidir⁵².

İnsanın ilerleyici doğasını bu şekilde doğal ve kendiliğinden tedrici şekilde gelişen bir süreç olarak gören düşünür, bu doğanın belirli yasalara göre işlediğini öne sürer. Ferguson’ın doğal hukuk anlayışının bariz bir şekilde ortaya çıktığı bu anlayışa göre insanın kendi üzerinde işleyen yasaların bilgisi, ona nasıl ilerleyeceği konusunda yönlendirme yapar ve ilerici doğasının yetkin olduğu avantajları hızlandırmasını sağlar⁵³. İnsan, bu doğa yasalarının bilincinde olmasa da bu yasalar onun etkin bir kişiliğe ulaşmasını, siyasal hayat içinde yer almasını, toplumsal varlığını oluşturmasını sağlar. Burada doğa yasası, insanı adeta bilinçaltında etkileyen bir yönlendirici gibidir. Ancak bu yasanın temeli metafizik ve dinsel öğelere değil, daha önceki insanların ve toplumların deneyimlerine dayanır.

İnsanın ilerleme arzusundan ileri gelen hırs duygusu, düşünürün ahlak felsefesi anlayışı içinde olumsuz bir anlam taşımaz. Hırs, sahip olunandan daha iyisini arzu etme ve kazanılan bir başarısının daha ötesine geçme anlamları taşıyan ilerlemenin

⁵⁰ Broadie, “The Rise (And Fall?) of The Scottish Enlightenment”, s. 371.

⁵¹ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, s. 199.

⁵² Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 200.

⁵³ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 201.

özel bir ilkesidir. Servet peşinde olma, sahip olunandan daha fazla mülk elde etme arzudur. Medeni toplumda bu, toplumun huzuru ve düzeni için daha eksiksiz ve daha etkili müesseselerin arzusunu, bilimde daha fazla bilgi arzusunu, güzel sanatlarda daha mükemmel ürün ve felsefede ise insan karakterine, eylemine ve kurumlarına uygulanabilir daha doğru ve başarılı tasarı arzusunu oluşturur⁵⁴. İnsanın arzuları onun ilerlemesini sağlayan arzulardır. Ferguson burada insan doğasında yer alan hırs, tutku, azim gibi duygulara atıfla her insanın bu duygulardan hareketle sahip olduğundan daha fazlasını istemesinin doğasının bir parçası olduğunu ileri sürer. Aslında bu görüş, bilhassa servet arzusu, toplumsal eşitsizliklere ve servet adaletsizliğine de insan doğasını öne sürerek meşru bir zemin hazırlar.

İnsanın bu yönde hareket etmesini alışkanlıkları veya yapılmış olanı tekrar yapma kolaylığı yönlendirir. Başka bir deyişle insanın ilerlemesini sağlayan hırslar, eylemlerimizin ahlaki alt yapısını oluştururken, eylemlerimizin doğrultusunu alışkanlıklarımız belirler. İnsan, ilk olarak bu eğilimle harekete geçmediğinden alışkanlık temel bir eğilim sayılmayacaktır; ancak alışkanlık da insan eğilimlerinden biridir ve doğa yasası olarak kabul edilir. Düşünüre göre; “canlı tabiatın organlarına zarar vermeden yapabildiği her ne varsa, eğer devam ederse, bir alışkanlık yaratacaktır.⁵⁵”.

2. Alışkanlıklar Üzerine

Ferguson insanın kazandığı alışkanlıkların sivil toplumda yönetim biçimlerine yönelik görüşleri oluşturduğunu öne sürer. Düşünme alışkanlıkları olarak açıkladığı bu tür alışkanlıklarda birey, siyasal toplumun bir parçası olarak yönetime olan itaatini, egemene olan bağlılığını, toplumdaki uyma davranışını bu alışkanlıklardan kazanır.

Ferguson, düşünme alışkanlıklarının yönetim biçimlerine dair algıyı yarattığını göstermek amacıyla, monarşi yönetim biçiminde tebaanın siyasi kurumların yararına ilişkin görüşüyle demokrasinin var olduğu bir toplumda yaşayan insanların sahip oldukları görüşü karşılaştırır. Bu farklılığın alışkanlık dışında başka bir sebebe dayanmadığını ileri sürer. “Asya'daki bayağı inancın Avrupa'dakinden bu kadar farklı olmasının nedeni nedir?⁵⁶” sorusunu sorar. Düşünüre göre, her ulusun farklı çağlarda,

⁵⁴ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 207.

⁵⁵ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 210.

⁵⁶ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 214.

hatta aynı zaman diliminde aynı ulusun halklarının farklı düşünme alışkanlıkları vardır. Bu alışkanlıklar, sorgulanmadan sürdürülür. Düşünür, buna ilişkin şöyle bir örnek verir:

“Müzik ve dans Yunanistan’da beceri olarak sayılırken Roma’da bunlara ayıp olarak bakılır... Kıta Avrupa’ında bir beyefendiye soylu olmanın ne olduğunu sorun. O, bunun, soylu atalarının nesillerinin sayısı ile kazanılacağını söyleyecektir. Erdem, soyluluk için doğum noksanlığını telafi edemez mi? Cevap, erdem, o sınıftaki bir beyefendiyi cazip kılabilir; ancak hiçbir erdem, bir köylüye veya bir kasabalıya, bir beyefendinin sahip olacağı kabule ilişkin asla hak veremez olacaktır.⁵⁷”.

Başka bir deyişle bir köylü ya da kasabalı, doğumla soylu olmadığı sürece ne kadar erdemli olursa olsun soyluluk kazanamaz. Ferguson bu örnekten hareketle bu kişiye görüşlerinin gerekçesini sorduğumuzda bu teklifi aşağılayarak reddedeceğini söyler. Demokratik bir yönetimde yaşayan yurttaşın ise aksine özgür doğan bir insanın, bir başkasından nasıl daha aşağı olması gerektiğini kavrayamayacağını ileri sürer. Burada bariz bir şekilde görülen, alışkanlıklarla birlikte insanların kazandığı görüşlerdir. Aynı çağda varlığını sürdüren iki ulustan birinde bir soylunun kendini bir köylüyle eşit kabul edememesinin, diğesinde ise eşitsizliğin düşünülmemesinin sebebi insanların deneyim yoluyla aktarılan bilgileriyle eylemlerinin bir alışkanlık haline gelmesidir.

Ferguson’a göre otoriteyi sağlayan da bu alışkanlıktır. Yönetim, her siyasal kurum altında, insanlar arasında hâkim olan düşünme alışkanlığına dayanır⁵⁸. Monarşide tebaa egemene ve üst sınıflara saygı duyar, aristokratik yönetimde bu saygı bir azınlığa karşı bir çoğunluk tarafından gösterilir, cumhuriyetlerde ise bu saygı devletin kendisine ve bununla yönetildiği hukuka karşıdır. Düşünüre göre tüm yönetim biçimlerinde egemenlik yetkiyle donatılmıştır ve şiddet de yönetimin otoritesini desteklemek için etkili bir silahtır. Ancak burada topluluğun düşünme alışkanlığı şiddet kullanımına karşıysa ya da bu eylemi bir adaletsizlik olarak algılıyorsa şiddet kullanımı, toplum bireylerini sindirmek yerine kendi savunmaları için birleştirecektir. Ferguson’a göre düşünme alışkanlıkları toplum yapısını, yönetim biçimlerini şekillendirir. Bu alışkanlıklar zaman zaman tiranlığın kabul edilmesini sağlasa da düşünür açısından toplumsal bağları ve insanların birlikte hareket etmelerini sağladığı için yararlıdır.

⁵⁷ Ferguson, a.y.

⁵⁸ Ferguson, a.y.

F. Ahlak Yasası Düşüncesi

Ahlak yasası, olanın değil olması gerekenin ifadesi, “nedir”in değil “ne olmalı”nın bilgisidir. Ahlak felsefesi ise ahlak yasalarının bilgisidir. Ferguson’a göre ahlak yasası, ilkelerine akılla ulaşılabilen doğal ilkelerdir⁵⁹. Ahlak yasası kendi içinde kaynağına, konusuna ve uygulanabileceği kişilere göre ayrılır. Kaynağına göre ahlak yasaları; doğal, temel ve sonradan kazanılan ya da anlaşılmaya dayalı ahlak yasalarıdır. Konularına göre ahlak yasaları; din ya da toplum yasaları, barış ya da savaş yasaları, politik, sivil yasalar ya da suç yasalarıdır. Uygulanacağı kişilere göre ahlak yasaları ise ulus yasaları veya belirli devletlerin yasalarıdır. Bu sınıflandırmadan düşünürün ahlakı hem bireyler arası ilişkilerin hem toplumsal yaşamın hem de siyaset ve hukukun temeline yerleştirdiği sonucu çıkarılabilir. Ferguson, ahlak yasası anlayışında “iyi” kavramını öne çıkarır. Düşünüre göre insan doğasına muktedir olan iyinin ifadesi doğanın insanlıkla ilgili ilk ve temel yasasını oluşturur.

1. Ahlak Biliminin Özel İlkesi Olarak İyi Düşüncesi

Ferguson, ahlak yasasına ayırdığı bölüme ahlakın özel bir ilkesi olarak gördüğü “iyi” kavramıyla başlar. Ahlak biliminde neyin iyi olduğuna dair genel ifadelerin oluşturulması ve ahlaki unsurların davranışlarla olan uyumu, iyi ve kötü ayrımıyla ifade edilir. Düşünür, bu ayrımı haz ve acı kapasitesine dayandırır. Düşünür bunu şu sözlerle ifade eder:

“İyi ve kötü terimleri zevk alma ve acı çekmeyi, mükemmellik ve kusuru, refah ve sıkıntıyı ifade etmek için kullanılan terimlerdir. Zevk alma ve acı çekme duyarlı bir doğanın zıt durumlarıdır. Mükemmellik ve kusur geliştirilebilir ve yenilikçi bir doğanın zıt durumlarıdır. Refah ve düşkünlük, en şanslı olanın bir tercihe sahip olmadığı birbirine bağlı ilişkilerin zıt durumlarıdır.”⁶⁰

İyi ve kötü, insan doğasında bulunan hazlar ve acılardan ileri gelir. Ferguson, haz ve acı kapasitesinin ya bedensel olduğunu ya da akılla ilgili olduğunu söyler. Bedensel haz ve acılar, doğrudan insanın biyolojik bir varlık olmasından ileri gelirken akılla ilgili haz ve acıları sevgi, nefret, neşe, umut, keder, korku gibi ahlaki duygular oluşturur. İyilik, bilgelik, zihin gücü insan doğasının başlıca mükemmellikleriyken; kötülük, akılsızlık, duygusallık, korkaklık kusurları oluşturur. Yani erdemler ve kusurlar da insan doğasına içkin iyi ve kötü tanımlarından çıkar. Refahı yaratan

⁵⁹ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 101.

⁶⁰ Ferguson, *a.g.e.*, s. 104.

koşullar; sağlık, eğitim, güvenlik, servet ve uzun yaşamken; düşkünlüğü yaratanları hastalık, ihmal, esaret, yoksulluk ve ölüm oluşturur. Burada iyi ve kötü kavramlarına yüklenen anlam, kavramların gönderme yaptığı meseleler, düşünürün perspektifinden bakıldığında öyle oldukları varsayılan, tüm insanlar için geçerli kabul edilen değerlerdir. Düşünüre göre ahlaki olarak iyi kabul edilen değerler, doğa yasasından ileri geldiği için insan doğasına içkindir.

Ferguson ahlaki iyi ve kötüye yönelik düşüncesini kendinden önceki felsefe yaklaşımlarından etkilenerek oluşturmuştur. En üstün iyinin arzuya sürükleyen şeylerden zevk almaya dayandığını öne süren Epikürcülerdir. Akademia ve sonrasında Peripatetik Okul mükemmelliği hazdan ayırarak mükemmelliğin iyi şeylerin değeri ya da derecesi bağlamında anlaşılması gerektiğini ileri sürmüştür. Stoacılar ise eylemle insanın eyleme geçme güdüsünü birbirinden ayırarak iyi ve kötünün insanın eyleme geçtiği aşamada oluştuğunu ileri sürmüşlerdir⁶¹. Düşünür, tüm bu düşünceleri kabul ederek ahlaki iyinin haz ve acı duygularından ileri geldiğini kabul eder, mükemmelliği oluşturan nitelikleri sıralar ve Stoacılar gibi insan eyleminin önemine vurgu yaparak ahlaki iyinin yarattığı toplumsal yaşamla kesişen erdemlere değinir.

Ahlaki iyi ve kötü tartışmasının temelinde her ne kadar kendinden önceki düşüncelerin etkisi hissedilse de ahlaki iyi ve kötüyü esas olarak belirleyen ahlak duygusudur. Ahlak duygusu, insanların bu duyguyla iyi ve kötüyü kavradıkları, erdemli davranışın ne olduğu bilgisine ulaştıkları duygudur⁶². Ferguson’ın ahlak duygusu düşüncesi, akılla duygular arasında bir dengeyi gözetir. Hume’dan farklı olarak ahlaki iyiye ulaşmada akıllı dışlayarak duyguları öne çıkarmaz. Ferguson’ın düşüncesi ahlaki iyiye ulaşmada hem akıldan hem duygulardan yararlanır; zira ona göre ahlak yasasına akılla ulaşılabilir, duygularsa erdemlerin temelini oluşturur. Ahlakın temel yasası olarak adlandırdığı yasada da ahlak duygusunun izleri görülür.

2. Ahlakın Temel Yasası ve Bu Yasanın Pratiği

Ferguson, ahlakın temel yasası olarak insanlık sevgisini görür. İnsanlık sevgisi, *iyilik yasası* olarak adlandırdığı yasayla eş anlamlıdır. *İyilik yasası*, insanın doğasında yer alan iyi niteliklerden ileri gelir. Düşünür, insanın özünde iyi bir varlık olduğundan

⁶¹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 109.

⁶² Mehmet Akif Altunışık, “Shaftesbury’de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 48, 2020, s. 359.

hareketle ahlak yasasının temelinde de iyiliğin ve insanlık sevgisinin bulunduğunu öne sürer.

Ahlakın temel yasası olan insanlık sevgisi ya da iyilik yasası zihne ve insanların dışsal eylemlerine ayrı ayrı uygulanabilir. Aşağıda göreceğimiz üzere bu uygulamadan toplumsal yükümlülükler ve hukuk çıkar. Ahlakın temel yasasının zihne uygulanışı, insan doğasında yer alan değerli nitelikleri ortaya çıkarmamızı, erdemin ne olduğunu öğrenmemizi, mutlu ve rasyonel bir doğanın tasvirini yapabilmemizi sağlar⁶³. Her insan, mutluluğa meyillidir. Mutluluğun temelini, insanın bir nesneye, Tanrı'ya ya da başka insanlara yönelttiği iyicil yakınlık oluşturur. İnsan zihninin mutluluğu kapsamlı şekilde kavrayışı onu dindarlığa, iyilikseverliğe ve içtenliğe yönlendirir. Yani insanın mutluluğa ulaşmasının yolunu, nesneleri arasında en yüce varlık olan Tanrı'ya olan bağlılığından sonra insanın toplumdaki diğer bireylerle ciddi birliktelikler kurması oluşturur. İnsan bu birliktelikleri kurarken de ölçülü olmalı, duygusallığa ya da aşırılığa kaçmamalıdır. Ferguson bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Bu yakınlık içten ve coşkuluya doğal olarak zihni aşağı derecede olan hazların, kişisel kaygıların ve korkuların dışlanmasına yönlendirir. Bu nedenle bu yakınlık bir ölçülülük ve metanet ilkesidir.”⁶⁴

Mükemmellik de insanların kendilerine yol gösteren bir kavrayıştır. Her insan mükemmelliğe ulaşma arzusuyla hareket eder; zira her insanın doğası ilerlemeye ya da gelişmeye meyillidir. Mükemmelliğin bir kılavuz olarak seçilmesi mutluluğu getirir. Ferguson, mutluluğun elde edilmesinde ölçülülüğe özel bir yer verir. Antik Yunan düşünürlerinin de kabul ettiği ölçülülük erdemi, Ferguson'ın ahlak felsefesi düşüncesinin her alanına sirayet etmiştir. Düşünür bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Toplumsal ve insanlık topluluğunun üyeleri olduğumuz görüşüne devamlı bir şekilde sahip olmak, Tanrı'nın elinde yarattıklarının iyiliği için araçlar olduğumuzu bilmek mutluluktur; şayet toplumun rahatsız üyeleriyle veya Tanrı'nın elinde isteksiz araçlarsak görevimizi terk etmek ve kendimizi mahvetmek için doğamıza en büyük karşı koyuşu gerçekleştiriyoruzdur. Epiktetos, “Ben Tanrı'nın beni tahsis ettiği konumdayım”, der. Bu düşünceyle bir insan her durumda mutlu olabilir; bu düşünce olmadan hiçbir durumda mutlu olamayacaktır.”⁶⁵

Burada düşünürün açık bir şekilde Epikür'den etkilendiği görülmektedir. Epikür'ün ahlak yaklaşımı, haz konusundaki düşüncesine dayanır. Ancak bu haz düşüncesi,

⁶³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 123.

⁶⁴ Ferguson, *a.g.e.*, s. 125.

⁶⁵ Ferguson, *a.g.e.*, s. 131.

hedonizm anlamında değildir; bedenin sağlıklı olması ve zihnin felsefede kullanılması anlamına gelir. Epikür'e göre haz, acıdan uzak olmak ve sağduyuya ulaşmaktır. Bu sayede onurlu bir hayata sahip olunabilir⁶⁶. Sağduyu gibi erdemlerin kaynağı ölçülülüktür ve ölçülülük felsefeden bile daha değerlidir; zira insana akıllı ve doğru yaşamayı gösteren ve öğreten ölçülülüktür⁶⁷. Ölçülülüğe yaptığı vurgu anlamında Ferguson'ın görüşü Epikür'le paraleldir. Ancak Ferguson, mutluluğa ulaşmada ölçülü olmanın yanında insanın Tanrı vasıtasıyla kazandığı konumundan da memnun olmasını gerekli görür. Böylece ahlakın temel yasası olarak adlandırdığı insanlık sevgisi ya da iyilik için mutluluk, bu mutluluğa ulaşmada mükemmelliğe ulaşma arzusu, bu arzuya ulaşmada ölçülülük ve Tanrı'nın insan için belirlediği konumu kabullenme gerekli hale gelir.

Ahlakın temel yasasının dışsal eylemlere uygulanması da yukarıda bahsettiğimiz zihnin sahip olduğu eğilimlerin dışsal formlara nasıl uygulanacağını gösterecek ve insan davranışlarının adalet çerçevesinde sınırlarının çizilmesini sağlayacaktır.

3. Ahlak Yasalarının Dışsal Eylemlere Uygulanması

Dışsal eylemler, zihnin duygulanımlarından ya da niyetinden bağımsız olarak hareket eden, bedensel eylemlerden ileri gelen eylemlerdir. Dışsal eylemleri zihinde gerçekleşen haz ya da acı, iyi ya da kötü düşüncesi yönlendirmez. Dışsal eylemler, sonucunda yarar ya da zararın ortaya çıkmasına sebep olan fiziksel davranışlardır.

Ferguson dışsal eylemleri, zihinde gerçekleşen ve ahlaki duyguların yardımıyla harekete geçirilen eylemlerden ayırarak bir tarafta aklın diğer tarafta toplumsal yaşamdaki eylemlerin yer aldığı düalist bir düşünce yaratır. Ancak her iki alanda da ahlak yasasının etkin olması gerektiğini öne sürer. Zira eğer ahlak yasası duyguları gerektiriyorsa ya da yasaklıyorsa, aynı şekilde kendisini oluşturan dışsal davranışları da gerektirmeli ya da yasaklamalıdır⁶⁸. Yukarıda bahsettiğimiz insanlık sevgisini oluşturan yasa bilgelikle, ölçülülükle ve cesaretle desteklenmiştir. Yasa, bu duygulara ve niteliklere uyan dışsal eylemleri de gerektirmeli ya da yasaklamalıdır. Yani ahlakın temel yasasının varlık kazanması için bu yasanın bizatihi kendisinin dışsal eylemlere

⁶⁶ Özcan, "Freedom of Will: Philosophical Genealogy of Legal Person", s. 5.

⁶⁷ Hande Tetik, "Epikuros'un Ahlak Felsefesinde "Mutluluk" Kavramı", İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 42.

⁶⁸ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 132.

ihtiyacı vardır. Ancak dışsal eylemler, temel ahlak yasasının zihne uygulanmasında olduğu gibi belli, genel geçer, evrensel bir standarda sahip değildir. Kimi toplumlarda takdire şayan gözüyle bakılan bir eyleme başka bir toplum bir suç olarak bakabilir. Her toplumda hırsızlığın, cinayetin ya da vatana ihanetin tanımları o ülkenin hukuklarında farklılık arz edebilir. Bir toplumda ahlaken iyi olarak bakılan şey bir diğerinde ahlaken kötüdür.

Ferguson, dışsal eylemlerin çeşitliliğinin farkındadır; bu sebeple bu çeşitliliğin sebeplerini inceler. Düşünüre göre dışsal eylemler niyet ve irade dışında hiçbir ahlaki niteliğe sahip değildir ve bu tür eylemlerin tanımında ahlaki iyi ve kötü ayrımı yapılmamalıdır. Bütün insanlar cesaretin ve iyiliğin iyi, fesatlık ve korkaklığın kötü olduğunu kabul ederler. Ancak dışsal eylemler söz konusu olduğunda bunlarda ahlaki iyi ve kötü nitelendirmeleri yapılamayacağından farklılıklar ortaya çıkar. Bu farklılıkların ilk sebebi olgunun farklı oluşudur. Her somut olgu farklı bir sonuç doğurur. Bir insanın öldürme suçunu işlemesi kendini savunma şartlarını taşıyorsa suç olarak addedilmeyecektir. Vakalar kişiye ve şartlara göre değişir. Ferguson bu çeşitliliği kabul eder ve her özel vakada insanların güvenebilecekleri tek istikametini bilge ve iyiliksever bir aklın muhakeme yeteneği olduğunu öne sürer⁶⁹. Başka bir deyişle vaka her durumda farklılık gösterebilir; ancak bilge ve iyiliksever bir aklın muhakeme yeteneğini takip etmek insanları ortak bir ahlak anlayışına yönlendirebilir. Bu farklılıkların bir diğer sebebi toplumsal tercihlerdeki farklılıktır. Her toplum farklı bir davranış tercihinde bulunur. Toplumsal ritüeller farklılık arz eder ve bu durum ülkelerin hukuklarına da etki eder. Ferguson, bu duruma yönelik, Eskimolarda babanın belli bir yaşta kendi çocuklarınca öldürülmeyi isteyebileceği ve Avrupa’da dul bir kadının ölmüş kocasının mirasına hak kazanırken Hindistan’da kocasının cenazesiyle birlikte yakılmak istediği gibi örnekler verir. Dışsal eylemlerdeki çeşitliliğin bir diğer sebebi yorum farklılıklarıdır. Yorum farklılıkları ahlaki değerlendirme ölçütlerinde çeşitlilik yaratır. Toplumda gelenek haline gelmiş ritüellerin sorgulanmaması, bu geleneksel normların dışına çıkanların ya da bu normlara riayet etmeyenlerin ayıplanması eylemlerin toplumca farklı şekillerde yorumlanması sonucu gerçekleşir.

⁶⁹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 135.

Düşünre göre yorum farklılığı, bir ülkenin bir diğerrinin ahlak anlayışını yargılamak için ortaya koyduğu bir kuralı ya da ölçüyü oluşturmaz.

Dışsal eylemlerdeki çeşitliliğin vakanın farklılığı, tercihlerdeki farklılık ve yorum farklılıkları sebepleriyle ortaya çıkması meselesi düşünürü dışsal eylemin temel yasalarını belirlemeye götürür. Başka bir deyişle eğer evrensel bir ahlak anlayışı oluşturulmak isteniyorsa ahlakın temel yasasının dışsal eylemlere uygulanmasında da evrensel bir ölçüt yakalanmalıdır. Düşünür de buna dışsal eylemlerin temel yasalarını oluşturarak ulaşmaya çalışmıştır. Zira bu yapılmazsa ahlak yasası dışsal eylemlere uygulanamayacak ve doğal olarak bir sonraki bölümde göreceğimiz hukuk da ahlak yasası ile temellendirilemeyecektir. Ferguson için dışsal eylemin ilk yasası gündelik meselelerde bireyin kendi ülkesinin ahlak anlayışını gözlemlemesi, ikinci yasası önemli meselelerde kamuoyu ve geleneğe karşıt olarak insanlık için iyi olanın seçilmesidir⁷⁰.

Dışsal eylemlerin kontrol altına alınması sebebiyle ahlakın iki çeşit yaptırımı vardır. Bunlar zorlayıcı yasanın yaptırımı ve yükümlülük yaptırımlarıdır. Zorlayıcı yasanın yaptırımları olarak adlandırılan yaptırımları, insanlara kendi haklarını veya diğer insanların haklarını savunmaları için verilen her türlü cebri araç oluşturur. Yükümlülük yaptırımı ise insanların tercihleri sebebiyle sergiledikleri davranışlarında düzgün bir şekilde davranmalarını sağlar⁷¹. Yani ahlak yasasının dışsal eylemlere uygulanışı gereklidir ve yasaklayıcıdır. İnsanların toplumsal davranışlarını yönlendiren ve günümüzde çoğunlukla maddi bir yaptırımı olmayan ahlak kuralları, din kuralları, görgü (nezaket) kuralları, örf ve âdet kuralları Ferguson'da yükümlülük yaptırımı olarak adlandırılan yaptırımlarla desteklenir. Maddi bir yaptırımı olan, hukuk kurallarını oluşturan yaptırımlar ise zorlayıcı (cebri) yasanın yaptırımları olarak adlandırılır. İşte hukuk da ahlak yasasının bir getirisi olarak zorlayıcı yasanın yaptırımı olan kurallardan oluşur.

4. Ahlak Yasasının Yaptırım Düzeni Olarak Hukuk

Hukukun ahlak yasasının bir yaptırımı olarak görülmesinin sebebi ahlak yasasının hukuka dair uygulamasının yasaklayıcı olması ve toplumsal düzenin

⁷⁰ Ferguson, **a.g.e.**, s. 139.

⁷¹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 141.

sağlanması adına dışsal eylemlerin kontrol altına alınması ihtiyacıdır. Ferguson’ın zorlayıcı (cebri) yasa olarak adlandırdığı yasanın ilkesi haksızlıklara karşı koyma ve bir kişiyi bir diğerine karşı zarar vermekten alıkoyma ile sınırlıdır.

Zorlayıcı yasa, her masum kişinin kendini koruma hakkına sahip olduğu varsayımından hareket eder. Kişi, kendi hakkını korumak için savunma yapma iradesini gösterebilir. Bu iradenin temeli kendini koruma içgüdüsünden ileri gelir ve meşruiyetini savunmanın sınırları saklı kalmak koşuluyla doğa yasasından alır. Düşünür buradan hareketle zorlayıcı yasanın ya da hukukun konularını haklar ve savunma araçları olarak ikiye ayırır.

a. Haklar

Ferguson hak kavramını, kişinin kendi rızası olmadan hiçbir değişikliğin yapılmaması gereken, kişinin bir eşyayla olan ilişkisi olarak tanımlar⁷². Burada hak, kişinin bir eklentisi mahiyetinde olup, bu eklenti kişinin bir varlık olarak kendisinde, mülkiyetinde ya da varlığının herhangi bir bileşeninde var olabilir.

Düşünürün hak anlayışında mülkiyetin önemli bir yeri vardır. Ferguson, kendinden önceki düşünürler gibi mülkiyetin ilk olarak işgal yoluyla kazanıldığını kabul eder. Mülkiyet, herhangi bir kişi tarafından ele geçirilinceye kadar herkese açıktır; herhangi bir kişi o eşyayı sahiplendiğinde artık o eşya ilk işgalcinin mülkiyeti haline gelir. Ferguson, Hobbes’un doğa durumunda “*tüm insanların şeyler üzerinde eşit hakları vardır*” görüşüne katılarak, işgal edene kadar hiç kimsenin hiçbir şey üzerinde hakkı olmadığını öne sürer. Bu işgal, başlangıçta tüm insanlara eşit şekilde açıktır; bir nesneye sahip olunduktan sonra, hiç kimse o nesnenin kullanımında ilk işgalciyi rahatsız etme hakkına sahip değildir⁷³. Ferguson’ın hakları açıklarken mülkiyete özel bir yer vermesi düşünürün hak sahipliğinde mülkiyete verdiği yerle ilgilidir. Buna göre, bir sonraki bölümde daha detaylı olarak açıklayacağımız üzere esasen hem hak sahipliği hem de zorlayıcı yasa ya da ahlak yasasının bir yaptırımı olan hukukun varlık sebebi mülkiyettir.

Ferguson hakları konularına göre ayni ve kişisel haklar olarak; kökenlerine göre doğal/gerçek ve yapay/tüzel ya da temel ve sonradan kazanılan haklar olarak

⁷² Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 2, s. 185.

⁷³ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 193.

ayırır. Kişisel haklar, kişilikte varlığını sürdüren, kişinin doğası ve bedeniyle ilgili haklardır. Aynı haklar, kişiden ayrı, eşya üzerinde bulunan haklardır ve bu tür haklar da üç şekilde elde edilir: Zilyetlik, Mülkiyet, Emir Verme. Temel haklar insanlıkla yaşıt haklar olup, herkesin kendini savunma hakkı olduğunu ve kimsenin bir başkasına saldırmaya hakkının olmadığını ifade eder⁷⁴. Sonradan kazanılan haklar ise insanların çeşitli şekillerde elde ettikleri haklardır. Ferguson sonradan kazanılan haklarda iki meselenin ortaya çıktığını öne sürer: İlki yukarıda da değindiğimiz ilk hak sahipliği ile ilgili, ikincisi hakkın devriyle ilgilidir.

Ferguson ilk hak sahipliğinde yukarıda da belirttiğimiz üzere işgali kabul eder. Bununla birlikte John Locke’la paralel şekilde emek üzerinde de durur ve emeği de ilk hak sahipliğinde işgalle birlikte kabul eder. Emeğe dair şunları söyler:

“Doğanın insan için sağladığı arzın kaynağı, iklim ya da toprağın herhangi bir durumunda, emektir. Emek olmadan toprak çorak ve her çeşit meta kullanım için çok ilkindir. Bir yurttaşın zenginliği verdiği emeğin miktarıyla ölçülebilir. Kişi diğerlerinin emeğine hâkim olursa, kendi emeğinden vazgeçebilir; ancak bir kişinin diğerinin emeğini elde edebilmesi için kişinin o emeğin ücretini ödeyebilmesi ve diğerinin bu işe alınmaya ihtiyacı olması gerekir.”⁷⁵

Düşünüre göre bir hakkın kaynağı olarak dikkate alınan emek, bir insanın herhangi bir işgal edilmemiş ve sahipsiz nesneyi kendi kullanımı için, imal etmesi, üretmesi, geliştirmesi anlamındaki çabadır⁷⁶. Ferguson, tüm insanların eşit düzeyde zengin olmaları durumunda kimsenin iş gücünü kiralamak istemeyeceğini iddia eder. Emek, hayatın tüketimlerini tedarik etmek için gerekli olduğu için eşit zenginlik varsayımında herkes kendisi için emek harcama durumuna gelir; böylelikle varsayılan bir eşitlik, herkesin servetini yalnızca kendi emeğinin meyvesine indirgeyecektir ve bu her insanı benzer ve eşit derecede fakir kılmak olacaktır⁷⁷. Buradan sınıf farklılıklarının ve toplumsal eşitsizliğin, emek sömürsü sebebiyle meydana geldiği sonucu çıkarılabilir. Her ne kadar filozofun bakış açısından insanlar arasındaki servet eşitliği varsayımında herkes kendi emeğini kullanmaya ve başkalarının emeklerini kullanmaktan uzaklaşmaya meylederek toplumun ve devletin fakirleşmesine sebep

⁷⁴ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 196.

⁷⁵ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 421.

⁷⁶ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 207.

⁷⁷ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 422.

olacaksa da ifadenin mefhum-ı muhalifinden (*argumentum e contratio*) zenginliğin emek sömürüsü yoluyla ortaya çıktığı söylenebilir.

İşgal ve emek yoluyla sonradan çeşitli hakların kazanıldığı düşüncesi toplumsal sözleşme düşüncesini de bu yolla dışlayacaktır. Ferguson'a göre sözleşmeden önce hiçbir hak ve yükümlülüğün olmadığını varsayarsak herkesin kendini savunmak için doğuştan sahip olduğu bir hak veya bu hakka tekabül eden her kişinin zarardan kaçınma yükümlülüğü hakkında yaygın olarak söylenen her şeyden vazgeçilmelidir⁷⁸. Toplumsal sözleşme düşüncesinin kabul edilmesi durumunda temel ve sonradan kazanılan haklar arasında yapılan ayırım ortadan kalkar; insanların tüm hakları, kişisel ya da aynı olsun, sonradan kazanılan haklar haline gelir. Oysa Ferguson, temel haklarla sonradan kazanılan hakları birbirinden ayırarak kendini savunma ve başkasına zarar vermemeyi temel haklar arasında sayarak bunları doğal yasadan çıkarır. Bu sebeple toplumsal sözleşme düşüncesi haklar sınıflandırması açısından da yerinde değildir.

(1) Aynı Bir Hak Olarak Emir Verme Hakkı

Ferguson'ın haklar sınıflandırmasında emir verme hakkı (*the right to command*) aynı haklar arasında yer alır. Emir verme hakkı, toplumdaki sınıfsal eşitsizliklerin yansımalarından ileri gelen, bireyler arasında üst-üst ilişkisi yaratan, bir tarafın bir hizmet sunmakla diğer tarafın bu hizmetin karşılığını çeşitli şekillerde ödemekle yükümlü olduğu bir haktır. Efendi ile hizmetçi arasında, egemenle halk arasında kurulan ilişki böyle bir ilişkidir.

Ferguson'ın düşüncesinde emir verme hakkı bireyler arasındaki ilişkiyle sınırlı değildir; devletle birey arasındaki ilişkiye de uzanır. Güçlü olanın diğerini zarardan korumak için emir verme hakkı vardır. Devletlerde de emir verme hakkı egemenin otoritesini koruması açısından kabul edilir. Bu hakkın olmadığı bir yetki de olabilir; ancak bu *de jure* değil *de facto* yönetim olarak adlandırılır⁷⁹. O halde mülkiyet ve zilyetlikle beraber aynı haklar içerisinde zikredilen emir verme hakkı aslında devletin oluşumunu meşrulaştıran bir kavramdır. Bunu düşünür şu sözlerle ifade eder:

“Gerçekten de İlahi Takdir'in tesisi ve özgün bir bağımlılık ve yetki ayrımıyla, her toplumda *de facto* hükümet vardır. Taraflar anlaşılırsa bu *de jure* yönetime dönüşür.

⁷⁸ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 221.

⁷⁹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 244.

Örneğin korumayı kabul ederse, kamusal güvenlik için olumlu destek ve hizmet vermeyi de kabul eder. Bu tür bir anlaşmanın her bireyi bağlaması için herkes kendi açısından rıza vermelidir. Zira, doğal hukuk gereği, hiç kimse bizzat kendisinin veya bu maksatla görevlendirilen temsilcisinin muvafakati olmaksızın akitle bağlı olamaz.⁸⁰”

Emir verme hakkının oluşumunu sağlayan, insanlar arasındaki bağımlılık ve yetki ayrımıdır. Bu sebeple her toplumda emir verme hakkı bulunur. Emir verme hakkının varlığı, emir verilen tarafından açıkça kabul edilmediği sürece devletin yönetimi *de facto*dur. Başka bir deyişle, devlete itaat yükümlülüğünün kabul edilmediği toplumlarda dahi *de facto* da olsa bir yönetim vardır; bu kabul edildiğinde artık *de jure* yönetime geçilir ve emre tabi olanlar da çeşitli yükümlülüklerle sahip olurlar.

Ferguson’ın düşüncesi toplumsal sözleşme düşüncesi ile karıştırılmamalıdır. Zira düşünürü göre emir verme hakkının dayandığı rıza, yönetimin kurulmasından önce değil, fiili bir iktidarın makul uygulaması altında elde edilebilir. Topluluk içindeki her kişi, geleneksel bir korumayı kabul etmekle, bağlılık göstermekle ve boyun eğmekle yükümlü hale gelir⁸¹.

Burada savunma hakkına verilen önem daha da anlaşılır hale gelir. Ferguson’a göre devleti bir sözleşme ile açıklamak doğru değildir. Zira sözleşmenin kurulabilmesi için tarafların rızaları gerekir. Oysa emir verme hakkı, mülkiyet ve zilyetlikte olduğu gibi aynı haktır ve devlete savunma hakkı için bu rıza verilmiştir. Karşılığında da kamusal güvenlik için hizmetler sunulur. Nasıl ki efendi ile köle arasında bir sözleşme ilişkisi yoksa, devletle yurttaş arasında; egemenle tebaa arasında da bir sözleşme ilişkisinin kurulması mümkün değildir. Sözleşmenin şartları vardır, oysa bu taraflar arasında var olan ilişkiyi sağlayacak bir sözleşme ilişkisi değildir; zira şartlar sağlanmaz. O halde sözleşme teorileri saçmadır. Mesele haklar üzerinden anlatılmalıdır.

Emir verme hakkı bir temel hak olmadığından düşünür bu hakkı bir toplumsal sözleşme üzerinden değil, taraflar arasındaki bir anlaşma üzerinden gerekçelendirir⁸². Ancak düşünür burada açık ve zımni anlaşma ayrımını tutarlı bir şekilde gerçekleştirmediği için eleştirilebilir. Bireyler arasındaki emir verme hakkı, toplumsal sınıf farklılıklarından ve eşitsizliklerden ileri gelir. Burada kurulan ilişkide toplumsal

⁸⁰ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 245.

⁸¹ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 2, s. 245.

⁸² Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 290.

hiyerarşide gücü elinde bulunduranların avantajlı konumları dolayısıyla çoğunlukla bir anlaşma olmasa da açık ya da zımni bir anlaşmayla emir verme hakkı ortaya çıkabilir. Efendi ile hizmetçi arasındaki ilişki böyledir. Burada asıl sorun devlet ile tebaa arasındaki ilişkide ve bunun temellendirilmesinde ortaya çıkar. Ferguson devlet ile tebaa arasındaki emir verme hakkını, toplumların oluşumundan sonra konvansiyonel olanın yasal hale gelmesiyle ve yönetenle yönetilenin karşılıklı hak ve yükümlülüklerle sahip olduklarından bahisle açıklar. Yani emir verme hakkı, toplumsal alışkanlıklardan ileri gelmiştir. Ne var ki burada emir verme hakkını kuran bir sözleşme yoktur. Oysa düşünüre göre bu hak taraflar arasındaki bir sözleşmeyle ya da hakkın kaybedilmesi yoluyla kazanılır. Bireyler arasında geçerli olabilecek bir hakkın bireyle devlet arasındaki ilişkiye genişletilmesi düşüncenin tutarsız bir hale gelmesine sebep olmuştur. Egemenle yönetilen arasındaki ilişkiye dair bir sonraki bölümde göreceğimiz düşünürün “*An Essay On The History Of Civil Society*” (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme) eserinde öne sürdüğü iddialar daha tutarlıdır.

b. Savunma Araçları

Hukuk düzeni içinde yer alan hakların etkili bir şekilde korunabilmesi savunma araçlarının varlığına bağlıdır. Ferguson, bir hakkın etkili ve gerekli bir şekilde korunabilmesi için hakkın korunması amacını taşıyan savunma yasası olarak adlandırdığı bir yasaya başvurur. Savunma yasasına göre bir hakkı zedelenen kişi çeşitli durumların varlığında bu yasaya başvurarak hakkını savunabilir. Ferguson savunmaya dair şunları söyler:

“Her kişi kendini ve kendi türdeşlerini savunmaya hak sahibi kılınmış olarak, şiddete dayalı herhangi bir haksızlığı geri püskürtebilir ve haksızlıkların yasaklanması doğanın birinci zorunlu yasasıdır.”⁸³

Haksızlıkların yasaklanması ve insanın kendini korumaya hak sahibi olması doğal hukukun getirileri olarak görüldüğünden her kişi kendini ve toplumdaki diğer bireyleri savunma hakkına sahiptir.

Savunma yasası üç maddeyi kapsar: Bunlardan ilki beklenen bir haksızlığın yok edilebileceği, bir diğeri ortaya çıkan bir haksızlığın püskürtülebileceği ya da bertaraf edilebileceği, sonuncusu ise verilmiş bir zararın tazmin edilebileceğidir⁸⁴. Düşünüre

⁸³ Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, s. 143.

⁸⁴ Ferguson, *a.g.e.*, s. 145.

göre bir haksızlığın gerçekleşmesi muhtemelse birey hukuka başvurmaksızın bu haksızlığı önleyebilir, haksızlık gerçekleşmeye başladıysa bunu etkin araçlarla önleyebilir ve haksızlık gerçekleşiyse bunun düzeltilmesini isteyebilir. Ancak savunma yasası, karşı tarafa gereksiz yere zarar verecek herhangi bir yöntemin kullanılmasına izin vermez. Bu anlamda savunma yasası, ahlak yasasının bir yaptırımı olan hukukun sınırlarını çizdiği ve bireye bir koruma alanı yarattığı yasadır. Savunma yasasının hukukun konularından birini oluşturması, düşünürün haklara ve bu hakların korunmasına verdiği önemle ilgilidir. Her bireyin haklarını korumak için savunma araçlarına başvurması düşünürün mülkiyete verdiği önemle de açıklanabilir. Mülkiyet aynı bir hak olarak görüldüğünden bu hakka yönelik her saldırı da hukukun koruması altında olmalı, birey hakkın ihlaline yönelik her türlü eyleme müdahale edebilmelidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ADAM FERGUSON’IN SİVİL TOPLUM DÜŞÜNCESİ VE HUKUK ANLAYIŞI

A. Sivil Toplum Kavramı ve Kavramın Dönüşümü

Adam Ferguson’ın sivil toplum anlayışını incelemeye geçmeden önce sivil toplum kavramının düşünürün yaşadığı dönemde ne anlama geldiği irdelenmeli, izleyen şekilde sivil toplum kavramıyla düşünürün neyi ifade etmeyi amaçladığı ortaya konmalıdır. Zira günümüzde “sivil toplum” kavramının anlamıyla, on sekizinci yüzyılda kavramın ifade ettiği anlam birbirinden farklıdır. Sivil toplum kavramı, zamanla değişikliklere uğrayarak başta sahip olduğu anlamdan uzaklaşmış, devlet ve siyasal iktidar ile özel alan arasında yer alan, çeşitli mekanizmalarla devleti baskılayarak kamusal bir baskı alanı yaratan örgütlü toplulukları ifade eder olmuştur. Günümüzde sivil toplum, devletin vatandaşı olmaktan farklı bir anlama gelen, devlet içindeki hükümet dışı “bağımsız” toplulukların kendilerini devlete karşı savunmalarını meşru gören bir anlayış dile getirmektedir. Bu anlayış, toplumsal çatışmaların sivil toplumdaki özgürlüğün sebebi olduğunu ve devletin bu çatışmaları önleyici faktör olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya koyar¹. Oysa on sekizinci yüzyılda düşünürün de kullandığı anlamda sivil toplum, siyasal karar mekanizmalarında yer alan, devletin sınırlı fonksiyonları dışında siyasetin belirleyicisi olan ve siyasal toplumu oluşturan bireyleri ifade etmektedir.

On sekizinci yüzyıldan önce sivil toplum anlayışı, Hobbes, Locke ve Rousseau gibi sözleşmecî düşünürlerin çeşitli farklılıklarla birlikte doğa durumu anlayışlarından hareketle kurumsal bir topluma geçişte devlet öncesi toplumun mevcut durumunun karşıtı² bir oluşum sürecini yansıtır. Bu süreçte sivil toplum, devlet ve siyasal toplumla eş anlamlı şekilde kullanılır. Hobbes’un anlayışında sivil toplum, toplumsal bütünleşme için devlet iktidarına ihtiyaç duyar. Locke ise devletin rolünün kısıtlanmasını savunur. Rousseau, özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla doğa durumundan çıkılarak sivil topluma geçildiğini öne sürerek devletin rolünü, birey ile

¹ Meltem Dikmen Caniklioğlu, *Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2007, s. 19.

² İlyas Doğan, *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*, 4. bs, Ankara, Astana Yayınları, 2015, s. 71.

toplum arasındaki bağları inşa etmesi olarak açıklar³. Ferguson'ı etkileyen düşünürlerden biri olan Montesquieu de Roma geleneğindeki özel hukuk ve kamu hukuku alanları ile sözleşme yaklaşımını birleştirerek, siyasal hukukun yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi, özel hukukun ise toplum üyelerinin diğer toplum üyeleriyle olan ilişkilerini düzenlendiğini öne sürer⁴. Hobbes'ta devlet ile sivil toplum özdeşliği daha belirginken, diğer üç düşünürde sivil toplum sert bir şekilde olmasa da devletten ayrı bir alan olarak düşünülür. Ancak tüm bu düşünürlerde sivil toplum, devletle birey arasında yer alan üçüncü bir özerk grup değil, zaman zaman devletle de bütünleşmiş olan siyasal toplumun bizatihi kendisi olarak vücut bulur. Başka bir deyişle, sivil toplum 18. yüzyıla gelinceye değin devlet iktidarını sınırlandıran, ticari faaliyetlerin özgürlüğünü sağlayan, devlet müdahalesinin sınırlı olduğu bir alanı ortaya koymamıştır⁵. Yalnızca devlete ait olmayan alanla devlete ait olan alanı belirlemeye çalışarak, doğal haklar anlayışıyla devletin bu haklara ne oranda müdahale edebileceğini, hangi noktada hukuki meşruiyetin dışına çıkabileceğini belirterek⁶ devletten özerk bir sivil toplum anlayışının temelini oluşturmuştur.

18. yüzyıla gelindiğinde sivil toplum anlayışında, toplumun devletten ayrı ve kendine ait ilkeleri olan bir alan olarak düşünülmesiyle birlikte büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Daha önceki düşünürlerin aksine bu dönemin düşünürleri, sivil toplumu doğa düzeninin karşıtı olarak değil, feodalizmin ve despotizmin karşıtı olarak görmüşlerdir⁷. Yaşanan bu dönüşümün esas sebebi bu yüzyıldaki siyasal değişimler ve güçlenen bir sınıfın varlığıdır. Önceki bölümde İngiltere ve İskoçya örnekleri üzerinden açıklamaya çalıştığımız feodalizmin dönüşümü, ticari kapitalizme geçiş ve burjuva sınıfının güçlenmesi gibi sebepler, devlete olan bakışı da değiştirerek yeni bir sivil toplum anlayışının doğuşuna öncülük etmiştir. Siyasal gelişmelerin yanında,

³ Gülgün Erdoğan Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi: Türkiye Örneği**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001, s. 35.

⁴ Erdoğan Tosun, **a.g.e.**, s. 33.

⁵ Mark Neocleous, **Sivil Toplumu Yönetmek Devlet İktidarı Kuramına Doğru**, çev. Bahadır Ahıska, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2013, s. 17. Neocleous'a göre Hegel'den önce "sivil toplum" ve "devlet" terimleri özdeşleşmekteydi. Bu, sivil toplumun bir üyesi olmanın devletin bir üyesi olmak anlamını taşıyordu. Devletle sivil toplum arasındaki ayrım ancak Adam Ferguson'ın *An Essay on the History of Civil Society* kitabı gibi çalışmalarla ortaya çıkmaya başlamıştır.

⁶ Doğan, **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**, s. 79.

⁷ Hüsamettin İnaç, Selami Erdoğan, "Farklı Kuramsal Perspektifler Çerçevesinde Sivil Toplum Tartışmalarının Karşılıklı Analizi", **Akademik Bakış**, No: 11, 2007, s. 3.

Aydınlanma düşüncesi de bu yeni anlayışa destek vermiştir. Artık bireyi, toplumu ve doğal hukuku dünyevi bir bakış açısıyla yorumlama dönemi başlamıştır. Burjuvazinin sahiplendiği bu seküler doğal hukuk anlayışı, mutlak egemen kralların meşruluk iddialarını da sarsmıştır⁸. Artık yöneticilerin Tanrısal bir otoriteye sahip oldukları iddiası yerine toplumun onayına ihtiyaç duydukları düşüncesi gelişmiştir. Egemenin sınırsız yetkisine karşı hükümetin sınırlı bir alanda faaliyet yürütmesi gerektiği anlayışı ortaya çıkmıştır. Sivil toplum, Batı mutlak monarşilerinin güç ve çabalarına rağmen kontrolünden kaçan ve özerk bir sürecin şekillenmesini sağlayan güç haline gelmiştir⁹. Zira artık ekonomi ve ticari toplum devletten ayrı bir sivil toplum alanıdır. Bu alanda burjuvazinin özgürce hareket edebilmesi özerk bir toplumsal alanın varlığına bağlıdır. İşte 18. yüzyıla hâkim olan düşünce; devletin piyasa mekanizmasına müdahale etmediği, ticaretin özgür koşullarda yerine getirildiği, devletin özel bireyler arasındaki sözleşmeleri garanti altına alma, iç ve dış barışı koruma, toplumun genel sosyal gelişimine belli ölçüde kolektif yönetim kazandırma gibi belirli alanlarda faaliyet yürüttüğü¹⁰ ve bunun hukuk düzeni yoluyla sağlandığı bir sivil toplum alanıdır. Artık “sivil toplum” terimi burjuvazinin özgürleşmesi ve feodal egemenlik anlayışından uzaklaşma anlamında kullanılıyor olmuştur¹¹. Bu sivil toplum anlayışı, doğal olarak toplumsal refahın gerçekleşmesini sağlayacağı düşünülen, ticaretle uğraşan özel mülk sahiplerinin çıkarlarına hizmet eden bir anlayıştır. Adeta bir piyasa alanını tanımlayan bu sivil toplum alanı, devletin müdahaleci olmayan koruması altında mülkiyet ilişkilerinin özgürce geliştiği bir alandır ve bireyler arasındaki özel ilişkinin siyasal otoriteden ayrı bir alanda tutulmasıyla birey özgürlüğü ve mülkiyet özgürlüğü de güvence altına alınacaktır¹².

18. yüzyıl düşünürleri sivil toplumu kendilerinden önceki yüzyıllarda yaşamış düşünürlere göre daha özerk bir alan olarak tasarlasalar da bu alanın devlete karşıt bir alan olmadığı ortadadır. Düşünürlere göre sivil toplum esasen despotik ve mutlakiyetçi yönetimlere karşı inşa edilmiştir. Erdoğan bu durumu şu sözlerle açıklar:

⁸ Doğan, *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*, s. 67.

⁹ Caniklioğlu, *Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, s. 15.

¹⁰ Justin Rosenberg, *The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist Theory of International Relations*, London, Verso, 2001, s. 126.

¹¹ Doğan, *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*, s. 73.

¹² Cemal Bali Akal, *Sivil Toplumun Tanrısı*, 2. bs, İstanbul, Engin Yayıncılık, 1995, s. 31.

“Sivil toplumun, egemenin bağışından bağımsız bir varlığı, kendi örgütleri ve ilkeleri vardı; ama toplumun zorunlu olarak kendini yönetme ve örgütleme yeteneğine sahip olduğu düşünölmüyordu. Aslında güçlendikçe ve yapıları çeşitlendikçe sivil toplumun devlet tarafından düzenlenmeye daha fazla ihtiyacı oluyordu. Bu düşünürlerin emin olmak istedikleri nokta, düzenlemeyi yapan devletin “doğru” turu idi; yani sivil toplumun içinde ortaya çıkan çatışan talepleri çözmek yanında, vatandaşların haklarına saygı göstermesiydi.¹³”

Aydınlanma düşünürlerinin asıl korkuları merkezi iktidarın gücü kötüye kullanmasıydı. İşte burada sivil toplum, bu kötüye kullanmaya karşı bir araç olacak, ticaretin ve gelişmenin önündeki engelleri ortadan kaldıracaktı.

Sivil toplum kavramını ilk kez eserinde başlık olarak kullanan düşünür Ferguson’ın kavramı iki anlamda kullandığı söylenebilir¹⁴. İlk olarak düşünür sivil toplum ifadesiyle ticari toplumdaki bireysel çıkarlar sebebiyle bireyler arasındaki rekabet ortamını belirtmeyi amaçlar. Kavramın sahip olduğu ikinci anlam, uygarlık düzeyi gelişmiş, hukukun meşruiyetin ölçütü olduğu, örgütlü ve eğitim düzeyi yüksek olan modern toplumdur. Düşünürün yaşadığı yüzyıl, tarımsal kapitalizmin dönüştümü, toplumsal örgütlenme ve sınıfsal farklılık biçimleri dikkate alındığında sivil toplum kavramının yeni bir toplum anlayışını yansıttığı ortaya çıkacaktır.

B. Adam Ferguson’ın Sivil Toplum ve Hukuk Anlayışı

1. Ferguson’ın Yöntemi ve Epistemolojisi

Adam Ferguson’ın “*An Essay On The History Of Civil Society*” (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı eseri, düşünürün sosyoloji tarihine önemli bir katkı sunduğu ve bu eserle ilk sosyologlar arasında sayıldığı eserdir. Ferguson, bu eseriyle gelişme sosyolojisi kurmaya, herhangi bir toplum yapısındaki unsurları açıklamaya, toplum yapısındaki çeşitlilikleri ve değişimleri göstermeye çalışmıştır¹⁵. Düşünür, eserine “İnsan Doğasının Genel Özellikleri” bölümü ile başlar. Bu bölümün ilk kısmında doğa durumuna dair görüşlerini dile getirir. Bölüm, hem düşünürün kendinden önceki düşünürlerin doğa durumu görüşlerini eleştirmesi hem de çalışmada ve kendi felsefesinde kullanacağı yöntemi açığa çıkarması açısından önemlidir. Doğa

¹³ Mustafa Erdoğan, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, 2. bs, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1998, s. 219.

¹⁴ İlyas Doğan, **Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2002, s. 72.

¹⁵ Macrae, “Adam Ferguson 1723-1816”, s. 253. Yazar, Ferguson’ın ilk sosyolog olduğunu iddia eder. Sosyoloji, Ferguson’la başlamıştır; zira sosyolojik genellemelerin öneminin realitede değil ama soyut planda akılcı bir inşa işi olduğunu Ferguson keşfetmiştir.

durumu, elimizdeki kısıtlı antropolojik veriler dışında ilk insanların yaşayışlarına ve yaşayışlarının topluma nasıl evirildiğine ve nihayet toplumların doğuşundan sonra devletin nasıl oluştuğuna dair bir düşüncenin geliştirilmesi için ortaya konan bir spekülasyondur. Doğal durum ya da doğa durumunun bir spekülasyonla açıklanmasının sebebi, ilkel toplumdan devlet aşamasına geçişte o toplumda bulunan insanların hangi saiklerle hareket ettiklerinin tam olarak bilinmemesidir. Ferguson da eserinin bu kısmında bazı yazarların insanı, tutkularına yer vermeksizin, yalnızca onu diğer hayvanlardan ayıran kabiliyetleri, kavrayışı ile tasvir ettiklerini; diğer bazı yazarların ise insanı rekabet halinde, birbiriyle kavga içinde bir savaş durumunda tasvir ettiklerini belirtir. Ferguson her iki görüşü de eleştirir. Ona göre asıl ilgilenmemiz gereken konular, insan karakteri ve insanın mutluluğunun üzerine kurulduğu yasalar ve düşünsel sistemdir.

Ferguson'a göre her bir canlı bireyin tarihi, davranışının içinde biçimlendiği şartlardan itibaren ele alınmalıdır. Söz gelimi toplumdan yalıtılmış şekilde, bir ormanda yaşayan insan, insan doğası üzerine olsa olsa münferit bir örnektir. Zira, tıpkı ışıgı görmemiş bir gözün, sesi işitmemiş bir kulağın kendi işlevlerini gerçekleştirebilecek dışsal etkiye maruz kalmamalarından ötürü bozukluklar sergileyebilmesi gibi bu insan da toplumdan uzak kaldığı için topluma ilişkin duygulanımlardan uzak olacak, normal bir insan gibi kavrayışa ve duygulara sahip olamayacaktır. Yani, diğer bir deyişle, yalıtılmış bir hayat yaşayan insan, insan olmanın getirisi olan özelliklerden yoksun olacağı için insan doğası adına genel bir karakteristiği yansıtamaz. Burada esasen Ferguson'ın insanı tıpkı Aristoteles'in ifade ettiği üzere bir *zoon politikon* olarak gördüğü anlaşılabilir. Ona göre toplumsallık insan doğası için olmazsa olmaz koşullardan biridir. Bunun da sebebi düşünürün tarihe yaptığı vurgudur. İnsanlık tarihi öğrenilmeden insan karakteri anlaşılamaz. Ona göre "insanlık her zaman varlığını sürdürmüş olduğu şekliyle gruplar halinde düşünülmelidir"¹⁶.

Diğer hayvan türleri insanlardan farklı olarak bebeklikten olgunluğa doğru ilerler ve mükemmelliğe ulaşır. Ancak insan türünde, türün kendisi de bir ilerleme gösterir. İnsan kendinden önceki çağın temelleri üzerine bir şeyler inşa eder, önceki

¹⁶ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 6.

çağların deneyimlerini gözlemler; hatta öyle ki insan, geçmişe yönelik bakışını bilinmeyen çağlara ve olaylara dek geriye yöneltir. İnsan, hayvanlardan farklı olarak bu şekilde mükemmelliğe ulaşmaya eğilimlidir. Bu da insanı, hikayesinin başlangıcını düşünürken hayali fikirleri ve tasarımları kabul etmeye, hatta bazı hayvanları başlangıç durumumuz için kendi doğamızın bir modeli olarak görmeye iter. Düşünre göre insanı öğrenmek için insanın kendisine, hayatına ve davranış şekline bakılması gerekir. İnsanın kendi türüyle ilgili farkındalık geliştirdiği ve yetilerini geliştirdiği bir an varsa da, bununla ilgili elimizde hiçbir belge olmadığından bunun üzerine görüşler üretmek bir anlam ifade etmeyecek ve kanıtlarla doğrulanamayacaktır. Başka bir deyişle insanın kendisine, hayatına, karakterine, duygularına yani var olan özelliklerine bakmadan onu spekülasyonlarla elde edilen hayali bilgilerle değerlendirmek ve bu yolla doğa durumunu tasvir etmek beyhude bir çabadır. İnsanın bu çabası, var olanla yetinmeyip hayal gücü tarafından sınırları olmayan varsayımlar bölgesine itilmesinden kaynaklanır. Ferguson, spekülatif felsefeyi eleştirirken birkaç gözlemden hareketle doğanın sırrına, fiziksel güçlerin işleyişinin bilgisine ulaşmayla erişilebileceğini iddia eden katı determinizmi de eleştirir.

Ferguson'un epistemoloji anlayışına bakıldığında David Hume'un görüşlerine paralel bir yaklaşıma sahip olduğu görülür. Düşünre göre, insanın sahip olduğu muhakeme yeteneği deneyimle kazanılır. İnsan, nesneleri bir diğer nesnenin algılarıyla kavrar. Bu sebeple düşüncenin çıkarımları duyu algılarından ayrılamaz. Nesneler birbirleriyle de ilişki içindedir. Önceki bölümde David Hume başlığı altında gördüğümüz yalın tasarımların karmaşık tasarımlara dönüşmesini sağlayan ve benzerlik, bitişiklik ve neden sonuç gibi özelliklere sahip olan çağrışımlara benzer bir görüş açısı Ferguson'da da vardır.

Düşünre göre evrendeki nesneler farklı görünümünün yanında birbirleriyle ilişki içindedir. Bu nesneler birbirlerinden ayrıldıklarında farklı ve karşılıklı etkilere sahip oldukları görülür; ancak benzer koşullarda, benzer işlemler ve tek tip sonuçlar sergilerler. Nesnelerin yeknesak işlemlerinin birliğini bulup ifade ettiğimizde ise fizik yasasına ulaşırız. Zaten bilimin amacı da tikelleri genel başlıklar altında bir araya toplayarak, onların ortak ilkelerini bir işlem çeşitliliği altında ifade etmektir¹⁷.

¹⁷ Ferguson, **a.g.e.**, s. 44.

Ferguson bu tümevarımcı ve ampirik yaklaşımıyla toplumun kurumsal ve yapısal temelini sosyolojik düzlemde analiz etmeye çalışmıştır¹⁸.

2. Ferguson Düşüncesinde Modern Devletin Oluşumu ve Ticaret

Ferguson, Antik Yunan ve Roma'da modern devletle birlikte bireyin önem kazandığını, siyasal mahiyetteki kamunun öneminin azaldığını iddia eder. Modern devlet artık saygınlık, zenginlik, itibar ya da güç gibi faktörlerin bir kombinasyonundan oluşmakta ve devlet sunulan hizmetlerin bir mükafatı olarak görülmektedir. Modern yönetimin doğası bireye kendini koruyabileceği bir durum ve itibar bahşetmekten oluşur. Modern devletin oluşumundan önce ilkel çağlarda insanlar kendi kişisel çıkarları için savaşmışlar ve bu onlara devlet içinde bir tür siyasal özgürlük vermiştir. Bu siyasal özgürlüğü sürdüren sonraki nesiller ise daha önceki çağlarda meydana gelen düzensizlikleri bastırarak güvenliğini sağlamışlar ve kendi çıkarları için çeşitli zanaatlara yönelmişlerdir. Ancak bu dönemdeki insanlar bu düzeni yasalarla ve yasalara dayanan bir yönetimle sağlamamışlardır. İşte modern ticari toplumun ayırt edici noktası kazançlı zanaatlardan oluşan ticaretin toplumsal yaşama girmesi ve bunun hukuk düzeni tarafından yasalarla korunuyor olmasıdır¹⁹.

Ferguson, insanların başlangıçta eşit olduklarını ama sonradan ortaya çıkan eşitsizliklerin ve bunun sonucu olan toplumsal hiyerarşinin hem toplum hem de bireyler için gerekli olduğunu ileri sürer. Zira doğa tarafından kurulan düzen bu hiyerarşiyi gerektirir. Eşitsizliğin doğaya bağlanmasını şu sözlerle ifade eder:

“Doğa, insanların başlangıçtaki yoksulluklarından ayrıldıkları oranda, aynı zamanda, her bireyin kendisi için çalışmasının zorunlu olduğu, başlangıçtaki eşitlik durumundan da ayrılmalarını emretmiş görünüyor.”²⁰

Doğal olan bu eşitsizlik, insanlar arasındaki karakter farklılıklarına ve biyolojik çeşitliliklerine dayanır. Her insanın eşit olmayan yeterlilikleri ve çeşitli eğilimleri vardır. Açgözlülük ve tutumluluk; ihmal ve israf insan karakterindeki zıt yönleri oluşturur. Kazançlı zanaatların uygulamasında eşitsiz yetenek, uygulama ve başarı, zenginliğin ortaya çıkışında insanların servet eşitsizliğini de beraberinde getirmiştir; böylece bazı insanlar birçok kimsenin emeğine hâkim olurken diğerleri de kendi

¹⁸ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, 4. bs, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2014, s. 20.

¹⁹ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 93.

²⁰ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 422.

emeklerinin doğrudan meyveleri dışında hiçbir şeye sahip olamamışlardır²¹. Ferguson, insanlar arasındaki eşitsizliğin çeşitli biyolojik faktörlerle de bağlantılı olduğunu düşünür. Mülkiyetin olmadığı varsayımında dahi gözlemlenecek eşitliğin gerçek bir eşitlik olmadığını şu sözlerle ifade eder:

“Bütün insanlar esasen eşittir. Bu, mülkiyeti göz önünde tutarsak, hiç kimse hiçbir şeye sahip olmadığına bütün insanların eşit şekilde zengin oldukları anlamına gelebilir. Ancak bu bile tek bir noktada hayali eşitlikten başka bir şey değildir. Cinsiyet ve yaş; beden ve zihnin gücü bakımından bireyler doğumlarından itibaren eşitsizliğe mahkumdur. Toplumun ilk adımlarında dahi insanların farklı kazanımlarında çalışkanlık ve cesaretin sağladığı ayrımları taşırlar ve devamında tüm meslek ve servet çeşitlerine yol açarlar.”²²

İnsanlar arasındaki eşitsizliği doğal kabul eden düşünür, insanların toplumsal varlıklar olmalarından ötürü bir araya gelerek yaşamalarını da doğal kabul eder. Kalabalığın iradesinin tabi olacağı kurallar belirlenmeden önce tekil bireyler bu kalabalıkla birlikte hareket ederler. Toplumsal kurallar ve bir liderin takip edilmesi de bu toplumsal davranışla ilişkilidir. İnsanlık, yönetimin kendisini bir kurallar düzenine bağlamayı ancak tarihsel süreçte yaşadığı tecrübeler sonucunda düşünmeye başlamıştır. Ferguson burada otoriteye yönelik şu soruyu sorar: “Bir kişi ya da herhangi bir sayıda insan ne sıfatla toplumun eylemlerini kontrol edebilir?”²³ Kişinin eylemlerinin diğer bireylere herhangi bir zararı yoksa bu soruya verilecek yanıt “hiçbir sıfatla” olacaktır; ancak eğer varsa savunma hakları ve haksızlıkların gerçekleşmesini önleme yükümlülüğü bireylere olduğu kadar kolektif organlara da aittir. Resmi bir mahkemenin olmadığı ilkel toplumlarda dahi toplum bir suç çekincesi olduğu zaman bir araya gelerek suçluya karşı önlemini alır²⁴. Başka bir deyişle Ferguson, eylemler başka insanlara zarar vermiyorsa bunlara müdahale etmenin bir meşruiyete sahip olmadığını söylerken bu eylemlerin diğer bireylere zarar verdiği noktalarda artık kolektif organların müdahale haklarının olduğunu kabul ederek otoriteyi dayandığı meşru zemini gözler önüne serer.

Burada ortaya çıkan bir diğer soru egemenin meşruiyetinin dayandığı temel ölçüsünün ve otoritesinin sınırının ne olduğudur. Düşünüre göre adaleti ve iyiliği tesis etme hakkı, her bireyin ya da grubun yetkin olduğu hakları gösterir ve bu hakların

²¹ Ferguson, a.y.

²² Ferguson, a.g.e., C. 2, s. 462.

²³ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 105.

²⁴ Ferguson, a.y.

icrasının yetki ayıplarından başka bir sınırı yoktur²⁵. İktidara sahip olan yönetme hakkını meşru surette bu ölçü sınırları içinde kullanır ve burada davranışını haklı çıkarmak için önceki bir sözleşmeye ihtiyaç duymaz. Ancak haksızlık yapma ya da adaletsizliklere kalkışma hakkı dilin suiistimal edilmesidir ve çelişkili veya tutarsız bir ifadedir. Zira haksızlık yapma ya da adaletsizlikleri gerçekleştirme diye bir hak olamaz. Bu artık halkın kolektif birliğine değil, herhangi bir tekil gasp edene uygun bir hak haline gelir. Bu tür bir imtiyaz herhangi bir egemene verildiğinde yalnızca o egemenin hazzını tatmin etmeyi sağlayan iktidarının boyutunu ve gücünü ifade etmeye başlar. Bu tür bir imtiyaz bir haydut çetesi lideriyle ya da birliklerinin başındaki despotik bir prensle tasavvur edilebilir. Böyle bir egemene gösterilen itaat, görev ya da adalet güdüsüyle değil, yalnızca zaruret ya da korku duygusuyla yerine getirilir.

Ferguson, yönetim biçimlerini Antik dönem filozoflarına benzer şekilde demokratik, aristokratik ve despotik yönetimler olarak üç başlık altında inceler. Ona göre hakların en mükemmel eşitliği üstün zihinlerin hakimiyetini asla dışlayamaz; seçkin konseylerin yönlendirmesi olmaksızın kolektif organın meclisleri bir ülkeyi tek başına yönetemez²⁶. Bu incelemede bir taraftan demokrasi savunulurken bir taraftan da aristokrasiye gerek duyulduğu yani halkın doğrudan yönetiminin değil, demokrasi içinde aristokrat bir yönetimin gerekliliği düşüncesi vardır. Ferguson, bir taraftan demokrasinin faziletlerini sayarken, diğer taraftan da demokratik bir yönetimde halkın tamamının değil bir kısmının yönetimde olduğundan bahisle bu yönetimde olan kesimin yüksek zihinlerden oluşması ve seçkin sınıfların yönetimde söz sahibi olması gerektiğini düşünür. Gözde bir yönetim aristokrasiyle karıştırılmalıdır. Ancak bu durum tek başına aristokratik bir yönetimi inşa etmez. Aristokraside yurttaşlar en azından ikiye bölünmüştür: biri buyurur diğeri itaat eder. Başka bir deyişle, en ideal yönetim için halkın arasından seçilmiş seçkin bir sınıf ve aristokrat bir elit zümre gereklidir. Bu yönetim anlayışı Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası olmak üzere iki kanatlı bir yapıya sahip Birleşik Krallık'ın siyasi yapısını akla getirir.

Ferguson'a göre modern devlette sivil toplumun amacı ulusal birliği sağlayarak bireyler açısından ulusal saadeti ortaya çıkarmaktır. Sivil toplumda -başka bir deyişle

²⁵ Ferguson, **a.g.e.**, s. 106.

²⁶ Ferguson, **a.g.e.**, s. 111.

kapitalist toplumda- birey özerk bir varlık kazansa da bu özerklik, toplumsallığın sağlanması adına, toplumun doğal bir parçası olan insanın mutluluğu ve özgürlüğünün toplumun iyiliğine dokunduğu ölçüde kabul edildiği bir özerkliktir. Adam Smith’le kıyaslandığında daha sınırlı bir atomist toplum görüşüne sahip olan Ferguson, parçanın (birey) bütünle (toplum) olan ilişkisi izlenerek kamusal iyinin bireylerle birlikte bir amaç haline gelip gelmediğine bakılması gerektiğini söyler. Şayet bu sağlanmışsa bireyin mutluluğu sivil toplumun da nihai hedefi haline gelir. Düşünür; “En mutlu devlet tebaanın mensuplarının birbirlerini sevdiği devlettir. En mutlu insanlar da kalpleri bir toplumda bir araya gelen insanlardır.”²⁷ der.

Ferguson, çağdaşları gibi devlette gücün temelleri olarak zenginlik, ticaret, toprak ve zanaat bilgisinin uygun şekilde kullanılmasını görür. Ancak buna rağmen yine de ticari topluma şüpheyile yaklaşır. Bu da ticaretle erdem arasında kurduğu bağla ve ahlaki duygulara verdiği önemle alakalıdır. Ulusun gücünün elindeki maddi nesnelerden değil sahip olduğu karakterden ileri geldiğini iddia eder; zira onun ifadesiyle silahlar cesurların ellerinde önem kazanır. Ferguson için askeri zanaatlar ve askeri cesaretin -aşağıda göreceğimiz iş bölümü düşüncesinin etkisiyle- yurttaşların ve devlet adamlarının karakterlerinden ayrılması, insan karakterini parçalama ve gelişmesi istenen zanaatları yok etme girişimidir. Düşünüre göre bu ayrılıkla, aslında özgür bir halkı güvenlikleri için gerekli olan şeylerden mahrum bırakmış oluruz ya da dışarıdan gelecek saldırılara karşı açık hale getiririz²⁸. Başka bir deyişle, ticari toplumun gelişimi için askerliği toplumun bütününden kopmuş özel bir uzmanlaşma alanına çevirmek ve ulusun güvenliği için yurttaşların sahip olması gereken askeri cesaretlerini ortadan kaldırmak ulusların ortadan kalkmasına sebep olabilir. Ferguson’ın bu bakış açısı ve şüpheci yaklaşımında genç yaşlarında orduda aldığı görevin etkisi ve İskoçya’nın bağımsız bir orduya sahip olması gerektiği düşüncesinin izleri görülür.

Ferguson, çağdaşları Hume ve Smith’ten farklı bir şekilde kamusal erdemlere ağırlık verir. Ekonomik gücün bu kamusal erdemlerle uyumlu olup olmadığını sorgular²⁹. Düşünürün bu anlamda çağdaşlarına göre daha muhafazakâr bir bakış

²⁷ Ferguson, **a.g.e.**, s. 96.

²⁸ Ferguson, **a.g.e.**, s. 384.

²⁹ Murteza, “İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak”, s. 26.

açısına sahip olduğu söylenebilir. Ekonomik gelişmenin uygar bir toplum yaratacağı düşüncesine karşı erdemli bir toplumun erdemli, özellikle askeri cesaret taşıyan yurttaşlarla ortaya çıkacağı düşüncesini korur. Tüm yurttaşların ulusal savunmaya katılmaları ya da başka bir deyişle askeri bir onura sahip olmaları ticari toplum üyelerinin ilerlemesini sürdürmek için harekete geçebilecekleri birkaç araçtan biridir³⁰. Bu şüpheciliğinde Stoacıların düşünür üzerindeki etkisi görülür. Özellikle Cicero'nun erdemlerin amaçlarından biri olarak bireylere iyi bir vatandaş olmayı kazandırdığı düşüncesinden etkilendiği düşünülebilir. Ferguson'a göre uygar devletlerden bazıları, ulusal mutluluğu hedeflerken doğalarını geliştiren şeyler yerine zenginliklerini arttıran zanaatları ikame etmişler ve bu sebeple parçalanmış, yok olmuşlardır³¹.

3. Adam Ferguson'ın İlkel Ulusların Tarihi Üzerine Görüşleri

Adam Ferguson “*An Essay On The History Of Civil Society*” adlı eserinin ikinci bölümünü ilkel toplumlara ayırır. Düşünürün perspektifinden ilkel toplumların³² tarihi, modern yönetimlerin ve sivil toplumun doğuşunu kavramak için büyük bir önem arz eder. İnsanlığın tedrici gelişiminin temelleri irdelenirken soyut varsayımlar yerine tarihin bilgisinden elde edilen veriler kullanılmalıdır. Ferguson da mülkiyetin ortaya çıkışından evvel ilkel toplumların toplumsal yaşamlarını inceleyerek çalışmasına başlamıştır.

Düşünüre göre ilkel toplumlardan bazıları geçimlerini avcılık, balıkçılık ya da toprağın doğal ürünlerinden sağlarlar. Geçimlerini bu işlerle sağlayan toplumlarda mülkiyete ilgi gösterilmez. Bireyler; silahlar, alet edevat, deri gibi yalnızca günlük işlerde kullandıkları eşyaların malikleridir. Yakalanan ya da avlanan ürünler topluluğa ait olur. Bu tür toplumlarda kişisel çıkar düşüncesi yoktur. Hiçbir insan bir diğere doğa olarak borçlu olmadığı için herhangi bir dayatmaya ya da eşit olmayan muameleye katlanmak zorunda değildir. Böyle bir toplumda ahlaki duygularla da bağlantılı olan toplumsal farklılık, mal mülk gibi maddi nesnelere ya da servete değil, toplum üyelerinin yeteneklerine ve yürekliliklerine dayanır³³. Böyle bir toplumda

³⁰ Dorota Pietrzyk-Reeves, “Adam Ferguson’s Republicanism”, *Politeja*, No: 10/1, 2008, s. 77.

³¹ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 345.

³² Ferguson burada “toplum” yerine “ulus” ifadesini kullanmaktadır. Günümüz terminolojisine uygun olması açısından metin içinde ilgili yerlerde ulus yerine toplum ifadesi kullanılmıştır.

³³ Ferguson, *a.g.e.*, s. 148.

insanlar arzu nesnelere, arzunun gerektirdiğinden daha fazla ilgi göstermezler; servet arzuları açlıklarını gideren yiyecekten öteye geçmez.

İnsanların tembelliği, tutkulara ve içgüdülere dayanmayan herhangi bir pratiğe olan isteksizlik endüstrinin ve mülk edinmenin gelişimini geciktirmiştir. Ebeveynler, çocukları için birçok kişinin rastgele yönetimi altında olandan daha iyi koşullar düşündüklerinde, emeklerini ve becerilerini ayrı ayrı ortaya koyduklarında artık münhasır bir mülkiyeti hedeflerler³⁴. Birey, her nesneyi kamusal kullanıma adama eğilimden uzaklaştığında kişisel servet endişesine kendini kaptırır. Kendi kişisel zevkleri yönünde hareket etmeye başlar. Bireyin kişisel servet tutkusuyla birlikte toplumdaki diğer bireylere öykünmesi veya kıskançlık duyguları kendi ilgileri yönünde hareket etmesini bireye öğretmiştir. Yabanıl (*savage*) toplumdan barbar (*barbarous*) topluma geçiş de bununla sağlanır. Artık toplum üyeleri arasında rekabet ya da intikam duyguları başlar. Barbar devletler sınır tanımadan ya da pişmanlık duymadan komşularını avlayan haydut çeteleridir³⁵. Burada düşünür hukukun ortaya çıkışına da gönderme yapar. Kargaşanın önlenmesi ve adaletin sağlanması için kuralların adalet lehine yasalaştırılması gerekir. Ancak bu gereklilik, hukuku kolayca ortaya çıkaramamıştır. Ferguson'a göre bunun gerçekleşmesi, insanların sınıf farklarına alışmalarına bağlıdır. İnsanlar eşitsizliklerin doğal olduğunu kabul etmeli, bunun bir getirisi olan sınıfsal farklılıklara alışkanlık göstermelidir.

İlkel toplumda elde edilen ganimetlerde en büyük payın savaşa liderlik eden cesur kişiye ait olduğu kabul edilir. Bu sayede mülkünü arttıran lider bunları kendinden sonraki nesillere miras bırakır. Toplumdaki çoğunluk lidere gösterdiği saygıyı, liderin alt soyuna göstermeye de hazırdır. Servet ve doğumla kazanılan bu imtiyazla lider toplumda bir üstünlüğe sahip olur. Liderin altında olan kişiler kendilerini bir birey olarak değil, liderin takipçileri olarak konumlandırır³⁶. Burada egemenin oluşumunun, savaşlarda en büyük cesareti gösteren kişiye ganimetlerin verilmesi ve o kişinin lider olması sebebiyle fiziksel güce dayandığı söylenebilir. Düşünüre göre toplumsal tabakalaşma, başta doğan ve fiziksel özellikleriyle öne çıkan bu lidere itaat edilmesi, toplum üyelerinin liderin mülkünü arttırmasına rıza

³⁴ Ferguson, **a.g.e.**, s. 161.

³⁵ Ferguson, **a.g.e.**, s. 164.

³⁶ Ferguson, **a.g.e.**, s. 167.

göstermeleri, servetin miras kalarak sonraki nesillere aktarılması ve itaatin bu nesillere de gösterilmesi ile doğan bir süreçtir. Yabanıl toplumlar demokrasiyi işaret ederken bu süreç Ferguson’a göre monarşi yönetiminin esaslarını ortaya koyar. Ancak bu yine de bilinen monarşiden oldukça uzaktır. Lider ile takipçisi, prens ve tebaası arasındaki fark barizdir ancak tamamlanmamıştır. Uğraş ve meşgaleleri hâlâ aynıdır, aynı kaptan yemek yerler, aynı yerde uyurlar, liderin çocukları da tebaanın çocukları gibi sürülerin bakımıyla ilgilenir³⁷. Başka bir deyişle bireyler arasında sosyo-ekonomik farklar öne çıkmamıştır. Ferguson bunu şu şekilde ifade eder:

“İlkel çağlardaki insanlar arasında, topluluklarına yasal monarşi biçimini vermeye yetecek zümre eşitsizliği yoktur ve önemli ölçüde geniş bir bölgede, tek bir kafa altında birleştiğinde, sakinlerinin savaşçı ve çalkantılı ruhu, despotizm ve askeri güç dizginleri gerektiriyor gibi görünmektedir. Burada özgürlüğün hiçbir derecesi bulunmaz, prensin gücü tamamen istikrarsızdır ve karakterine bağlıdır. Prens in iktidarı, aynı şekilde adaletin sınırlarının üzerinde olduğu gibi halkın kontrolünün de üstündedir.”³⁸

Buraya kadar olan kısmı özetleyecek olursak Ferguson’a göre ilkel toplumlar, yabanıl ve barbar toplumlar olarak ayrılmaktadır. Yabanıl toplumlar avcılık-toplayıcılıkla geçinen ve sınıf farklılıklarının henüz oluşmadığı toplumlar, barbar toplumlar sınıf farklılıklarının ilk nüvelerinin görüldüğü toplumlardır. Bununla birlikte mülkiyetin ilk nüveleri de bu toplumlarda görülür. Bu toplumlarda endüstri ve zanaatlar olmadığı için gelişme görülmez. Ayrıca bu toplumlar düşünürre göre atalet içindedir. İnsanların mülkleri yalnızca içinde yaşadıkları kulübeler ve kullandıkları alet edevat ve savaş gereçleridir. Bu toplumlarda bir lider olmasına rağmen modern devletlerde görülen bir hükümdar ve tebaa ayrımı bulunmaz. Tebaanın prensten ya da liderden çok farklı bir hayatı yoktur. Peki bu liderin oluşumu nasıl sağlanmıştır? Yani bu tür toplumlarda insanlar neden bir liderin boyunduruğu altına girmiş, neden itaat etme yükümlüğü duymuştur? İşte burada ahlaki duygulara bir göndermede bulunur. Bu sorunun cevabı bireyle kaim ahlaki duygulardan çıkarılabilir. Ferguson’a göre itaat yükümlülüğü; o toplum içinde bulunan, kıskançlık ve kinle düşmanlar yaratan ve bu düşmanlarla olan savaşlarında cesaret, kahramanlık gibi duygularla kan döken insanların savaş ganimetlerini elde etmeleri ve bu ganimetleri çocuklarına aktarmaları ile ortaya çıkan kişilere karşı oluşmuştur. Yani toplum için savaşlarda kan döken ve

³⁷ Ferguson, a.y.

³⁸ Ferguson, a.g.e., s. 172.

bunun mükafatını alan insanlar ve onların çocukları topluma önder olmuşlardır. Önderlerin dışındaki insanlar da bu insanlara itaat etmek durumunda kalmışlardır. Buradan, itaat yükümlülüğünün, ahlaki duygularla hareket eden insanların mülkiyet hakkına kavuşmaları ve bu neticede sınıfsal olarak üstün duruma gelmeleriyle oluştuğu sonucu çıkarılabilir.

Toprakla ilgilenen ve geçimlerini tarımdan sağlayan toplumlarda zengin ve yoksul olmanın anlamı ortaya çıkar. Düşünürü göre mülkiyet, insanlığın gelişmesinin nedenidir. Mülkiyete olan arzu deneyimden çıkar. İnsanların mülkiyet elde etmek için geliştirdikleri meşguliyetleri alışkanlığa dönüşür ve bu alışkanlık sonradan ticari zanaatların geliştiği devletlerde temel ayrımı oluşturur. Bu sebeple düşünür, eserin üçüncü bölümünü siyasa ve zanaatların tarihine ayırır.

4. Adam Ferguson’ın Siyasa ve Hukuk Anlayışı

a. Siyasal Kurumların ve Hukukun Ortaya Çıkışı

Ferguson, bir bölgedeki iklimin sivil toplumda insan karakterini ve eylemlerinin yönünü nasıl etkilediğini inceler. Düşünürü göre bedendeki organların durumunun insan yüreğinin tabiatını ve zihnin düşünsel işlemlerini etkilediği deneyimlerden bilinmektedir. İlimin ise insan karakteri ile eylemleri üzerindeki doğrudan etkisi neden-sonuç bağlantısı bakımından tutarlı sonuçlar doğurmaz³⁹. Yani iklimin, insan karakteri üzerindeki etkisine dair doğrudan bir çıkarımda bulunulamaz. Burada yalnızca iklimin, deneyim yoluyla emin olduğumuz bedendeki organların daha sağlıklı bir şekilde çalışmasını sağladığı söylenebilir. Ferguson, Montesquieu’den etkilenecek coğrafyanın insan üzerindeki etkisini kabul etse de tek etkenli bir toplumsal değişme kuramını reddeder⁴⁰.

İlimin toplumlar arasındaki farkı açıklayamayacağını ileri süren düşünür, bir devletteki siyasal hayatın ilkelerini güçlendirmeye hizmet eden çeşitli uluslar arasındaki rekabet ve çekişmelere önem verir. Bu rekabet ve çekişmeler bireyin oluşumu için, içinde yaşadığı toplumun veya insan topluluğunun kendisinden daha önemlidir. Savaşları, antlaşmaları, karşılıklı kıskançlıkları ve birbirlerinden

³⁹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 197.

⁴⁰ Robert Bierstedt, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, kitap editörü Tom Bottomore, Robert Nisbet, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 4. bs, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019, s. 51.

etkilenererek oluşturdukları kurumları; insanlığın meşguliyetlerinin yarısından fazlasını oluşturur ve en büyük ve en geliştirici emekleri için malzemeler sađlar⁴¹. Yani uluslar arasındaki etkileşim ve rekabet, bireyin kendi yolunu bulmasına öncülük eder. Ancak bağımsızlık açısından değerlendirildiğinde doğal engellerle, büyük nehirlerle, dağ bayırlarıyla ve deniz kollarıyla çevrili ada kümeleri, bağımsız ve saygın ulusların ortaya çıkması için en uygun yerlerdir. Zira bu tür coğrafi bölgeler savaş tehdidinden uzak şekilde yaşayarak kendi siyasetlerini belirlerler. Bununla birlikte d ş n re göre en saygın uluslar her zaman en azından bir parçası deniz sınırında olan uluslardır. Deniz sınırına sahip olmak bir ulus için ticarete en geniş kapsamı ve kolaylığı sađlar⁴². Burada bir ada ülkesi olan İngiltere'nin düşünürün siyaset anlayışını şekillendirmesinde bir rol model olarak alındığı da ortadadır.

Peki çeşitli ulusların saygınlıklarını sağlayan siyasal kuruluşlar nasıl ortaya çıkmıştır? Ferguson bu meseleyi de tarihselci bir yaklaşımla ele alarak yabanıl toplumlardan hareket eder. Servetlerinin k  k kulübelerinden, k rklerinden, silahlarından oluştuğu yabanıl toplumlarda insan bu kadar malla ve kendi başına elde edebileceği güvenlik derecesiyle gayet mutludur. Toplum içinde kendisi gibi eşit insanlarla bir problem yaşadığında bunu bir üst kuruma havale ederek uyuşmazlığı çözme ihtiya ı da yaşamaz; zira anlaşmazlıklar eşitler arasında kendiliğinden çözüldüğünden böyle bir uyuşmazlık çözümüne de ihtiyaç duymaz⁴³. Yani mülk ve servet edinme arzusu olmadığı gibi hukuki kurumların varlığına da ihtiyaç duyulmaz. Barbar toplumlarda ise bu toplumun  yeleri kişisel özelliklere olan hayranlıklarıyla ve servet üstünlüğü sebebiyle kendi kabilelerinin liderinin sancağını takip ederken herhangi bir uyuşmazlık yaşandığında ya da tahrik edilerek kışkırtıldıklarında nihai karar aracı olarak hak iddiasına ilişkin tüm meselelerinde kılıçlarına sarılırlar. Başka bir deyişle, adaleti kılıçlarıyla dövüşerek, savaşarak sağlamaya çalışırlar. Hem yabanıl toplumlarda hem de barbar toplumlarda bu sebeplerden ötürü hukuk kurumuna ihtiyaç duyulmaz. Ancak insan ilişkileri toplumsallık yönünde gelişimini sürdürmüştür.

Gelişen insan ilişkileri sonraki nesillerde topluluğu takip etme eğilimi sebebiyle doğal bir birlik ilkesine dönüşür. Özünde ortak savunma için bir araya

⁴¹ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 200.

⁴² Ferguson, **a.y.**

⁴³ Ferguson, **a.g.e.**, s. 203.

gelmiş insanların oluşturduğu bu birlik ilkesi, zamanla siyasal gücün birlikte tasarlanmış şekline dönüşür. Tekil bireylerin geçim derterleri, servet biriktirme endişelerine ve ticari zanaatların kuruluşuna öncülük eder⁴⁴. Bu da hem toplumsal düzeni (kamu düzeni) sağlayan yasaların hem de siyasal kuruluşların ortaya çıkışına öncülük edecektir. Ferguson bu durumu şu sözlerle açıklar:

“İnsanlar, zihinlerinin mevcut algısını takip ederek, güçlükleri ortadan kaldırmaya veya açık ve yakın avantajlar elde etmeye çabalarken, hayal güçlerinin bile tahmin edemeyeceği sonuçlara ulaşırlar ve diğer hayvanlar gibi, doğaları gereği, sonunu görmeden ölüp giderler. “Bu alanı kendime ayıracağım (sahipleneceğim, el koyacağım) ve mirasçılara bırakacağım” diyen ilk kişi *toplumsal düzene ilişkin yasaların (civil laws) ve siyasal kuruluşların* kuruluşunu oluşturduğunun farkında değildi. Kendini bir lider altında konumlandıran kişi kalıcı bir tabiiyet [subordination] yarattığının farkında değildi, bu bahaneyle, açgözlüler onun malına el koyacak, kibirliler de onun hizmetine hak iddia edeceklerdi.”⁴⁵

Bu pasaj, düşünürün toplumsal yaşamı düzenleyen ve doğrudan bireylerle, bireylerin haklarıyla ilgili olan toplumsal düzene ilişkin yasaların⁴⁶ oluşumu ve siyasal kurumların doğuşunu yansıtmaları açısından önemlidir. Düşünüre göre mülkiyet burada toplumsal düzene ilişkin yasaların ve siyasal kuruluşların doğuşunu sağlamıştır. Toplumda daha güvenli ve rahat bir hayat yaşamaya çalışan bireyin mülk edinmesi ve bunu sonraki nesillere miras bırakması hukukun da doğmasını sağlamıştır. Mülkiyetle birlikte toplumdaki sınıf farklılıkları da ortaya çıkar. Yukarıda da değindiğimiz üzere hem kahramanlık hem de mülkiyetle kendini diğer insanların üstünde konumlandıran bireye karşı itaat yükümlülüğü daha sonra sınıfsal farklılıkların doğmasına öncülük etmiştir. Ferguson için siyasal kurumların bu oluşum süreci kendiliğinden, rastgele bir şekilde gelişir. Toplumsal sözleşme düşünürlerinin aksine Ferguson, ulusların kurumları rastgele bulduklarını, bunların esasen insan eylemlerinin sonucu olduğunu ancak bunun herhangi bir insan tasarımının sebebi olmadığını ileri sürer⁴⁷. Topluluklar eylemlerinde varacakları sonuçları öngöremezler, toplumun gidişatı mantıksal bir süreçle açıklanamaz. Düşünüre göre hiçbir siyasal kuruluş ittifakla ya da anlaşmayla ortaya çıkmaz. Bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Yasalar ve kurumlar, her toplumda, kaynaklandıkları taraflar ve onlara katılan sonraki nesiller tarafından yapılan anlaşma maddelerini içerir; ancak bu anlaşmaların tamamı

⁴⁴ Ferguson, **a.g.e.**, s. 204.

⁴⁵ Ferguson, **a.y.**

⁴⁶ *Common Law* sisteminde “civil laws”, özellikle de ceza kanunlarını içine alacak şekilde toplumsal düzeni sağlayan yasalar anlamına gelmektedir.

⁴⁷ Ferguson, **a.g.e.**, s. 205.

toplumun varlığından sonra gelir ve toplumun esasen ortaya çıktığı temeller değildir. İnsanların toplumdaki esas yükümlülükleri doğanın onlar için yaptıklarında bulunur, onların kendi aralarında icra etme konusunda anlaşmalarında değil.⁴⁸”

Burada rastgelelik ve kendiliğindenlik içinde siyasal kurumların oluşumunu açıklayan maddi ittifaklar, antlaşmalar değil, yalnızca insani içgüdüler, ahlaki duygulardır⁴⁹.

Ferguson’a göre ilerleme medeniyetin bir ölçütü olduğundan insanlık, önceki bölümde de değindiğimiz üzere kendi ilerleyici doğasının bir getirisi olarak mevcut gelişme aşamasında bir iyileşmeye yol açacak, toplumsal düzene ilişkin yasaların ve siyasi kuruluşların kurulması için bu yolda var olan sakıncaları ortadan kaldıracaktır. İlerleme, medeniyete ulaşma kademelidir ve kendiliğinden gerçekleşir. İlkel toplumlarda da uygar toplumlarda da hiçbir yönetim bir plandan hareketle inşa edilmez; toplumsal evrim amaçlı ve doğrusal değildir⁵⁰. Yani medeniyetin gelişimi doğrultusunda siyasal kurumların ortaya çıkışı öngörülemezdir. Ferguson için önemli olan sivil toplumun gelişimindeki kademeli ilerleme ve kendiliğindenliktir⁵¹. Burada değinilmesi gereken nokta siyasal kurumların oluşumundaki kendiliğindenlikte düşünürün hareket noktası olan insan doğası ve deneyimdir. Düşünüre göre yalnızca ailede değil her toplulukta bazıları liderlik etmeye yetenekli ve eğilimliken bazıları yönetilmeye isteklidir. Bireyler arasındaki zihinsel ya da bedensel eşitsizlikler, bağımlılık ve güç ilişkisi yaratır ve içgüdüsel bir yönetim oluşturur. Bu içgüdüsel yönetim herhangi bir planlanmış tasarımdan ya da kurumdan önce ortaya çıkar⁵². Başka bir deyişle düşünür, siyasal kurumları ve hukuku ortaya çıkaran eşitsizliklerin alt yapısını insan eğilimlerinin oluşturduğunu iddia eder. Bazı insanların yönetmeye bazılarının ise yönetilmeye eğilimli oldukları varsayımı vardır. Deneyimin etkisi de şu sözlerde görülebilir:

“Toplum, insanın doğal durumudur ve siyasal toplum kişinin içine doğduğu toplum durumunda deneyiminin doğal sonucudur. Bu tekil insanların ya da tekil çağların deneyimi değildir. Bu, her toplumun başlangıcıyla başlayan ve bu toplumun nihai sona erişiyle sonlanan bir deneyimdir. İlk çağlarda kurulan siyasal kurumlar dolayısıyla her

⁴⁸ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 2, s. 220.

⁴⁹ Kırılı, “Sınırlı Bilgi, Sınırlı İktidar: İskoç Aydınlanması Düşünürleri ve Hayek Özelinde İnceleme”, s. 5. Kırılı’ya göre Hayek, Ferguson’ın görüşlerinde sosyal kurumların oluşumunda kendiliğinden gelişen düzenin teorik temellerini bulmuştur. Ferguson’da uluslar insan eyleminin sonucudur; ancak insan tasarımları olmayan kurumlar tesadüfen bulunmuştur.

⁵⁰ Bierstedt, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, s. 51.

⁵¹ Pietrzyk-Reeves, “Adam Ferguson’s Republicanism”, s. 69.

⁵² Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, s. 257.

çağın yönlendirdiği deneyimle aşamalı bir gelişim durumuna devam eder: Devletlerin veya toplulukların, olayların akışı içinde varmalarına izin verilen son aşamaya doğru.⁵³”

Pasajda yer alan ifadelerde de görüleceği üzere Ferguson için toplum, insanın toplumsal bir varlık olması sebebiyle “doğal” kabul edilir. Siyasal kurumların kendiliğinden oluşumunda bunun etkisi vardır. Çeşitli içgüdüler ve eğilimlerle bir araya gelen insanların yarattığı bu toplum doğalken, siyasal toplum insanlık deneyiminin bir sonucudur.

b. Ulusların Amaçları

Ferguson, toplumların varlıklarının ulusal güvenlik, adaletin dağıtımı, ulusların korunması ve refaha dayandığını ileri sürer. Yukarıda değindiğimiz üzere ulusal güvenlik için ortak bir düşmana karşı bir araya gelmek toplumsal birliği sağlama açısından önemlidir. Bu hem ulusal güvenliğini ve ulusların korunmasını sağlayacak hem de toplum içinde siyasal özgürlüğün korunmasına hizmet ederek bireyin çeşitli hak ve özgürlüklere sahip olmasını sağlayacaktır. Halkın hak ve özgürlüklerini korumak için yürürlüğe konan yasalar ise ticaretin de teşvik edilmesine öncülük edecek, toplumsal refahın yükselmesini hızlandıracaktır.

Devletlerin anayasaları, toplum üyelerinin hükümete katılmalarına izin verdiği ve dikkatlerini kamusal meselelere çektiği oranda bir toplumun üyeleri devletin meseleleriyle az ya da çok iştigal ederler⁵⁴. Bir halk, yeteneklerini zanaat pratiğinde ve toplum işlerinde kullanılması oranında gelişir. Hürriyet ve adalet ilkelerine göre hareket etmeye teşvik edildikleri ve yönlendirildikleri oranda tavırları iyileşir; cimrilik ve kölelik durumuna düşürüldükleri oranda bozulur. Burada devletler tarafından uygulanan belirli bir siyasa, kamu güvenliğinin sağlanması amacıyla, kişisel özgürlüğü veya özel mülkiyeti güvence altına alma arzusuyla, nadiren ahlaki etkilerin değerlendirilmesiyle ya da insanlığın gerçek gelişimi açısından uygulanır⁵⁵. Başka bir deyişle devlet yönetimi ve doğal olarak yönetimde düzeni sağlayacak kurallar bütünü olarak hukuk, ahlaka ya da insanlığın gelişimine değil kamusal güvenliğe ve başta mülkiyet olmak üzere özgürlüklerin güvence altına alınmasına dayanır.

⁵³ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 268.

⁵⁴ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 228.

⁵⁵ Ferguson, *a.g.e.*, s. 229.

Ferguson, halkı iki açıdan ele alır. İlk olarak halk, toplumun kendisi için kurulduğu ve toplum için korunması gereken nesneyi oluşturan yapıdır. İkinci olarak halk, toplumun oluşturulduğu araçları sağlayan ve bunları koruyan bir yapıdır⁵⁶. Düşünüre göre ilk bakış açısında *Salus populi, suprema lex esto* (Halkın selameti en yüksek yasa olmalıdır ya da kamu yararı en üstün kanundur) ilkesi siyaset biliminin temelini oluştururken, ikinci bakış açısında halk kendini devlet çıkarlarıyla bağdaştırmalıdır. Kamu yararı, bireyin çabalarının temel amacı olmalıdır ve bireylerin mutluluğu sivil toplumun büyük amacı olarak görülmelidir⁵⁷. Burada Ferguson'ın halka, Adam Smith'ten farklı şekilde baktığı söylenebilir. Smith'e göre birey eylemlerinde doğrudan kamu yararının bilincinde olarak hareket etmez, kişinin kamu yararını arttırma niyeti yoktur, yalnızca kendi kazancını düşünür. Ferguson'da ise halkın bizatihi varlık sebebi kamu yararı olmalı, toplum üyeleri devletin çıkarlarıyla uyumalıdır. Ferguson düşüncesinde devlete verilen önem daha baskındır.

(1) Ulusal Zenginliğin Sağlanması

Ferguson'a göre ulusal zenginlik, halkın mülkiyetinde bulunan ya da hükümet, savunma veya bir kurumun kamusal harcamalarını karşılamak için devlete gelir şeklinde yansıyan değerlerin toplamıdır. Bir devletin zenginliğinin göstergesi belirli bir zamanda o ülkenin depolarında veya ambarlarında bulunan emtia miktarından değil, sahip olduğu bolluğu artıran veya sürdüren yeniden üretim ve sürekli arz kaynaklarından çıkarılır⁵⁸. Başka bir deyişle ulusun zenginliğini üretim sağlar.

Ferguson'da ulusal bir amaç olan zenginlik de hukuk güvenliğinin sağlanmasına dayanır. Düşünüre göre insanlar çalışmaya ve kazançlı zanaatları icra etmeye meyillidir. “Bir işçinin emeğinin meyvesini güvenceye alın” der Ferguson, “ona bağımsızlık ya da özgürlük umutları verin, halk servet elde etmede sadık bir vekil ve kazandıklarını biriktirmede sadık bir temsilci bulmuştur.”⁵⁹ Benzer yönde görüş tüccar açısından da mevcuttur. Düşünüre göre tüccar, ilkel çağlarda basiretsiz, sahtekâr ve çıkarıcıdır; ancak mesleki faaliyetinin gelişmesiyle bakış açısı da gelişmiş, kendine çeşitli ilkeler bulmuştur. Artık dakik, geniş görüşlü, sadık ve girişken bir

⁵⁶ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 411.

⁵⁷ Pietrzyk-Reeves, “Adam Ferguson's Republicanism”, s. 73.

⁵⁸ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 421.

⁵⁹ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 239.

karaktere sahip olmuştur⁶⁰. Yani kendi mesleğine erdemini kendisi kazandırmıştır. Artık böyle bir meslek grubu devletten korunma dışında hiçbir yardıma ihtiyaç duymaz. Burada klasik liberal anlayışın izleri ve Ferguson düşüncesinde ticaretin ve tacirin yüce bir değer olarak sunulması dikkat çeker. Hem işçi açısından hem de tacir açısından devletin rolü bu grupları mesleki eylemlerinde korumak olmalıdır, bu sayede zenginlik sağlanacaktır. Ticaretin amacı bireyi zengin yapmaktır; Adam Smith'te de gördüğümüz anlayışa benzer şekilde Ferguson, ticaretle kendisi için kazanan kişinin ülkesinin zenginliğini daha çok arttıracaklarını iddia eder. Bu sebeple ticareti gerçekleştirenler bir korumaya ihtiyaç duyuyorlarsa devlet bu korumayı sağlamalı, suçları ve dolandırıcılıkları bastırmalıdır. Bu klasik liberal anlayış, siyasanın amacını açıkladığı kısımda da belirgindir. Düşünüre göre bir ulustaki siyasanın büyük amacı, ulusal zenginlik için, toplumdaki ailenin geçim araçlarını ve meskenini güvence altına almak, mesleğinin peşinde koşan çalışkan insanları korumak, devletin kısıtlamalarını ve insanlığın sosyal duygularını bunların birbirlerinden ayrı ve birbirleriyle ilgili arayışlarıyla uzlaştırmak olmalıdır⁶¹.

Bir ulusta zenginliğin sağlanmasının yolunu bu şekilde tarif eden düşünür merkantalist anlayışa da karşı çıkar. Adam Smith gibi Ferguson da altın ve değerli madenler peşinde koşan bir milletin zenginliğin yerli kaynaklarını ihmal edeceğini ve hayatın gereklilikleri için komşularına bağımlı hale geleceğini iddia eder⁶². Zira bir ulustaki zenginliği sağlayacak şey altın ve değerli madenlerin miktarıyla değil o ulustaki üretimle ilgilidir.

Ulusal zenginliğin sağlanmasında önem arz eden bir diğer mesele devletin gelirlerinin elde edildiği vergilerdir. Ferguson, ulusun zenginliğinin sağlanması için adil bir vergilendirme sisteminin inşa edilmesi gerektiğini söyler ve bu vergilendirme sisteminin ilkelerini belirler⁶³. İlk olarak devletin görevi halkın korunmasıdır ve bu koruma halkın da menfaatini oluşturur. Bu sebeple devletin başta güvenlik araçları olmak üzere zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için halktan vergi toplaması gerekir. İkinci olarak kamu yararı bahanesiyle öznenin mülkiyetine gereksiz vergilerle

⁶⁰ Ferguson, **a.y.**

⁶¹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 240.

⁶² Ferguson, **a.g.e.**, s. 242.

⁶³ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 2, s. 434.

müdahale edilemez. Üçüncü olarak yönetimin temel amacı süjenin mülkiyetini herhangi bir işgalciye karşı güvenceye almak olduğundan, vergilendirmede tahakkuk sınırlarını belirlemeye özen gösterilmelidir. Böylece öznenin, elinde kalanlar üzerindeki güvenliğinin hiçbir şekilde zarar görmemesi sağlanır; kişinin kamu harcamalarına katılması sağlanırken bu talebin kapsamı iyi tespit edilmeli ve tebaanın kaderini herhangi bir derecede güvencesiz hale getirebilecek keyfi dayatmalara izin verilmemelidir. Zira vergi tahakkuku adil bir şekilde yapılırsa kişi kazancının bir kısmını seve seve verecektir. Dördüncü olarak, hiçbir verginin alınacağı kaynağı tüketecek şekilde uygulanmaması gerekir. Burada düşünür mülkiyete vurgu yaparak işçinin emeğini ortaya koyarken rahatsız edilmemesi ya da engellenmemesi; tüccarın stokunun çalınmaması ya da arazi sahibinin arazisinin elinden çıkarılmaması gerektiğini öne sürer. Beşinci olarak, vergilendirmede aşikâr olan sorunlar ve halka dayatılarak halkı güç duruma düşürebilecek ağır vergiler ortadan kaldırılmalıdır. Ferguson'ın vergilendirme meselesine özel bir yer ayırmasının sebebi vergilendirmenin hem devletin asli bir yükümlülüğü olmasından hareketle politikanın alanına girmesi hem de mülkiyet hakkıyla vergilendirme arasında bir denge kurulmasının toplumdaki özgürlükler açısından önem arz etmesidir.

(2) Sivil Özgürlükler ve Hukuk

Ulusun zenginliğinin sağlanmasında sivil özgürlükler de önemli bir yer tutar. Özgürlüklere sahip olma konusunda düşünür, toplumsal aşamalara gönderme yaparak özgürlüklerin esas olarak uygar toplumlara ait olduğunu öne sürer. Yabanıl toplumlarda birey, kişisel olarak özgürdür; zira denetimsizdir ve kabilesiyle eşitlik içinde yaşar. Barbar toplumlarda birey, çoğunlukla aynı sebeplerden ya da cesaretine ve kılıcına güvendiğinden bağımsızdır. Ancak uygar bir toplumda artık iyi bir siyasanın kendisi adalet yönetimini gerekli kılar ya da yurttaşların haklarını her durumda savunmaya hazır bir güç yaratır⁶⁴. Düşünüre göre suçları engelleyen etkili ve adil bir yönetimin kuruluşu, sivil toplumun her durumunda özgürlük için en gerekli şeydir⁶⁵. Yani daha önceki yabanıl ve barbar toplumlarda buna ihtiyaç duyulmazken, siyasal özgürlükler uygar toplum için bir gereklilik arz eder.

⁶⁴ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 437.

⁶⁵ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 459.

Ferguson, Hume’la benzer şekilde adaletin olmadığı bir toplumda barışın olmadığını ileri sürer. Bir toplumda barış ortamının sağlanması ya insanların birbirlerine karşı müşterek iyi dilekleriyle ve sevgileriyle yani ahlaki duygularıyla ya da hukukun sınırlamalarıyla gerçekleşir⁶⁶. Düşünüre göre en mutlu devletler bunu ilkiyle gerçekleştirebilenlerdir; o döneme göre hukukun sınırlamalarına başvuran oldukça azdır. Hukuk, insanların hak iddialarını kurallarla ve antlaşmalarla belirler.

Ferguson’a göre hukuk, aynı toplumun vatandaşlarının üzerinde anlaşmaya vardıkları ve bunun altında egemen ve tebaanın haklarından yararlanmaya devam ettikleri ve toplumun barışını sürdürdükleri bir antlaşmadır⁶⁷. Hukuk, düşünüre göre mülkiyetten ayrı düşünülemez. Ferguson’a göre servet arzusu, toplumsal yaşamdaki zararların en büyük sebebidir. İşte hukuk da burada mülkiyetin kazanılmasında (zamanaşımıyla kazanma, temlik, miras gibi) çeşitli yöntemleri belirleyerek ve mülkiyetin güvence altına alınması için gerekli hükümleri yerine getirerek zararın ortadan kalkmasını sağlamalıdır. Hukuk, düşünüre göre toplumdaki barış ortamını zedeleyen zenginlik hırslarının dizginlenmesini ortaya koyacağı genel kuralları yardımıyla sağlayan, bu hırsın yanında insanların adaletten uzaklaşmalarına sebep olan kibir, kötü niyet, kıskançlık ve intikam gibi duyguların temellerinin kökünü kurutması ya da en azından etkilerini yok etmesi gereken, toplumdaki bireylerin üzerinde uzlaşmaya vardıkları kuralları bütünüdür. Burada dikkat etmemiz gereken ilk nokta hukukun araçsallığına yapılan vurgudur; ikinci nokta ise hukukun bireylerin dünyasına indirgenerek esasen günümüzde özel hukuk olarak tanımladığımız alana işaret etmesidir. Başka bir deyişle sivil toplum, yurttaşların yalnızca haklarının korunduğu toplum değil, yurttaşların medeni veya siyasi özgürlüklerinin (yurttaşlık pratiğinin) önemli bir rol oynadığı toplumdur⁶⁸. Düşününürün bu yönde hukuka dair yaptığı bir başka tanım da zikredilmeye değerdir:

“Hukuk, bazı durumlarda bir gelenek meselesi ve ilgili olduğu insanların görgü kurallarının bir parçasıdır. Diğer durumlarda hukuk, özne tarafından itaat gerektiren güçlülerin iradesidir. İnsanların özgürlüğünü sağlayan yapılarda (anayasalarda) hukuk, insanların toplumda yaşayacakları koşullara ve kişilikleri ve mülkleri için sahip olacakları güvenceye saygı duyarak oluşturdukları tarafların bilinçli anlaşmasıdır.”⁶⁹

⁶⁶ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 260.

⁶⁷ Ferguson, **a.y.**

⁶⁸ Pietrzyk-Reeves, “Adam Ferguson’s Republicanism”, s. 71.

⁶⁹ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, s. 302.

Düşünüre göre hukuk, toplumun ortaya çıkmasının sebebi değildir. Hukukun araçsallığına yapılan vurgu bu açıdan daha anlamlı hale gelir. Ceza yasaları ve devletin kısıtlamaları olmasa dahi insan, davranışlarını koruyacak, içgüdüsel duygulardan, dürüstlük ve samimiyet sevgisinden, onurlu ve övgüye değer olana duyulan saygıdan bir araya gelerek toplumu oluşturacaktır. Toplumsal birlik ve yabancı düşmanlara karşı ortak muhalefet, kendi toplumları için gösterdikleri gayret ve haklarını korumak için cesaret, hukuk olmasa da sivil toplumun oluşumunu ve bununla özgürlüklere sahip olmayı sağlayacaktır⁷⁰. Yani toplum aslında yasalarla değil, düşmanlara karşı bir araya gelen insanlarla kendiliğinden kurulmuştur. Düşünüre göre insan, hukukun sınırlarıyla çevrili olmasa dahi, doğasındaki erdemle onurunu kendiliğinden kazanma eğilimindedir.

Ferguson'a göre doğa, diğerlerine zarar vermediği ölçüde, kişiyi her davranışında davranışlarının efendisi kılmıştır. Bu açıdan kişiyi herhangi bir adaletsiz sınırlama altına sokan bir zarar, kişinin siyasal haklarının ihlali anlamına gelir⁷¹. Burada düşünürün adalet anlayışı ve sivil özgürlüklerin sınırına yönelik düşüncesi açığa çıkar. Doğa, bireyi davranışlarının efendisi yapmıştır demekle bireyin Aydınlanma dönemi görüşü olan aklını kullanma yetisine ve cesaretine sahip olduğu anlayışı akla gelebilir. Buna göre artık sivil toplumda birey kendi eylemlerini yönetebilecek akla sahiptir; eylemlerinden sorumludur ve eylemlerinde özgürdür. Bunun sınırı ise başkalarına zarar vermemektir. Farklı saiklerle başkalarına zarar verebilen insanı sınırlayacak olan ise hukuktur. Zira burada zarar görenin siyasal hakları zedelenir. Ferguson için bu sınır kişinin özgürlüğünün de bir paçasıdır. Ona göre haksızlık yapan herhangi bir insanın cezasız kaldığı yerde hiçbir insan özgür değildir. Hatta tahtında oturan despot prens dahi bu genel kuralın istisnası değildir.

Ferguson için bir anayasanın gerçekten özgür olabilmesinin koşulu halkın politik karakterine bakılmaksızın yalnızca öznenin kişiliğini ve mülkiyetini güvence altına almasına dayanır. Bu özgürlük ancak buna yönelik bir siyasanın amacıysa gerçekleştirilebilir⁷². Düşünüre göre burada hukukun asli görevi bedenin ve mülkün güvenliğini sağlamasıdır. Düşünürün yönetimin birincil amacı olarak ortaya koyduğu

⁷⁰ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 271.

⁷¹ Ferguson, *a.g.e.*, s. 261.

⁷² Ferguson, *a.g.e.*, s. 370.

düşünce de buna paraleldir. Yönetimin amacı, haklı olarak kendisine borçlu olunan borçların tahsilinde ve ticaret ilişkilerinde ortaya çıkabilecek sorunların adil bir şekilde çözümlenmesinde vatandaşlarının mülkiyetini güvenceye almak, çalışkan kişiyi emeğinin meyvelerini toplarken korumak olmalıdır⁷³. Bu güvenliğin sağlanması açısından da güçler ayrılığının gerekliliğini kabul eder. Düşünüre göre güç ve makamın hukukun icrasından ayrılması, ulusun ruhunu onurlandırır. Kuvvetler ayrılığının gerçekleşmediği, hukukun iktidarın bir tahakküm aracı olduğu uluslarda herhangi bir lidere örtülü şekilde boyun eğme ya da herhangi bir iktidarın kontrol edilemez uygulamasına boyun eğme, bunlar insanlığın iyiliği için tasarlanmış olsalar bile, genellikle hukuki kurumların yıkılmasıyla sonuçlanabilir⁷⁴. Yani yürütme erkinin amacı öznenin kişiliğini ve mülkiyetini koruyacak bir siyasa yaratmak ve bunu takip etmek iken, hukuk özerk bir alan olarak politikadan ayrılmalı, kendi gücünü bireyler toplumunda ortaya koymalıdır. Bu anlamda hukukun depolitik bir iktidar yaratması gerektiğini öne sürer.

Özgürlüklere dair meselede eksik kalan nokta düşünürün özgürlüklerin korunmasına yönelik açıkça bir yöntem öne sürmeyişidir. Ferguson, her ne kadar hukukun bireylerin haklarını savunmada savunma araçlarını meşru kıldığını öne sürse de özgürlüklerin ihlali durumunda bireyin nasıl hareket etmesi gerektiğini açıklamaz. Özgürlükler bireysel eylemlerle mi yoksa toplumsal bir örgütlenmeyle mi korunacaktır sorusunun cevabı belirsizdir⁷⁵. Ancak bu belirsizlik içinde, düşünürün kamusal ruh bilincine sahip bireylerden oluşan bir toplumda, anayasal bir monarşinin varlığının özgürlüklerin ihlal edilmesi sorununu çözeceği düşüncesi önem taşır⁷⁶. Düşünüre göre hukukla sınırlandırılmış bir siyasal sistemin varlığı halinde ve toplumdaki bireyler de kamusal ruha sahip oldukları sürece özgürlüklerin ihlali gerçekleşmeyecek, gerçekleşse bile bu ihlaller hukuk ve toplumsal dayanışma bağlarının getirisi olan ahlaki duyguların yardımıyla çözüme kavuşacaktır.

⁷³ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 2, s. 426.

⁷⁴ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 456.

⁷⁵ John Keane, "I. Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850", **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, çev. Levent Köker, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 58.

⁷⁶ Doğan, **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**, s. 118.

c. Yurttaşların Durumu

Ferguson, bir toplumdaki yurttaşların durumunu yurttaşların sahip oldukları hak ve yükümlülükler üzerinden inceler. Önceki bölümde de değindiğimiz üzere düşünür açısından sivil toplum bir sözleşme durumu olarak adlandırılmaz; zira insanlar bir sözleşme olmadan ya da herhangi bir akit ya da anlaşma içine girmeden önce de toplumda birlikte yaşamışlardır. Bu toplumsal yaşam çeşitli geleneklerin kökleşerek toplumsal pratiklere dönüşmesine sebep olmuş, bu durum da yurttaşların çeşitli hak ve yükümlülüklerle sahip olmalarıyla sonuçlanmıştır.

Ferguson için bu hak ve yükümlülükler kamusal bir nitelik taşır. Düşünür, toplumda yurttaşlarla yöneticiler arasındaki ilişkiye işaret ederek toplumun varlık ve politik bir biçim kazanması için bu sınıfların karşılıklı hak ve yükümlülüklerle sahip olduklarını iddia eder. Bir toplumda *magistrate*'lerin görevi tebaayı yönetmek ve korumaktır. Yurttaşlar ise haksızlıkların önlenmesi ya da düzeltilmesi için diğer yurttaşlara karşı herhangi bir güç uygulamaktan kaçınmalı ve egemenin savunma araçlarına boyun eğmelidir⁷⁷. Düşünüre göre bunlar, her siyasal toplumda işaret edilen, mevcut bulunmadığı durumda toplumun korunamayacağı ya da herhangi bir politik biçim elde edemeyeceği durumlardır. Yani esasen siyasal toplumun temeli savunmadır, can ve mal güvenliğinin korunmasıdır. Bu da yurttaşlarla egemen arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülüklerle dayanır. Egemen tebaayı korumayı, yurttaş yargıcın (*magistrate*'in) yargılamasına riayet etmeyi kabul eder.

Toplum içinde eşitsizliklerin var olduğunu kabul eden düşünür, belli imtiyazlara sahip grupların görevlerini suiistimal etmeleri sonucu ortaya çıkan aksaklıkların çözümü için politik hukuk olarak adlandırdığı, devlet ve kamu düzenine ilişkin ilkelerin insan yaratımı olarak ortaya çıktığını iddia eder.

d. Kuvvetler Ayrılığı

Ferguson'ın düşüncesinde yukarıda bahsettiğimiz eşitsizliklerin doğal bir sonucu olarak bireylerin güvenliği ve toplumsal barış için gerekli olan tabiiyetin ve devletin, bireylerin güvenlik ihtiyacı sebebiyle ilk tohumları ortaya çıkar. Düşünüre göre hürriyet, yurttaşın her türlü düşmana karşı güvenliğinin sağlanmasını gerektirir. Bu güvenlik sağlanırken toplumun hem yabancı düşmanlara karşı korunması hem de

⁷⁷ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 272.

ülke içindeki adaletsizliklerin ve kargaşanın önlenmesi gerekir. Bu da etkili bir yönetimin varlığına bağlıdır.

Etkili bir yönetim için de iktidarın görevlerinin, hangi fonksiyonlara sahip olacağının belirlenmesi gerekir. İşte bu fonksiyonlar Ferguson'ın ifadesiyle *yasama*, *yargı* ve *hukukun icrası* ya da *ulusal gücün idaresidir*. Bu üç erk, her siyasal toplumda, birey açısından düzenin kurulması ve korunması için gereklidir; egemen açınsındansa bu üç erkin uygulanması insanlara yönelik adaletsizliklerin engellenmesi ve haksızlıkların bastırılması açısından gereklidir⁷⁸.

Ferguson'a göre yasama erkinde her grup kendi çıkarını savunma eğilimi gösterir. Bu durum yargı için de geçerlidir. Belli hususi çıkarları dışlamak mümkün olmayabilir. Ancak adalet mahkemelerinde herhangi bir menfaat kabul edilecekse, bu kesinlikle halkın genel menfaatinden başka bir şey olmamalıdır; adaletin kendisine eşdeğer olan bir çıkar hiçbir hakkın ihlal edilmemesini veya hiçbir hak ihlalinin cezadan kaçmamasını gerektirir⁷⁹. Ferguson yasamanın çıkar grupları arasındaki çatışmalardan oluşabileceğini, bunun yargı için de geçerli olabileceğini söyler. Ancak yargı, kişinin haklı-haksız, suçlu-mağdur sıfatlarından dolayı adaleti sağlama işlevini yerine getirirken bu çıkar çatışmalarından kurtulmalıdır. Bunun da yolu hukukun çizdiği sınırlar olacaktır; zira hukuk halk için tasarlanır.

Düşünüre göre hukuk, toplumun her parçasının kendisini intibak ettirdiği, toplumun her kesiminin uyması gereken egemen iradedir⁸⁰. Bu nedenle toplumda hukukun oluşmasını sağlayan güç olan yasama, tekil olsun ya da birçok parçadan oluşsun üstün olmalıdır ve iradesini açıkladığı zaman, o ülkeye özgü siyasal çerçevenin dışına çıkmadığı sürece herhangi bir denetime izin vermemelidir. Düşünüre göre yasamanın üstünlüğü ve bağımsızlığı, hukukun ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Ferguson, halkın her sınıfının, servetten doğan eşitsizlikler var olsa bile, yasama meclisinde aktif bir paya sahip olması gerektiğini düşünür. Zira ülkede çıkarılacak bir yasa, o kişiyi etkilediğinden, kişi o yasama sürecine doğrudan ya da temsili demokrasi yoluyla katılabilmelidir. Yasama sürecine katılamayan birey, yasalarla bağlı olmadığını iddia edebilir ve bu yasaların etkisinden çekilme

⁷⁸ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 465.

⁷⁹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 479.

⁸⁰ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 467.

özgürlüğüne sahiptir. Ferguson bu özgürlüğü kabul etse de bu özgürlüğün sınırları oldukça dardır. Düşünür, yasanın etkisinde kalan bireyin yasadan yararlandığı sürece ya da yasanın uygulandığı bölgede yaşadığı sürece hukukla kurulan düzene karşı koyma ve bu düzeni bozma özgürlüğüne sahip olmadığını iddia eder. Yani düşünür direnme hakkını kabul etse de bunun pratiğe geçmesi oldukça güçtür. Yine çoğunluğun kabul ettiği bir yasa bazı kesimler için bir dışlama yaratıyor olsa bile kişi bu tür bir yasanın etkisi ve korumasından yararlanıyorsa itaat etme yükümlülüğü altındadır. Düşünür bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Kamuoyu, her bireyin ayrıcalıkları hakkında özel bir tartışmadan kaçınmak ve her özel durumda bu tür tartışmaların geri dönmesini önlemek için, ülkenin daha iyi yönetimi için genel kurallar belirledi. Bu kurallar herhangi bir bireye bir dışlama yaratırsa, kişi buna rağmen etkisi ve korumasından yararlandığı her yasada olduğu gibi bu yasaya da itaat etme yükümlülüğü altındadır.”⁸¹

Düşünür, yürütme erkini altına sığınanları fırtınadan koruyan bir çatıya benzetir. Yürütme erki, halkın gücünü birleştirmeli ve toplumun her kesiminde adaletin gözetilmesini sağlamalıdır. Ferguson’a göre iktidarın işleyişi, özgürlük için esas olan hukukun uygulanmasıdır⁸². Bu durum düşünürün kuvvetleri isimlendirmesinde de belirgindir. Yürütme, hukukun icrası olarak adlandırılmıştır.

Düşünürün kuvvetler ayrılığı düşüncesi sivil özgürlüklerin sağlanması açısından önemlidir⁸³. Bir ülkede yasama ve yargı erkleri herhangi bir kişiye ya da bir sınıfa emanet edilirse ve o kişi ya da sınıf yaşamayı ve yargıyı kendi çıkarları için kullanırsa yasaların ruhu kendi çıkarlarına uygun hale gelir. Bu yasaların uygulanışı da her yargı kararını o yasaya bağlı hale getireceğinden yine belli bir kesimin çıkarlarına hizmet eder. Yürütmenin tüm yasama ve yargı erklerine sahip olması durumunda ise hiçbir sivil özgürlük (insan hakları, kişisel özgürlük gibi) imkân dahilinde varlığını sürdüremeyecektir.

5. Adam Ferguson’ın Zanaatlara ve Ticarete Bakışı ve İş Bölümü

Düşüncesi

Ferguson’a göre zanaatlar ve ticaret toplumsal gelişme için büyük önem arz eder. Sivil toplumun şekillenmesinde büyük bir öneme sahip olan zanaatlar ve ticaret,

⁸¹ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 473.

⁸² Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 488.

⁸³ Ferguson, **a.g.e.**, C. 2, s. 491.

düşünür için modern toplumun geldiği noktada incelenmeye değerdir. Sosyoloji alanında ilk ciddi iş bölümü tanımları da düşünür tarafından bu meseleyi açıklarken yapılmıştır. Ferguson'a göre bir halk, birbirlerinden ayrılana, farklı insanlara ve özel bir beceri ve dikkat gerektiren çeşitli görevlere bağlanana kadar zanaatlarda herhangi bir büyük ilerleme kat edemez⁸⁴. Burada insanların birbirlerinden ayrılmalrı ve farklı insanların farklı işlerde uzmanlaşmaları iktisadi bir temele dayanır. İktisadi temelin oluşması için de aşağıda göreceğimiz üzere iş bölümünün oluşması gerekmektedir.

a. Ticari Zanaatlar Üzerine

Ferguson'a göre ticari zanaatlar bedensel hayatın ihtiyaçları ve gerekliliklerinden ortaya çıkar. İhtiyaç ve gerekliliklerden ortaya çıkan ticari zanaatlar, sürekli veya artan bir tüketimi karşılamak ve çoğalan, biriken istekleri tatmin etmek için sürdürülür, çoğaltılır ve genişletilir⁸⁵.

Düşünüre göre insanlar bu arzın karşılanması için devlete bir görev yüklemeye, ulusal meclisin bunu temel bir mesele haline getirerek devletin amaçları arasında saymasını istemeye eğilimlidir. Zira toplumda iktisat ve ticaret o denli önemli görülür ki bolluğun ve zenginliğin sağlanmasında yönetenlerin veya toplum için hareket edenlerin bilgeliğine ihtiyaç duyma eğilimi vardır⁸⁶. Birey, kendine güvenmez; bunu hep kendi üstündeki bir otoriteden bekler. Ancak Ferguson, Adam Smith'le benzer şekilde bireyin çıkarı üzerine düşünür. Ona göre, kendi çıkarı, kendisinininkinden başka ellere devredilemeyecek veya emanet edilemeyecek kadar her bireyin kaygısıdır. Bu da dünyayı yönetecek olanların sahip olmaları gereken daha üst deha, cesaret, özgürlük gibi erdemleri değil; bireyin kendi ilgisini, çalışmasını ve yeteneğini gerektirir. Kaldı ki düşünüre göre ticaretteki özel çıkar, kamu yararıyla zıt yönde, kamu yararına karşı bir çıkar değildir⁸⁷. Burada klasik liberalizmin bireye verdiği önemin yansıması görülmektedir. Ferguson'a göre insanlar, zaruri ihtiyaçların devlet tarafından temin edilmesi gerektiğini düşünürler ya da bu düşünceye eğilimlidirler. Ancak kişinin kendi çıkarı başka ellere devredilemeyecek kadar önemlidir. Çıkar, devlete dahi emanet edilemeyeceğinden kişi kendi yetileriyle bu çıkarı koruyacaktır. Burada liberalizmin

⁸⁴ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 301.

⁸⁵ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 1, s. 242.

⁸⁶ Ferguson, *a.g.e.*, C. 1, s. 244.

⁸⁷ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, C. 2, s. 425.

tipik “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” mottosuyla koştur bir görüş bulunmaktadır.

Ferguson için piyasa mekanizmalarının varlığı, uygar toplumun gelişimi ve ilerlemesi için gereklidir. Modern ulusların yabanıl ve barbar dönemlerden geçerek uygar toplumlara dönüştüğü şeklinde tek çizgili bir evrim görüşünü izleyen düşünür için uygarlık ticari zanaatların bir sonucudur⁸⁸. Çağdaşları David Hume ve Adam Smith’le paralel şekilde toplumsal ilerlemeyi sağlayan şeyin ticari mekanizmalar olduğunu, kâr için üretkenliğin artırılması gerektiğini düşünür. Ferguson için toplumsal ilerleme, sosyal yapının kalkınmaya yönelik değişimidir⁸⁹. Ferguson’ı ticaret algısında Adam Smith’ten ayıran nokta piyasaya bakış açısında ve ticaretin kamusal erdemleri yozlaştırdığı noktasında ortaya çıkar. Ferguson, Smith gibi piyasanın ticari toplumda bireylerin sahip oldukları bencil dürtüleri birleştirdiğini ya da başka bir ifadeyle piyasa mekanizmasında insanların menfaatlerinin kamu yararını doğurduğunu düşünmez; toplumsal bağlar ve ahlaki düzenin sağlanması için piyasaya değil siyasal topluma ağırlık verir⁹⁰. Yani Ferguson her ne kadar ticaretin ilerleme için olmazsa olmaz bir koşul olduğunu düşünse de Smith gibi piyasaya büyük bir önem vermez, ticari mekanizmalara karşı şüpheciliğini korur.

Düşünürün ticarete dair görüşleri kendi hukuk anlayışına temas eden noktaları yansıtmaları açısından da önemlidir. Ferguson, ticaretle gelen ilerlemeyi insan doğasına uygun olarak görür. Önceki bölümde açıkladığımız üzere düşünür insanın ilerleyici bir doğaya sahip olduğunu iddia eder. Tüccarların eylemleri, ticaretin kendisi de bu ilerlemenin sebeplerindendir. Zira tüccar, bir toplumda kendi ihtiyaçları ve arzuları karşılanırsa dahi çalışmaya devam eder. Bu ilerlemeyi sağlayan ticareti kontrol etmenin sıkıntı ve baskı yaratacağını, bunu desteklemenin refah ve özgürlük getireceğini iddia eder⁹¹. Ticaretin korunması için belirli bir düzen gerekir. Düşünür bunu şu sözlerle ifade eder:

⁸⁸ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 188.

⁸⁹ Macrae, “Adam Ferguson 1723-1816”, s. 255.

⁹⁰ Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans’tan Aydınlanma’ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, s. 341.

⁹¹ Ferguson, **Principles of Moral and Political Science**, C. 1, s. 249.

“Parçalara ayrılmış ticari zanaatların başarısı, onları uygulayanlar tarafından belirli bir düzenin korunmasını gerektirir ve uygarlık adını verdiğimiz kişi ve mülkiyetin belirli bir güvenliğini ifade eder.⁹²”

Burada parçalara ayrılmış ifadesiyle kastedilen, iş bölümü sonucu ticaretin çeşitli alanlarında uzmanlaşılmasıdır. İş bölümü ile genişleyen ticaret ağının başarıya ulaşması da ticaretle ilgilenen insanlara bir güvence verilmesini gerektirir. Bu sayede tüccar kendi düzenini korur; savaş, düzenini bozduğundan ve kazanımlarını etkilediğinden barış yanlısıdır. Kişinin ve mülkiyetin korunması da hukuk ve siyaset kurumu aracılığıyla gerçekleşir. Zira mülkiyet, hukukun güvenliğini gerektirir⁹³.

b. İş Bölümü Düşüncesi

Ferguson’ın iş bölümü üzerine yazdıkları Peter Gay’in ifadesiyle on sekizinci yüzyıl sosyolojisinin küçük bir zaferidir⁹⁴. Ferguson, yabanıl ya da barbar toplumları, uygar toplumlarla karşılaştırarak bu tür toplumların inşa etmelerinin ve toprağı ekmelerinin büyük korkular ve yorgunluklar altında gerçekleştiğini, bu toplumlardaki kişilerin tembelliği, servetlerini iyileştirmeye tercih ettiklerini ileri sürer. Bu tür toplumlarda kişiler belirli bir alanda uzmanlaşamadıkları için herhangi bir konunun yönetiminde beceri kazanamamışlardır. Barış ortamının sürmesine yönelik istek ve bir metaı diğeriyle değiştirerek yaşamı sürdürme beklentisi, avcı ve savaşçıyı, esnaf ve tüccara dönüştürmüştür. Toplum içinde geçim araçlarının çeşitli rastlantılar sonucu rastgele şekilde eşitsiz dağılımı, insanların elde ettikleri çeşitli fırsatları değerlendirmeleri sonucu farklı meslekler ortaya çıkmıştır. İnsandaki fayda duygusu, yani kendi çıkarına yönelik hareket ederek kazanç sağlama duygusu, insanları sonu gelmez bir şekilde mesleklerini alt bölümlere ayırmaya yönlendirmiştir⁹⁵.

Mesleklerin bu şekilde alt bölümlere, farklı alanlara ayrılarak çeşitlenmesi ile zanaatkar, ilgisini bir çalışmanın belirli bir bölümüne yöneltmiştir. Böylece ürünlerinin daha yetkin bir hele geldiğini ve nicelik olarak daha fazla, daha büyük miktarlarda ürün ortaya çıktığını keşfetmiştir. İşveren, çalıştırdığı işçilerin görevlerini ne kadar çok alt bölüme ayırabilirse ve farklı ürünlerde ne kadar çok kişi çalıştırabilirse maliyetlerinin de o kadar azaldığını ve kârının da arttığını gözlemlemiştir. Her çeşit

⁹² Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 252.

⁹³ Ferguson, **a.g.e.**, C. 1, s. 253.

⁹⁴ Gay, **The Enlightenment An Interpretation The Science of Freedom**, C. 2, s. 343.

⁹⁵ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 302.

metada daha üstün bir işçiliğe gereksinim duyduğundan alıcı için de bu uzmanlaşma oldukça faydalıdır. Ferguson için ticaretin ilerlemesi, mekanik zanaatların aralıksız olarak parçalara ayrılmasından başka bir şey değildir⁹⁶. Bu ilerlemeyi sağlayan, iş bölümüyle her bir işin ayrı bir uzmanlık alanına ait olması ve her işçinin kendi uzmanlık alanında üretim faaliyetini gerçekleştirmesiyle daha mükemmel ürünlerin ortaya çıkarılmasıdır. Ferguson, iş bölümünün önemine dair şunları söyler:

“Zanaatların ve mesleklerin ayrılmasıyla, zenginlik kaynakları ortaya çıkarılmıştır. Maddenin her türü en mükemmel olana doğru geliştirilmiş ve her meta en büyük miktarda üretilmiştir. Devlet, kârını ve gelirlerini insan nüfusuna göre tahmin edebilir. Vahşinin kanı pahasına sürdürdüğü o ulusal saygınlığı ve gücü, hazinesiyle elde edebilir.”⁹⁷

İş bölümü sayesinde zenginliğin artmasıyla birlikte uygar devlet, artık ulusal saygınlığını ve gücünü dahi elde ettiği servetten kazanabilecektir.

Üretimde yaşanan bu iş bölümü, yalnızca bu alanla da sınırlı kalmaz. Düşünöre göre devlet yönetiminde, askerlikte ve kamu görevlileri arasında da iş bölümünün etkileri görülür. Artık askerin işi yalnızca askerlik hizmetine dönüşür, devlet adamı sivil yönetim işlerini paylaştırır. Düşünöre göre bunlar, aralarında bir ittifak olmaksızın bir amaç için bir araya gelen bir makinenin parçaları gibidir. Elbette bu noktada tüccarlar da kaynaklarını ve gücünü devlete sağlamak için devletle birleşirler⁹⁸. Başka bir deyişle, iş bölümünün kamu işlerinde de görülmesiyle birlikte, devletin varlığı ve güvenliği için ortak bir amaçla bir araya gelen ve farklı alanlarda uzmanlaşan kamu görevlilerine, askere, devlet adamlarına tüccarlar da katılırlar. Zira devletin güçlü olması tüccarların da menfaatlerine hizmet eder. Bu anlamda Ferguson için iş bölümü, iktisadi bir kavramın ötesine geçerek toplumsal düzeni tesis edebilecek bir kavrama dönüşür.

Ferguson için sivil toplumun ve onun bir getirisi olan hukukun ortaya çıkması için sınıf farklılıklarının ortaya çıkması gerektiğine daha önce değinmiştik. İşte burada düşünür açısından iş bölümü de sosyal ayrılıkları sağlayacak olan faydalı bir araç işlevi görür⁹⁹. Ferguson’ın iş bölümü anlayışı Adam Smith’in iş bölümü anlayışından bu açıdan ayrılmaktadır. Smith’e göre iş bölümü anlayışında ekonomik olarak üretimin

⁹⁶ Ferguson, **a.y.**

⁹⁷ Ferguson, **a.g.e.**, s. 303.

⁹⁸ Ferguson, **a.y.**

⁹⁹ René Köniç, “İş Bölümü”, çev. Okan Emin Ayakan, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 28, No: 1-4, 1968, s. 174.

arttırılması amacı ön plana çıkarken, Ferguson'da iş bölümünün üretimi arttırdığı kabul edilse de sosyal anlamı daha çok öne çıkar. Düşünür, iş bölümünü insanlığın dayanışması için özel bir yapı olarak görür¹⁰⁰. Smith için iş bölümü daha çok herhangi bir işin belli bir işleminin bölünerek belli kişiler eline verilmesiyle üretimin arttırılmasıyken, Ferguson'da toplumdaki bağılılıkları arttıran bir işlev görür. Başka bir deyişle Smith'in iş bölümü düşüncesi daha çok ekonomik refah uğruna bireyi kendi emeğine yabancılaştıracak şekilde kişilerin belli alanlarda uzmanlaşmaları ya da belli işlerle meşgul olmalarıyken; Ferguson'da bu her bireyin ayrı, özel bir işe sahip olmasıyla toplumdaki bağımlılıkların artarak dayanışmanın önünün açılması anlamına gelir.

Ferguson'da iş bölümü düşüncesi her zaman olumlu bir anlam da taşımaz. Düşünür yukarıda bahsettiğimiz olumlu etkilerini kabul etse de iş bölümünün ticari toplumda yurttaşların erdemlerini, ulusal ruh için gerekli olan ahlaki duyguları ortadan kaldıracığından hareketle bu olguyu da şu sözlerle eleştirir:

“Mesleklerin ayrılması, yeteneğin gelişmesini vadediyor görünse ve esasen ticaret geliştikçe neden her sanat eserinin daha mükemmel hale geldiğinin sebebiyse de bunun sonucu ve nihai etkileri bir ölçüde toplumsal bağları kırmaya ve ustalık yerine salt zanaat biçimlerini ve kurallarını ikame etmeye hizmet eder.”¹⁰¹

Smith'ten farklı olarak Ferguson'ın düşüncesinin daha gerçekçi olduğu söylenebilir. Ferguson, sonraki dönemlerde yabancılaşma kuramlarını da etkileyecek bu görüşüyle bireyin toplumsal bağları sağlayan ahlaki duygularından koparılacak mekanik bir araca dönüşebileceğinden endişelidir. Her ne kadar iş bölümü, ticari gelişmeyi sağlayarak toplumsal refaha hizmet ediyor olsa da toplum, bireyler arasındaki iyilik, cömertlik, sevgi, saygı bağları olmaksızın salt ekonomik bağılılıklarla ayakta kalamaz.

İş bölümünün sosyal bağların çözülmesine sebep olarak toplumsal dayanışmayı zayıflatması, devlet otoritesinin artmasına da sebep olabilecektir. Devlet otoritesinin artması da toplumun devlet karşısında güçsüz bir konuma düşmesine sebep olacaktır¹⁰². Otoriterleşen devlet karşısında güçsüz duruma düşecek birey, ahlaki duygularını da yitirebileceğinden sivil toplum tehlikeye girebilecektir.

¹⁰⁰ König, a.y.

¹⁰¹ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 364.

¹⁰² Doğan, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, s. 76.

c. İş Bölümünden Uygar Topluma

İş bölümü neticesinde artan uğraşlar toplumsal tabakalar arasındaki çeşitliliğin de artmasını sağlamıştır. Ferguson’a göre bu çeşitlilik ve servet, hem ticaretin sonucu hem de ticaretin temelidir¹⁰³. Bu çeşitliliğin artması toplumdaki sınıf farklılıklarının da ortaya çıkması anlamına gelir. Ticaretin gelişmesi ve sınıf farklılıklarının ortaya çıkmasıyla uygar bir devletin doğuşu arasında paralellik vardır. Uygar bir devlette de bireylerin korunması için yasalar ortaya çıkacak, hukukun doğuşu için uygun bir zemin oluşmuş olacaktır.

Her yönetim biçiminde devlet adamları dışarıdan gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmaya ve içerideki kargaşaları önlemeye çalışır. Bu sayede, toplum her çekişmeyi kargaşa olmadan çözmeyi ve hukukun otoritesiyle kişisel hak sahipliğinde bireyleri korumayı öğrenir. Uluslar bunu sağlamayı başardıktan ve belli bir güvenliğe eriştikten sonra, insanlar kendi görüşlerine uygun bir “üstyapı” inşa etmeye başlarlar¹⁰⁴. Başka bir deyişle hukuk, toplumun dönüşümü sonucu oluşan toplumsal sınıflar, ticaret, iş bölümü ve sınıf farklılıkları gibi olgularla birlikte insanların inşa ettikleri bir üstyapıdır.

Burada dikkat edilmesi gereken husus düşünürün hukuk anlayışının pozitif hukuka dayandığıdır. Ancak, Ferguson, her ne kadar hukuku insan yaratımı bir üstyapı kurumu olarak kabul etse de, doğal hukuku da reddetmez. Hukukun sahip olduğu bazı özellikleri doğa kanununa dayandırır. Düşünüre göre bu doğa kanunu kolektif bütüne kendilerini koruma, hayat imkanlarını kullanma, emeğinin karşılığını alma, şartlara ve sözleşmelerdeki hükümlere uyulmasını talep etme haklarını verir. Doğa kanunu şiddet durumunda şiddet uygulayanı mahkûm eder, zarar görenin savunma hakkını korur ve gereken cezayı verir¹⁰⁵.

Ferguson’a göre her ulus birbirinden farklı olduğu için ulusların ayrı ayrı inşa ettikleri bu üstyapılar da birbirlerinden farklı olacaktır. Düşünüre göre bir cumhuriyetin mensubu olan kişiler ile bir monarşinin tebaası birbirinden ayrılır; bunlardan biri eşitleriyle yaşamaya, üstünlük için kişisel karakteri ve yetenekleriyle uğraşmaya mahkûmken; diğeri herhangi bir eşitlik ilkesinin önemli olmasından çok

¹⁰³ Ferguson, *An Essay On The History of Civil Society*, s. 315.

¹⁰⁴ Ferguson, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁰⁵ Ferguson, *a.g.e.*, s. 323.

üstünlüğün önem arz ettiği, belirli bir toplumsal konumda dünyaya gözlerini açar. Her biri ülkelerinin kurumları olgunlaştığında, kendi kişisel haklarını farklı şekillerde vücut bulmuş yasalarla korurlar¹⁰⁶.

d. Uygar Toplamlar ve Ulusların Düşüşü

Ferguson’a göre toplumlar yabanıl toplumlardan barbar toplumlara, barbar toplumlardan da uygar (kibarlaşmış, zarif) [*polished*] toplumlara geçerler. İlkel toplumlardan uygar toplumlara geçişi, kamu adaletinin ve bireylerin uygarlık yeteneklerinin ilkel toplumlarda yer alan savaşçı ilişkileri sona erdirmesi, barış ortamının ortaya çıkması ve bireyler arasındaki olumlu etkileşim sağlamıştır¹⁰⁷. Burada uygar terimi, yasaları ve yönetimleri bakımından ulusların durumuna; yurttaşlık göreviyle eğitilmiş medeni insanlara atıfta bulunur. Daha sonra bu ifade ulusların zanaatlarını, edebiyatlarını, ticarete yeterliliklerini, medeni insanları, yüksek tabakayı ve tüccarlarını ifade eder olmuştur¹⁰⁸.

Ferguson her ne kadar bu geçişi doğal bir süreç olarak görse de uygar toplumları ya da başka bir deyişle modern toplumun kendisini eleştirmekten kaçınmamıştır. Düşünür bu eleştirisini şu sözlerle dile getirir:

“Ulusların en bilge politikası, birkaç örnek dışında, kalbin adalete ve iyiliğe olan eğilimini güçlendirmektense, toplumsal barışı korumaya ve kötü tutkuların dışsal etkilerini bastırmaya yönelmiştir. Bu politika çeşitli zanaatları takdim ederek insanların becerilerini kullanma ve onları çeşitli arayışlar, sorgulamalar ve araştırmalarla meşgul ederek, bilgi verme, ancak çoğu zaman zihni yozlaştırma eğiliminde olmuştur.¹⁰⁹”

Burada erken kapitalist sistemin doğuşuyla devletin toplumu yozlaştırması eleştirilmektedir. Başka bir deyişle -yukarıda da bahsettiğimiz Ferguson’ın ticarete yönelik şüpheli yaklaşımıyla paralel şekilde- düşünöre göre ticaretin gelişmesi, doğal olarak sınıf ayrımlarını kuvvetlendirerek toplumu yozlaştırmıştır. Burada devlet, esas bir özne olarak bunu yerine getiren değil, kendiliğinden oluşan doğal düzene entegre olarak toplumu ve toplumdaki insanları bu doğrultuda yönlendiren yapı konumundadır.

¹⁰⁶ Ferguson, **a.g.e.**, s. 319.

¹⁰⁷ Mehmet Tevfik Özcan, “Kişiliğin Önkoşulu Olarak Kamu Alanını Yeniden Düşünmek”, C. 14, **Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar-II (HFSa)**, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, s. 17.

¹⁰⁸ Ferguson, **An Essay On The History of Civil Society**, s. 342.

¹⁰⁹ Ferguson, **a.g.e.**, s. 344.

Ferguson, ulusal refahla ulusal ruhu birbirinden ayırır. Kamu güvenliği, göreceli çıkarlar, siyasal kurumlar, hak iddiaları, ticaret ve zanaatlar gibi ulusların önem verdiği meselelerin bazılarından kazanılan avantajlar ulusal refah derecesini belirler. Ulusal ruhun ölçüsü ise heyecan ve coşkudur. Bunlar kaybedildiğinde ulus düşüşe geçer¹¹⁰. Yani düşünür için ulusal ruhu canlı tutacak ahlaki duyguların daha önemli olduğu söylenebilir. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız ticarileşmiş topluma şüpheyile yaklaşması meselesi de bununla bağlantılıdır. Ulusal refahı sağlayacak maddi olgular, bir ulusun erdemini yitirmesine sebep olarak ulusal ruhun tümünden yok olmasına ve ulusun çöküşüne sebep olabilir. Ferguson'ı ticari toplumla ahlaki duyguların egemen olduğu erdemli toplumu dengede tutmaya çalışan bir düşünür olarak konumlandırmak daha isabetli olacaktır.

¹¹⁰ Ferguson, **a.g.e.**, s. 352.

SONUÇ

Bir düşünürün belirli bir konudaki görüşlerini açıklarken, o düşünürün yaşadığı dönem, ülkesindeki sosyal ve siyasal gelişmeler, içinde bulunduğu entelektüel ve kültürel ortam, çağdaşlarının düşünceleri, o düşünürün görüşlerini daha iyi kavramak ve bu görüşlerden belirli sonuçlara ulaşmak için iyi kavranması gereken meselelerdir. Adam Ferguson'ın da sivil toplum yaklaşımı açıklanmadan önce yaşadığı dönemde İngiltere ve İskoçya'daki gelişmelere bakmak önem arz eder. İskoçya tarihini, bir diğer ada devleti olan İngiltere tarihine bakmadan açıklamak, İskoçya'nın tarihinin tam olarak kavranamamasına sebep olacaktır. Zira on sekizinci yüzyıl, bu iki devletin önceki yüzyıllarda yaşanan gelişmeleri bir düzene oturttukları yüzyıldır.

İngiltere, 18. yüzyılda feodalizmden kapitalizme geçişi fiilen tamamlamıştı. Daha önce yaşanan 1688 Devrimi'yle birlikte II. James'in mutlakiyetçi devletinin yıkılışı da tarımda kapitalizmin ve ticaret burjuvasının yükselişini hızlandırdı. Burjuvazinin yönetimde etkisinin artması özgürlüklerin önünü açarak bireyler toplumuna geçişi kolaylaştırdı. Artık iktisadi alan, siyasal alandan ayrılmıyordu. İngiltere açısından bu yüzyıl modernleşmenin erken modernlikten modernliğe geçiş aşamasıdır. Zira artık daha büyük bir rant için toprakların çitlenerek bu toprakların kiralanmasıyla piyasaya dönük üretim yapan çiftlikler ortaya çıkmış ve toprak rejimindeki bu radikal değişim neticesinde geleneksel tarımsal toplum son bulmaya başlamıştır. Kolonileştirme faaliyetleriyle yeni pazarlara açılan İngiltere, kapitalizme tedrici bir şekilde merkezi hükümet ve yönetici elit sınıf dayanışması altında geçmiştir. İngiltere'deki bu geçiş süreci ve refahın inşası İskoç düşünürlerini etkilemiştir. İskoç düşünürlerin toplum, siyaset ve hukuk algılarını inşa etmede İngiltere, küresel bir güç olarak ulaşılması gereken bir amaç, örnek bir ülke olarak görülmüştür.

On sekizinci yüzyıl İskoçya'sına bakıldığında ilk dikkat çeken nokta ülkenin Kıta Avrupası'ndaki diğer devletlere ve İngiltere'ye nazaran geri kalmış durumda olan çevre ülke olmasıdır. Bu yüzyılın İskoçya için en önemli özelliği tarımsal kapitalizmden ticari kapitalizme geçişin İskoçya yönetiminin merkezi edimiyle tamamlanması girişimidir. İskoçya, dağlık coğrafi yapısı ve sert iklimi sebebiyle ulaşımın ve iletişimin güç olduğu bir ülke olarak ticaretin uzun yıllar geri kaldığı, bu

sebeple geleneksel tarıma dayalı ekonominin sürdürüldüğü bir ülkedir. Ülkede toprak sahipliğinin en tepsinde soylular yer alır, kırsal kesimde yönetici sınıfı lordlar oluştururdu. Kraliyetten görev alan baronlar ve baron olmayan lordlar (*tacksmen*) şeklinde ikiye ayrılan bu egemen zümrenin topraktaki kiracılar üzerinde ekonomik otoriteleri bulunurdu. Toprağı işleyen sınıflar, toprağı hizmetçileri ve aileleriyle birlikte işleyen “*bonnet lairds*” olarak adlandırılan sınıf ve hiçbir güvenceleri olmayan kiracı çiftçilerdi. İskoçya’daki bu toplumsal sınıflar, özellikle yaylalar olarak adlandırılan Lowlands bölgesine özgüdür. Dağlık kesim olan Highlands’te ise klan-kabile sistemi devam ederdi.

İskoçya’daki Highlands-Lowlands ayrımı büyük öneme sahiptir. Zira bu ayrım, İskoçya açısından ikili bir toplum yaratmış, başta Ferguson olmak üzere İskoç düşünürlerin toplumsal birliği sağlamak ve yurttaşlık düşüncesini tüm İskoçya’ya yaymak açısından çaba göstermelerine sebep olmuştur. Highlands’te kabileler hakimiyetini sürdürürken, Lowlands’te klasik feodal yapı görülürdü. Highlands’in toprak yapısına, mülk sahibinin arazisini kiraya vererek ellerinde bulunduran, kiracıları savaştırmak için de yetiştiren şefler ve bu şeflerle kiracılar arasında aracılık yapan *tacksmen* egemen durumdaydı. Ev sahibinin iradesine bağlı olarak, herhangi bir kira sözleşmesi olmaksızın çiftliklerini elinde tutan kiracılar [*tenant*] ve küçük toprakları işleme haklarına sahip olan ve her yıl *tacksmen* ve kiracılar tarafından kendilerine verilen toprağı işleyen alt kiracılar [*sub-tenants*] tarımsal toplumu oluştururdu.

İskoçya’da topraktaki dönüşüm, feodal tarımın krize girmesi ve kıtlık sebepleriyle meydana gelmiştir. Topraktaki geleneksel rantları düşen lordlar, kapitalist ranta dayalı toprak sahiplerine dönüşmeye, kendi topraklarında kiralari arttırmaya başlamış ve İngiltere ile birliğe karşı çıkan Jacobite ayaklanmalara destek vermişlerdir. Jacobite isyanlarının artması, İngiltere’nin, Highlands bölgesine yönelik baskılarını arttırarak bölgedeki çözölmeyi hızlandırmıştır. Bununla birlikte İskoçya’nın yeni bir pazar yaratma amacıyla Darien projesine başlaması ve bu projenin büyük bir başarısızlığa uğraması İskoç ekonomisine büyük zarar vermiştir. İngiltere’nin, Birlik’ten önce İskoçya’nın sömürgeler yoluyla ticaret yapmasını engellemesi ve bir dizi ekonomik yaptırımla İskoçya ekonomisini zora sokması, İskoçya’nın Birlik Yasalarını kabul etmesine sebep olmuştur.

Feodal tarımın krize girmesi ve İngiltere'nin baskıları, İskoçya'da feodalizmden kapitalizme geçişi hızlandırmıştır. Bu geçişin kendine özgü ve burjuva devrimleri tarihinde, teorinin pratiğin önünde seyrettiği nadir bir örnek olduğu söylenebilir. Tarımsal dönüşümü teorileştirenler arasında sermaye sahibi olmayan üniversite profesörleri de vardır. Yönetici elitin çıkardığı yasalarla ticaret toplumunun önü açılmıştır.

Tarımsal kapitalizmin dönüşümünün yaşandığı bu dönemde İskoç düşünürler, kendi ülkelerindeki bu dönüşümle yakından ilgilenmişler, ulusun zenginleşmesinin yollarını aramışlardır. İskoç Aydınlanması olarak adlandırılacak aydınlanma geleneğinin oluşumunda bu sürecin ve toplumsal gelişime verilen önemin payı olduğu açıktır. İskoç Aydınlanması geleneği, toplumsal örgütlenmeleri ve kurumları anlamada aklın kurgularının ve rasyonalizmin değil, empirizmin bir yöntem olarak kullanılması açısından Kıta Avrupası aydınlanma geleneğinden ayrılır. Newton yönteminden hareket eden İskoç düşünürler, bilginin deneyim yoluyla ve ayrıntılı bir tarihsel çalışmayla inşa edilebileceğini düşündüler. Bu dönemin iki önemli ismi David Hume ve Adam Smith de ahlak felsefelerinden hareketle toplumu, ekonomiyi ve hukuku analiz etmiş, insan ilerlemesinin tarihsel bir analizi olarak politik ekonomiyi incelememiş ve ulusun zenginleşmesinin yollarını aramıştır. Hem Hume'da hem Smith'de ortak olan düşünce, toplumların tedrici bir şekilde ortaya çıktığıdır. Hume'a göre tedricen gelişen bir sürecin sonucunda adalet ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple adalet, yapay bir kamusal erdemdir. Toplumdaki bireyler, tekil adalet duygularından tüm toplum için geçerli olan adalet anlayışına ulaşarak bu erdemi tanırlar. Smith, Hume'dan farklı bir şekilde doğrudan hukukun ne olduğu üzerine düşünür ve hukukun amacını açıklar. Smith'e göre hukuki kurumlar, sosyo-ekonomik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan farklı güç, çıkar ve gereksinim ilişkilerinden tedrici şekilde ortaya çıkmıştır. Her iki düşünürde de düzen kendiliğinden ortaya çıkmıştır; adalet ve hukuk insan yaratımıdır. Başka bir deyişle, adalet ve hukuk kutsal sözlere, metinlere, doğa üstü güçlere değil; doğrudan insanın doğal tarihine dayanır.

Adam Ferguson da tıpkı çağdaşları gibi ahlak felsefesinden hareketle toplumu analiz etmektedir. Ferguson tüm felsefesini doğa yasasına dayandırır. Doğa yasası, ahlak bilimi ve fizik bilimi olarak ikiye ayrılır. Fizik bilimi, doğada gerçekleşen olaylara ve olgulara ilişkin, ahlak bilimi insanların eylemlerine ilişkindir. Ferguson

ahlak bilimi düşüncesini inşa ederken metafizik temelli görüşlere değil, doğrudan insana, insanın tarihine, deneyimine ve duygularına dayanır. Burada eklektik bir anlayış içinde olduğu görülür. Ahlak biliminin olgularına, zihnin fizik bilimi olarak adlandırdığı *pnömatik* yardımıyla ulaşılır. *Pnömatik* de insan ve Tanrı ile ilgili iki bölümden oluşur. Ahlak felsefesini yaratan olgular, Tanrı'ya dair olan dinsel bilgilerden ve insanın doğal tarihinden elde edilecek insan üzerine bilgilerden oluşur. İnsanın doğal tarihini de zihin teorisinde değindiği insanın bilinci, duyuları, algıları, gözlem yeteneği, belleği, hayal gücü, soyutlama ve muhakeme yeteneği, öngörüsü, eğilimleri, duyguları ve istencinden oluşan bireyin tarihi bölümü ile toplumsal bir varlık olmasının getirileri olan türlerin tarihi bölümleri oluşturur.

Ferguson, toplumsal bir varlık olan insanın doğasının ilerlemeye ve gelişmeye yazgılı olduğunu düşünür. İnsanın ilerleyici doğası içinde sahip olduğu ve zihinden çıkarılabilecek çeşitli ahlaki duygular, insan eylemlerinin ahlaki alt yapısını oluştururken alışkanlıklar, insan eylemlerinin doğrultusunu belirler. İnsanın dışsal eylemleri, Ferguson düşüncesinde zihinde gerçekleşen ve ahlaki duyguların yardımıyla harekete geçirilen eylemlerden ayrılır. Ferguson için dışsal eylemler fiziksel davranışlardır. Başka bir deyişle zihnin kendisinden çıkarılabilecek, insan doğasına dayanan ahlak ilkelerinden ahlak yasası oluşturulur ve bu ahlak yasası bireyin toplum içindeki eylemlerine de uygulanır. Ahlak, insan doğasından ileri gelen ve zihnin kendisinden çıkarılabilecek yasalarla ortaya çıkarılabilecek özerk ve evrensel bir alandır. Ancak ahlak yasası bizatihi kendi varlığını korumak için dışsal eylemlere de ihtiyaç duyar.

Ahlakın dışsal eylemlere uygulanması, ahlaki yaptırımlar sayesinde gerçekleşir. Zorlayıcı yasanın yaptırımı ve yükümlülük yaptırımı olarak ikiye ayrılan bu yaptırımlardan zorlayıcı yasanın yaptırımları, insanlara kendi haklarını veya diğer insanların haklarını savunmaları için verilen her türlü cebri araçtan oluşur. Yükümlülük yaptırımı ise insanların tercihleri sebebiyle sergiledikleri davranışlarını düzenler. Hukuk da zorlayıcı yasanın yaptırım düzeni olan kurallardan oluşur. Yani hukuk, ahlak yasasının bir yaptırımıdır.

Doğal hukuk anlayışının sürdürüldüğü bu yaklaşım, düşünürün sivil toplum üzerine görüşlerini kaleme aldığı eserinde farklılaşır. Bu eserde düşünür, hukuka dair farklı bir yaklaşımı benimser. Ferguson, uygar topluma, toplumların yabanıl ve barbar

toplum aşamalarından geçerek kavuştuğunu öne sürer. Yabanıl toplumlar avcılık-toplayıcılıkla geçinen, sınıf farklılıklarının henüz oluşmadığı toplumlarken, barbar toplumlar sınıf farklılıklarının ilk nüvelerinin görüldüğü toplumlardır. Uygar toplumlar mülkiyetle birlikte ortaya çıkmışlardır. Toplumsal düzene ilişkin yasaların ve siyasal kuruluşların doğuşunu da sağlayan mülkiyet, toplumsal düzenin tesis edilmesi için hukukun da doğmasına sebep olmuştur. Toplumsal gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan mülkiyetle birlikte, mülkiyetin doğurduğu siyasal kurumlar ve hukuk kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bunlar insan eylemlerinin sonucunda ortaya çıkmış olsalar da insan tasarımı bir sonucu değildir. Ferguson için burada toplumsal gelişmeyi sağlayan faktörler zanaatlar ve ticarettir. İş bölümü neticesinde toplumsal tabakalar arasındaki çeşitlilik artmıştır. Bu çeşitlilik, ticaretin hem temeli hem de bir sonucudur. Çeşitliliğin artması, sınıf farklılıklarının da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu da uygar devletin doğuş sürecini ortaya çıkarmıştır. Ferguson'a göre modern devletin ortaya çıkmasıyla bireylerin korunması için yasalar ortaya çıkmış, hukukun doğuşu için uygun bir zemin oluşmuştur. Hukuk, toplumsal sınıfların, ticaretin, iş bölümünün, sınıf farklılıklarının ortaya çıkması sonucu insanların inşa ettikleri bir üstyapıdır. Bununla birlikte hukuk, ticari toplumda bireylerin dünyasına ait olan ilişkilerin düzenlenmesi için gerekli olan araçtır. Sivil toplumla anlatılmak istenen de uygarlık düzeyi gelişmiş, hukuk güvenliğinin ve hukuki belirliliğin var olduğu örgütlü toplumdur.

Ferguson'ın, hukuku, mülkiyetten ve mülkiyetin getirisi olan eşitsizliklerden ortaya çıkarması sebebiyle düşünürün hukuk anlayışının pozitif hukuka dayandığı düşünülebilir. Ancak düşünür, doğal hukuku da reddetmez. Hukuk, hem ahlak yasasının bir yaptırımı olarak doğa yasasından ileri gelir hem de mülkiyetin ortaya çıkması sonucu insanların bir üstyapı olarak oluşturdukları insan yaratımı kurallardan oluşur. Kanımızca Ferguson çağının doğal hukuk anlayışını dışlama cesaretini gösterememiştir; elbette bunda toplumsal karışıklıkların önlenmesi ve hukuka egemenler üzerinde de bir otorite kazandırma düşüncesi de vardır. Ancak düşünür, sivil toplumun oluşumunda hukukun pozitif temellerini fark etmiş ve hukukun insan yaratımı bir üstyapı olduğunu iddia etmiştir. Ferguson'ın yaklaşımı doğal hukuk yaklaşımı olarak görülebilirse de hukuku insan doğasından hareketle açıklaması, mülkiyet ile hukuk arasında kurduğu bağ, pozitif hukukun temellerini kavramamız

açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Hukukun sivil toplumda ortaya çıkan bir fenomen olması da hukukun doğası gereği politik bir karaktere sahip olduğunu gösterir.

Günümüzde hukukla ahlak arasındaki ilişki sorgulanırken ya da hukuk felsefesi tartışmaları içinde hukukun ne olduğuna ilişkin tartışmalar yürütülürken hukuk ve politika ilişkisi göz ardı edilmektedir. Adam Ferguson'ın bundan yaklaşık iki yüz elli yıl kadar önce ortaya koyduğu, klasik liberal hukuk anlayışının ortaya çıkışına da katkı sunan sivil toplum yaklaşımı, hukukun politika ile ilişkisini analiz ederek hukukun toplumsal gerçekliklerden ayrı düşünölemeyeceğini ve özerk bir alan yaratması gerektiğini ortaya koymuştur. Düşünürün hukuka, bireyler dünyasında toplumsal düzeni sağlayan, eşitsizliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve esasen servet sahibi sınıflara bir güvence sağlayan fenomen olarak bakışı, hukuk ve politika ilişkisinin temellerine dair bir bilgiye sahip olma açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W., Max Horkheimer : **Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar**, çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2014.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, **Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler**, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 7. bs, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Akal, Cemal Bali : **Sivil Toplumun Tanrısı**, 2. bs, İstanbul, Engin Yayıncılık, 1995.
- Akdemir, Ferhat : “David Hume’da Ahlak-Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Ahlaktan Fayda Temelli Siyasete Geçiş”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, No: 30, 2020, s. 451-472.
- Altunışık, Mehmet Akif : “Shaftesbury’de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 48, 2020, s. 335-362.
- Aristoteles : **Politika**, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975.

Baygöl, Sefa : “İskoç Aydınlanmasının Temel Değerleri ve İskoç Düşünürler Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **Sosyolojik Düşün**, C. 5, No: 1, 2020, s. 35-48.

Beaud, Michel : Kapitalizmin Tarihi 1500-2010, çev. Fikret Başkaya, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2018.

Bierstedt, Robert : “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, kitap editörü Tom Bottomore, Robert Nisbet, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 4. bs, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 2019, s. 21-57.

Black, Jeremy : **İngiltere Tarihi**, 2. bs, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2020.

Bonnyman, Brian : “Agrarian Patriotism and the Landed Interest: The Scottish ‘Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture’, 1723–1746”, **The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century**, ed. Koen Stapelbroek, Jani Marjanen, London, Palgrave Macmillan, 2012, s. 26-51.

Bowie, Karin : “New Perspectives on Pre-union Scotland”, **The Oxford Handbook of Modern Scottish History**, ed. Tom Devine, Jenny Wormald, Oxford, Oxford University Press, 2012.

Broadie, Alexander : “The Rise (And Fall?) of The Scottish Enlightenment”, **The Oxford Handbook of Modern Scottish History**, ed. Tom Devine, Jenny Wormald, Oxford, Oxford University Press, 2012.

Brown, Karen : “Calvinism and the Rise of Capitalism in Scotland”, **Draftings In**, C. 7, No: 2, 1992, s. 15-23.

Camic, Charles : **Experience and Enlightenment Socialization for Cultural Change in Eighteenth-Century Scotland**, Chicago, The University of Chicago Press, 1983.

Caniklioğlu, Meltem Dikmen : **Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2007.

Cevizci, Ahmet : **Aydınlanma Felsefesi**, İstanbul, Say Yayınları, 2017.

: **Felsefe Tarihi**, 8. bs, İstanbul, Say Yayınları, 2018.

Çeşmeli, Işıl : “Adam Ferguson: Ahlakın Temeli ve Doğal Toplumsallık Üzerine”, **Felsefi Düşün - Akademik Felsefe Dergisi**, C. 1, No: 16, 2021, s. 1-23.

Davidson, Neil : “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688–1746)”, **Journal of Agrarian Change**, C. 4, No: 3, 2004, s. 227-268.

: “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747–1815)”, **Journal of Agrarian Change**, C. 4, No: 4, 2004, s. 411-460.

: “The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3: The Enlightenment as the Theory and Practice of Improvement”, **Journal of Agrarian Change**, C. 5, No: 1, 2005, s. 1-72.

Doğan, İlyas : **Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2002.

: **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**, 4. bs, Ankara, Astana Yayınları, 2015.

Dow, Alexander, Sheila Dow : “Economic Development in the Scottish Enlightenment: Ideas as Cause and Effect”, **Development and Financial Reform in Emerging Economies**, ed. Kobil Ruziev, Nicholas Perdakis, London, Routledge, 2020, s. 7-22.

Dölger, Muzaffer : “Adam Smith Felsefesinde Hukukun Temelleri”, **Felsefi Dölün - Akademik Felsefe Dergisi**, C. 1, No: 16, 2021, s. 62-81.

: **Hukuka Ekonomik Yaklaşımın Toplumsal Dayanakları**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2020.

Erdem, Hüseyin : “Hıristiyanlıkta Kongregasyonalist Akımın Ortaya Çıkışı ve Görüşleri”, Ankara, Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Erdoğan, Mustafa : “Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm”, **Demokrasi Platformu**, No: 3, 2005, s. 61-79.

: **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, 2. bs, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1998.

Erdoğan Tosun, : **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-
Gölgün Sivil Toplum İlişkisi: Türkiye Örneği,**
İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.

Ferguson, Adam : **An Essay On The History of Civil Society,** 5.
bs, London, T. Cadell, 1782.

: **Institutes of Moral Philosophy,** Paris, Basil,
1800.

: **Principles of Moral and Political Science,** 2
cilt, C. 1, Edinburgh, A. Strahan and T. Cadell,
1792.

: **Principles of Moral and Political Science,** 2
cilt, C. 2, A. Strahan and T. Cadell, 1792.

Gay, Peter : **The Enlightenment An Interpretation The
Science of Freedom,** 2 cilt, C. 2, New York,
W. W. Norton & Company, 1977.

Geçikli, Kubilay : “Sir Walter Scott’un Romanlarında İktidar Ve Kaçınılmaz Tarihsel Değişim: Waverley, Rob Roy, The Bride Of Lammermoor”, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Hobsbawm, Eric : **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, 6. bs, Ankara, Dost Kitabevi, 2018.

Hume, David : **Ahlak İlkelerine Dair Bir Sorgulama**, çev. C. Güneş İspir, Ankara, Dorlion Yayınları, 2021.

: **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme Deneysel Akıl Yürütme Yöntemini Moral Konulara Uygulamaya Yönelik Bir Çalışma**, çev. Ergün Baylan, 2. bs, Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2015.

: **Siyasi Denemeler**, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017.

İnaç, Hüsamettin, Selami Erdoğan : “Farklı Kuramsal Perspektifler Çerçevesinde Sivil Toplum Tartışmalarının Karşılıklı Analizi”, **Akademik Bakış**, No: 11, 2007, s. 1-8.

- Kaymak, Muammer : “Sanayi Devrimi Neden İngiltere’de Gerçekleşti? Karşılaştırmalı Bir Makro Tarih Denemesi”, **İktisada Dokunmak**, ed. Hakan Mihci, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2011, s. 163-185.
- Keane, John : “I. Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850”, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, çev. Levent Köker, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 47-90.
- Kırlı, Özlem : “Sınırlı Bilgi, Sınırlı İktidar: İskoç Aydınlanması Düşünürleri ve Hayek Özelinde İnceleme”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No: 42, 2014, s. 1-10.
- König, René : “İş Bölümü”, çev. Okan Emin Ayakan, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 28, No: 1-4, 1968, s. 173-183.
- Macrae, Donald G. : “Adam Ferguson 1723-1816”, çev. İhsan Sezal, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 6, No: 2, 1983, s. 251-257.
- Marx, Karl : **Kapital Ekonomi Politîğin Eleştirisi**, 3 cilt, C. 1, 12. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2019.

McDaniel, Iain : **Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment The Roman Past And Europe's Future**, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 2013.

Murteza, Gökhan : **Ahlak, İktisat ve Bilim Adam Smith Felsefesine Giriş**, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019.

: “İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak”, **İskoç Aydınlanması**, ed. Gökhan Murteza, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2020, s. 11-30.

Neocleous, Mark : **Sivil Toplumu Yönetmek Devlet İktidarı Kuramına Doğru**, çev. Bahadır Ahıska, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2013.

Özcan, Mehmet : “Etik ve Hukuk: Hukuksal Pozitivizm Üstüne Yeniden Değerlendirme”, **Prof. Dr. Adnan Güriz’e Armağan**, ed. Saim Üye vd., Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 541-581.

: “Freedom of Will: Philosophical Genealogy of Legal Person”, **Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy**, ed. Mortimer Sellers, Stephan Kirste, Springer, Dordrecht, 2022, s. 1-7, (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_694-1.

- : **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 5. bs, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015.
- : Kişiliğin Önkoşulu Olarak Kamu Alanını Yeniden Düşünmek”, C. 14, **Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar-II (HFSA)**, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2005, s. 15-25.
- : **Modern Toplum ve Hukuk Devleti Hukuk Devletin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, 2. bs, İstanbul, Tekin yayınevi, 2017.
- Paul, Helen : “The Darien Scheme and Anglophobia in Scotland”, **Economics Division, School of Social Sciences, University of Southampton, Discussion Paper Series In Economics And Econometrics**, 2009.
- Pietrzyk-Reeves, Dorota : “Adam Ferguson’s Republicanism”, **Politeja**, No: 10/1, 2008, s. 67-84.
- Raphael, David Daiches : **Adam Smith**, çev. Ekrem Erdem, A. Aslıhan Çelenk, Ankara, Liberte Yayınları, 2014.

Rosenberg, Justin : **The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist Theory of International Relations**, London, Verso, 2001.

Rousseau, Jean Jacques : **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, çev. Rasih Nuri İleri, 4. bs, İstanbul, Say Yayınları, 1990.

Runrig Lands Act : C. 36, C. 36 § (1695), (Çevrimiçi) <https://www.legislation.gov.uk/aosp/1695/36>, 16.05.2022.

Shaw, John Stuart : **The political History of Eighteenth-Century Scotland**, London, Macmillan Publishers, 1999.

Skoczylas, Anne : **Mr. Simson's Knotty Case Divinity, Politics, and Due Process in Early Eighteenth-Century Scotland**, Québec, McGill-Queen's University Press, 2001.

Smith, Adam : **Ahlaki Duygular Kuramı ya da İnsanların Öncelikle Komşularının Sonra da Kendilerinin Davranışlarını ve Karakterini Doğal Olarak Değerlendirirken Temel Aldıkları İlkelerin Analizi Üzerine Bir Deneme**, çev. Derman Kızılay, 2. bs, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2020.

: **Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler**, çev. Ahmet Celiloğlu, 2. bs, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019.

: **Milletlerin Zenginliği**, çev. Mustafa Acar, 2. bs, İstanbul, Liberus Kitap, 2020.

Smout, Thomas Christopher : “The Anglo-Scottish Union of 1707. I. The Economic Background”, **The Economic History Review**, C. 16, No: 3, 1964, s. 455-467.

Swingewood, Alan : **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev. Osman Akınhay, 4. bs, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2014.

Tanilli, Server : **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV. Cilt 18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim**, 6 cilt, C. 4, 3. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Taşkın, Ali : **İskoç Aydınlanması**, 2. bs, Ankara, Liberte Yayınları, 2019.

Tetik, Hande: : “Epikuros’un Ahlak Felsefesinde “Mutluluk” Kavramı”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

The Editors of
Encyclopaedia,
Britannica : “Highland Clearances”, **Encyclopaedia Britannica**, 11.11.2021, (Çevrimiçi)
<https://www.britannica.com/event/Highland-Clearances>, 16.05.2022.

Thomson, George : **Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler - 1 Tarihöncesi Ege**, çev. Celal Üster, İstanbul, Yordam Kitap, 2021.

Tigar, Michael E. : **Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk**, çev. Onur Karahanoğulları, Ankara, Epos Yayınları, 2016.

Trevor-Roper, Hugh : “Geleneğin İcadı: İskoçya’nın Highland Geleneği”, **Geleneğin İcadı**, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, çev. Mehmet Murat Şahin, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 19-50.

Wood, Ellen Meiksins : **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Nodern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, çev. Oya Köymen, 3. bs, İstanbul, Yordam Kitap, 2017.

: **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, çev.
A. Cevdet Aşkın, İstanbul, Yordam Kitap,
2021.

: **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan
Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin
Toplumsal Tarihi**, çev. Oya Köymen, 2. bs,
İstanbul, Yordam Kitap, 2016.

Yayla, Atilla : **Liberalizm**, 7. bs, Ankara, Liberte Yayınları,
2015.

Yürüşen, Melih : **İnsan Doğası, Sosyal Düzen ve Değişim:
David Hume'un Sosyal ve Siyasal Felsefesi**,
Ankara, Liberte Yayınları, 2013.